

Рустамова Х.Е., Стожарова Н.К.,
Нурмаматова Қ.Ч., Абдурашидова Ш. А.

ЛИББИЁТ ПАРИХИ

Тошкент 2014й

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС
ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ**

ТИББИЁТ ТАРИХИ

ТИББИЁТ ОЛИЙГОҲИ ТАЛАБАЛАРИ УЧУН

Таълим соҳаси – 510000 – «Соғлиқни сақлаш»

(Мутахасислик) Йўналиши учун

5510100 – «Даволаш иши»

5111000 – «Касбий таълим»

5510300 – «Тиббий-профилактика иши»

5510400 – «Стоматология иши»

Тошкент 2014й

УДК

Муаллифлар:

Рустамова Х.Е. – тиббиёт фанлари доктори, профессор, Тошкент Тиббиёт Академияси «Жамоат саломатлиги, соғлиқни сақлашни ташкил қилиш ва бошқариш» кафедраси мудири.

Стожарова Н.К. – Тошкент Тиббиёт Академияси «Жамоат саломатлиги, соғлиқни сақлашни ташкил қилиш ва бошқариш» кафедраси катта ўқитувчиси.

Нурмаматова Қ.Ч. - Тошкент Тиббиёт Академияси «Жамоат саломатлиги, соғлиқни сақлашни ташкил қилиш ва бошқариш» кафедраси ассистенти

Абдурашидова Ш. А. - Тошкент Тиббиёт Академияси «Жамоат саломатлиги, соғлиқни сақлашни ташкил қилиш ва бошқариш» кафедраси ассистенти

Рецензентлар:

- **Зокирходжаев Ш.Я.** – тиббиёт фанлари доктори, профессор Тошкент Тиббиёт Академияси ички касалликлар пропидевтикаси, гематология, ВПТ ва касб касалликлари кафедраси мудири.
- **Махмудова Н.М.** – тиббиёт фанлари доктори, профессор Тошкент Педиатрия Тиббиёт Институти “Жамоат саломатлиги, соғлиқни сақлашни ташкил қилиш ва бошқариш” кафедраси

АННОТАЦИЯ

В соответствии с учебной программой, для студентов младших курсов медицинских вузов, в данной книге представлен анализ основных этапов развития медицины в различные исторические эпохи. Однако основной целью данного учебника является определение роли ученых средней Азии в развитии мировой медицинской науки, а также важнейших эпизодов новейшей истории формирования системы здравоохранения в Узбекистане.

АННОТАЦИЯ

Бу китоб турли давлатлардаги тиббиётнинг асосий ривожланиш босқичларини таҳлил қилишни ўргатади. Ўқув қўлланманинг асосий мақсади бутун дунё тиббиётининг ривожланишига Ўрта Осиё тиббиётининг қўшган ҳиссаси, бундан ташқари талабаларга тиббиётга ҳисса қўшган олимларнинг ҳаёти ва ижоди ҳақида ўргатади.

LEAD

According to education program, for juniors of medical colleges, in the present volume is submitted the analysis of basic development stages of medicine in the different history epochs. However main aim textbook data is determination of the role of scientists Central Asia in development of world medical science, and also most important episodes of newest history of formation of health service system in Uzbekistan.

	Мундарижа	С
	Сўз боши	6
I Боб	Тиббиёт тарихи фан сифатида	9
II Боб	Ибтидоий жамият	
2.1.	Ибтидоий жамоа тузимида тиббиёт	15
2.2.	Ибтидоий жамиятда табибликнинг келиб чиқиши	22
III Боб	Қадимги мамлакатларда халқ ва илмий тиббиётнинг ривожланиши	
3.1.	Қадимги Шарқ мамлакатларида тиббиётнинг ривожланиши	26
3.2.	Ўзбекистонда қадимги давр тиббиёти	38
3.3.	Қадимги Ғарб мамлакатларида тиббиёт	46
IV Боб	Ўрта асрларда халқ ва илмий тиббиётнинг ривожланиши	
4.1.	Византия ва Араб халифалиги тиббиёти	58
4.2.	Ўрта аср бошларида Ўзбекистон тиббиёти	65
4.3.	Абу Али Ибн Синонинг ҳаёти ва фаолияти	79
4.4.	Темурийлар даврида Ўзбекистон ҳудудида тиббиётнинг ривожланиши	97
4.5.	Ўрта аср бошларида Россия ва Ғарбий Овropa мамлакатларида тиббиёт	108
4.6.	Ўзбекистонда биринчи Ўзбек Хонликлари даврида тиббиёт	123
V Боб	Янги давр XVIII- XIX аср., XX аср бошларида тиббиёт.	
5.1.	Ғарбий Овropa ва Россия империяси мамлакатларида тиббиёт	134
5.2.	Сўнгги Ўзбек Хонликлари даврида Ўзбекистонда тиббиётнинг ривожланиши	150

VI Боб	Янги давр тиббиёти	
6.1.	XX асрда тиббиётда эришилган ютуқлар.	165
6.2.	XX аср ўртларида Россия тиббиёти.	175
6.3.	XX аср ўрталарида Ўзбекистонда Соғлиқни сақлаш тизими.	180
6.4.	Ўзбекистонда табиий фанлар ва тиббий фанлар ютуқлари	199
6.5.	Ўзбекистонда олий тиббий таълим тизимининг ривожланиши	218
VII Боб	Ўзбекистонда мустақиллик йилларида тиббиёт	237
	Адабиётлар	254
	Table of content	C
	Introduction	6
Chapter I	Medical history as science	9
Chapter II	Primitive society	
2.1.	Medicine in primitive communities	15
2.2.	Doctoring initiation in primitive society	22
Chapter III	Development of popular and scientific medicine in countries of antiquity	
3.1.	Medicine in countries of ancient east	26
3.2.	Medicine in ancient peoples of Uzbekistan	38
3.3	Medicine in countries of ancient Occidental civilizations	46
Chapter IV	Development of popular and scientific medicine in countries of Middle Age	
4.1.	Medicine in Byzantium and countries of Arab caliphate	58
4.2.	Uzbekistan medicine in epoch of medieval Christendom	65
4.3.	Life and activity Avicenna	79
4.4.	Medicine development on Uzbek territory in epoch of Timurbek	97

4.5.	Medicine in Russia and West European countries in epoch of early and classic Middle Age	108
4.6.	Uzbekistan medicine in the period of board of management of first Usbek khans	123
Chapter V	Medicine of new time of XVIII- XIX blasting agents. launched XX century.	
5.1.	Medicine in West European countries and in Russian Empire	134
5.2.	Uzbekistan medicine in the period of board of management of last Usbek khans	150
Chapter VI	Medicine of newest time	
6.1.	Outstanding medicine advances XX centuries.	165
6.2.	Medicine in Russia of middle XX centuries.	175
6.3.	Healthcare in Uzbekistan of middle XX centuries.	180
6.4.	Natural science successes and medical science in Uzbekistan	199
6.5.	System development of supreme medical education in Uzbekistan	218
Chapter VII	Uzbekistan medicine annually of independence	237
	Literature	254

INTRODUCTION

The medicine - represents the practical work and the system of scientific knowledges of conservation and strengthening of people's health, patient treatment and prevention of disease, about advance by the human society of longevity in conditions of health and efficiency. In the course of human society development parallel to rise scientifically technical progress and the man relation pull, its health, the enclosing (or surrounding) the Wednesday has undergone a change, that naturally were reflected and in mankind approaches to conceptualization of causes of origin disease, principles their the treatment and prevention. On medicine formation, and further and the healthcares lent influence not only the anatomy development, physiology, microbiology, philosophy, chemistry, physicist, economics, mathematics and other sciences, but as well the development of world religions, and also the government policy, changing in the course of historic development of various states.

Our own period is characterized by the accelerated development in all areas of mankind life activity, including medicine and healthcare. In connection with this falls the assimilation importance of ready results of science, attained to-day; is growing the role of independent scientific thinking of each specialist, including of doctor. In connection with this grows the need to develop history thinking, as obligatory component part of thinking of scientific. Only historically set up and the ambiguously thinking doctor will is ready to those dramatic changes in healthcare, with which the it will have to meet in the future.

The textbook "medical history" is linked with duty in the course teaching item data for juniors of medical educational institutions, as well as for doctors and average the medical workers, which must know the development history of scientific and practical medicine in world and national aspect

This book is the analysis of basic development stages of medicine in countries of antique Mediterranean, ancient east, feudalism epoch and higher capitalism in

Europe and Russia. However the special attention in the given textbook has been given medicine development on Uzbek territory, beginning from ancient times and until now. The separate chapter is devoted to development of medical education in Uzbekistan and in particular of history of formation of Tashkent medical academy. Now in life of independent Uzbekistan happened fundamental changes, which allowed to create modern, answering the world standards the health service system, information about which the no neither in one modern text-book on medical history, the illuminating of these conversions, there has also been One of main tasks of, standing before authors.

Main aim of study textbook data is determination of the role of medicine Central Asia in development of global science, and also the students acquaintance with life and creation of glorious scientists of Uzbekistan, brought the huge contribution to developing world medicine. Prospective the textbook has been written according to new concept of preparation of general practitioner and developed on that base of new education program.

The authors hope that the form posing, illustration will do the data the textbook by the interesting not just for students and faculties, but as well for more reading public

СЎЗ БОШИ

Тиббиёт–беморларни даволаш, касалликларни олдини олиш ва инсон жамиятида соғлом ҳамда ишлаш қобилиятини сақлаган ҳолда узок умр қуришга эришадиган амалий фаолият ва инсон саломатлигини сақлаш, мустаҳкамлаш бўйича илмий билимлар тизимини ташкил қилади. Инсон жамияти ва у билан бирга техника таракқиётисодамнинг озининг озига, саломатлигига, дунё қарашига катта тасир оқказди. Бу ҳаммаси касалликларнинг қелиб қикиши, уларнинг даволаниши ва олдини олишнинг тушумчаларини ўзгартира бошлади. Тиббиёт, кейинчалик соғлиқни сақлаш ташкил топишида нафакат анатомия, физиология, микробиология, философия, қимё, физика, экономика, математикава бошқа фанлар ривожланиши, ва хар-хил мамлакатлар тарихи озгариб ривожланиши ва уларга қараб дунё динлари ва давлат сиёсати ривожланиши катта рол ўйнаган.

Бизнинг пайтимизда одамнинг ҳаётига тегишли бўлган ҳамма фанлар, шу билан бирга тиббиёт ва соғлиқни сақлаш тез таракқиёт этаётганлиги билан ажралиб туради. Шу билан бирга тайёр маълумотларни ишлатиш оз боғланган ҳолатда Шу билан бирга тарихий ўйлар фан ўйларининг зарур бўлаги бўлиб ахамияти ошиб борапти. Фақатгина тарихий билимга эга болган ва хар хил жихаттан ойлай оладиган шифокор қелажакда соғлиқни сақлаш озгаришига тайёр бўлаолади.

Қитоб «Тиббиёт тарихи» қичик курс тиббиёт институти талабалари, ва дунё ва миллий тиббиёт тарихини амалий ва илмий ривожланишини билиши қерак бўлган шифокор ва ўрта тиббиёт ходимлари учун мўжалланган.

Бу қитоб Антик ўрта ер денгизи , қадимги шарқ, Европадаги феодализм ва ривожланган капитализм ва Россия мамлакатларида тиббиётни асосий ривожланиш босқичлари тахлилини ифодалайди. Шунингдек бу қитобда Ўзбекистон минтақасида қадимги даврлардан ҳозирги вақтгача тиббиётни ривожланишига алоҳида эътибор берилган. Ўзбекистонда ва Тошкент Тиббиёт Академиясини тарихини яратишда тиббиётни ривожлантириш учун алоҳида

бўлим ажратилган. Хозирги кунда мустакил Ўзбекистон ҳаётида замонавий, соғлиқни сақлаш тизими жаҳон талабларига жавоб берувчи илдизли ўзгаришлар кузатилди, бирўрта ҳам тиббиёт тўғрисидаги замонавий адабиётларда учрамайдиган маълумотлар, бу билимларни узлаштириш ҳам муаллифлар олдида турган асосий мақсадлардан бири.

Бу китобни ўрганишдан асосий мақсад Ўрта Осиёда оммавий илмни ривожланишида тиббиётни ўрнини аниқлаш, ҳамда талабаларни Ўзбекистонда дунёвий тиббиётни ривожланишига ҳисса қўшган таниқли олимларнинг ҳаёти ва ижоди билан таништириш. Тавсия этилётган адабиёт умумий амалиёт шифокорини янги концепсия буйича таёрлаш ва шу асосида таёрланган янги уқув кулланма асосида ёзилган.

Муаллифлар умид қилишадики, келтирилган маълумотлар шакли, намён қилиши бу адабиётни фақат талабалар ва ўқитувчилар учун эмас балки, бошқа китобхонлар учун ҳам қизикарли бўлади.

I Бўлим Тиббиёт тарихи фан сифатида

Тиббиётда турли даврларда умумий - иктисодий ҳаётни ривожланиши ва боғлиқлигини пайдо бўлишини – **тиббиёт тарихи** ўрганади.

Илмий техник революция ва у билан боғлиқ ривожланиш, юксак техникани пайдо бўлиши , замонавий технологияларни кириб келиши, янги диагностика усуларини ишлаб чиқарилиши ва касалликларни даволаш тиббиётни шунчалик бойитдики, натижада унда юз йиллар олдин мавжуд бўлган “шифокорлаш санъати ” га урин қолмади. Бирок тиббиётга эътибор шуни курсатадики, қадимги даврларда шифокорлар эрта босқичларда аниқлашга , унинг сабабини топишга, энг яхшиси – профилактик чора такдбирларни утказиш ва ҳаёт тарзини узгартириш орқали касалликни олдини олишга ҳаракат қилишган. Қадимги ва анча кечки даврдаги шифокорлар психосоматик боғлиқликка , тана соғлигини сақлаш учун қайфият ва қалбий саломатликка ката аҳамият беришган. Тиббиётни шаклланиш ва ривожланиш тарихини ўрганиш нафақат узлаштириш даражасини кенгайтиришга, балки замонавий билимлар тизимини қадимги тарихий тизим билан боғлашга ҳамда қайсидир маънода диалектика қонунларидан фойдаланган ҳолатда келажакка назар ташлашга ёрдам беради. Тиббиёт тарихини ўрганиш замонавий шифокорларни маъданий ,эстетик , этик ва маҳорат жиҳатдан ривожланишида асосий уринни эгаллайди.

Тиббиёт тарихи уммумий инсоният тарихининг ажралмас қисми ҳисобланади. Хар қайси давр , хар қандай ташкилот тиббиёт ва соғлиқни сақлаш даражасини шакллантиради ва аниқлайди. Тиббиётда диний илмлар , одамзодни ўзига ва атрофдагиларга муносабати худди ойнадаги қаби ифодаланган ,шу билан бирга тиббиёт ўзининг шаклланишида маъданий томонини кўрсатмоқда.

Тиббий санъат турли хил нафақат авлоддан – авлодга маълумот етказиш балки инсониятни муқаммалаштириш мақсади бўлган диний , фалсафий ва миллий билимлар тизимига бирикиб бормоқда.

Тиббиёт тарихини фан сифатида ривожланишида шартли равишда учта даврга ажратиш мумкин. Биринчи давр тиббиёт оламида маълумотларни йиғиш ва туплаш билан боғлиқ – бу Гипократ давридан бошланиб ҳозирги вақтгача яқунланмаган энг давомли давр бўлиб, шифокорлик буйича маълумотларни туплаш ва барча иқтисодий йуналишларда кенг маънода тиббий ёрдамни курсатиш билан боғлиқ. Муаллифи таникли қадимий шифокор Гипократ ҳисобланган “Гипократ туплами” таркибига “Қадимги тиббиёт” тугрисидаги мақола қиради. Буни тиббиёт тарихи буйича биринчи асар деб ҳисобласа бўлади. Тиббиёт тарихи тугрисидаги қуп асарлар ўрта асрларда Шарқда пайдо бўлди. Абу Хасан аль-Байхакий, Ибн аль-Кифтий, Ибн Аби Усайба, Абу Бакр Ибн аль-Халикон каби олимлар меҳнатида Абу Бакр Ар-Розий, Абу Али ибн Сино, Шарафуддин Илокий, Нажибуддин Самарқандий, Исмоил Журжоний ва Ўрта Осиёдаги бошқа таникли табиблар ҳаёти ва фаолиятдан кизик маълумот ва далиллар келтирилган. Бирок бунақанги асарлар кам ва қисмлари тарқалиб кетган шунинг учун уларни тиббиёт тарихи соҳасида илмлар тизими деб ҳисоблаб бўлмайди.

Иккинчи этапда (XVIIIдан XIX гача) йиғилган маълумотларни ўрганиш ва муҳокама қилиш тизимлаштирилди. Бу даврда Германиядан К. Шпрингъ, В.Р. В. Ундирлих, Г. Пушман, Ю.Пагель, А.Гирш, Франциядан Э.Литтрэ, Ш. Дарамберлар билан боғлиқ. Россияда бундай асарлар биринчи марта Ф.Г. Политковски томонидан (1808й) ёзилган, у 1700дан 1709 йиллар оралигида назариялар, тизимлар ва аниқ билимлар соҳасидаги очилишларни ойдинлаштирди. Ун йилдан кейин 1818 й. олим Я.М. Говоров “Уруш йиллари 1812 – 1815 даги табиблик санъати ва умумий тарихга назар” асарини нашр эттирди. 1813 – 1820 йиллар мобайнида эса Р.Рихтер томонидан уч булимли “Россия тиббиёти тарихи” асари ёзилди.

Учинчи этап юкори илмий муассасаларда “Тиббиёт тарихи”нинг биринчи кафедраларини шакллантириш ва тиббиёт тарихини алохида фан сифатида шаклланиши билан боғлиқ. 1894 йил Москва университетининг тиббиёт факултетида тиббиёт тарихининг биринчи кафедраси очилди.

Тез орада бошқа университетларда ҳам шунақа факултетлар очилди. Купгина ажойиб исмлар Ф.Р.Бородулин, Н.А.Богоявленский, П.Е.Заблудовский, Ю.П.Лисицин, М.П.Мультановский, Т.С.Сарокина ва бошқалар XX асрда тиббиёт тарихи соҳасида изланишлар билан боғлиқ.

Ўрта Осиё республикаларида тиббиёт тарихи буйича биринчи маърузаларни тиббиётнинг бошқа қисмларидан мутахассислар уқиган. Масалан, 1930-йилда Самарканд тиббиёт институтида «Гистология ва эмбриология» кафедраси мудири Г.М.Семенов тиббиёт тарихи фанидан дарс берган. 1940-йилда бу маърузаларни «Биология» кафедраси мудири П.М.Факторович уқиган. 1945-1950-йилларда тиббиёт тарихидан В.И.Руднев дарс берган. Ўрта Осиёда биринчи «Тиббиёт тарихи кафедраси» 1948-йил 1-мартда Тошкент Тиббиёт институтида очилган. Кейинчалик шунга ухшаган кафедралар Ўрта Осиёнинг бошқа Олий укув юртларида ҳам очилган. 1957-йилда Ўзбекистонда тиббиёт тарихчилари жамоаси ташкил этилди. 1950-1980-йилларда тиббиёт тарихини ўрганиш ўрганиш кенг камровни эгаллади. Бир гуруҳ йирик олимлар пайдо булди, А.А.Абдуллаев, М.Х.Қодиров, М.М.Махмудов, И.К.Абдуллаев ва бошқалар каби олимлар меҳнати Ўзбекистонда тиббиётда соғлиқни сақлашни ривожлантиришга қаратилган.

Шундай қилиб, тиббиёт тарихи – бу тиббий билимларнинг пайдо булиши ва уларни умумий-иктисодий тузилмаларнинг узгариши билан боғлиқ ҳолатда ривожланишини урганувчи фандир. Бу фаннинг асосий мақсади: тиббиётни, уни пайдо бўлганидан ҳозирги кунгача ривожланиш йулларини ўрганиш; тиббиётни ривожланишини дин, илм-маърифат, умумий тарих ва инсоният илмининг бошқа тармоқлари ривожланиши билан боғлиқлигини ўрганиш. Бундан ташқари тиббиёт тарихи тиббиётнинг бошқа тармоқларининг ривожланиши ўртасидаги

богликликни ва соғлиқни сақлаш амалиётида аҳолиги тиббий ёрдам курсатишнинг янги ташкилий шакл ва усулларини қадимий аспектда кидириди. Тиббиёт тарихини ўрганиш тиббиё кадрларда инсон соғлигига ҳар томонлама, ташки ва ички таркибий мураккаб тизимларсиз ҳақиқий индивидуал ва умумий саломатликка эришишни иложи йуклиги каби илмларни шакллантириш имкониятини беради.

Тиббиёт тарихи умумий ва хусусий қисмларга булинади. Умумий тиббиёт тарихи тиббиётни бутунлай – ривожланишининг қонуниятлари ва хусусиятларини ҳар қайси умумий-иутисодий тузилмада урганайди. Умумий тиббиёт тарихи илмий тартиб сифатида юқори тиббиц таълим тизимига қиради ва шифокорларни тайёрлашда муҳим қисм ҳисобланади. Хусусий тиббиёт тарихи тиббиётнинг алоҳида таркибий қисмларини – уларни пайдо бўлиши ва ривожланиши, ҳамда тиббиёт соҳасида, биология, физиология, фармакология, гигиена, соғлиқни сақлаш ташкилоти ва бошқа соҳаларда фаолият қурсатган таникли олимлар ҳаёти ва фаолиятини урганайди. Умумий тиббиёт тарихи алоҳида фан ҳисобланади, хусусий тиббиёт тарихи ҳам ҳар қандай тиббий тартибни олиб боришдан иборат.

Тиббиёт қачон пайдо бўлганини аниқлашнинг иложиси йук, аммо кўп маълумотлар уни пайдо бўлишида иккита назарияни ажратади:

Диний-мистик назария тарафдорлари тиббиётни ажойиб пайдо бўлишига ургу беришади. Қуплаб афсона ва динларда одамнинг пайдо бўлиши, уни аввалдан саломатлиги ва умурбодлиги, бироқ одамзодга уни амалсизлиги туфайли азоб, қасаллик ва улим берилиши ҳақида қелтирилган. Бироқ, динидан қелиб қикган ҳолда худолар қуринишида юқори қучлар биринчи шифокорларга - табиб, шаманларга қорилар ва илм ҳадъя этган. Биринчи шифоқона ва тиббий мактабларнинг пайдо бўлиши қерқов ва масжидларнинг ривожланиши билан боғлиқ. Аммо, тиббиёт инсоният тарихида инсоннинг яшаши ва яшаб қолиши қарурути туфайли анча олдин пайдо бўлган. Археологик ва тарихий манбалар бўйича биринчи қаволаш усуллари қерқов ва масжидлар пайдо бўлмасидан олдин

яратилган. Шунинг учун материалистик назария тарафдорлари тиббиётни атроф мухит таъсирига жавобан пайдо бўлган деб карашади. Тиббиёт биринчи пайдо бўлган одамларнинг уз турининг мавжудлиги учун курашнинг махсули.

Гиппократ ёзиши буйича: «Хаётнинг узи одамларни тиббиёт санъатини кидириш ва очишга мажбур қилди». Тиббиётнинг мукаммаллашиши асосан инсоният илмининг мукаммаллашиши, фан ва техниканинг ривожланиши билан боғлиқ.

XX асрнинг 40-йилларида М.Н.Тихомиров томонидан таклиф этилган тасниф буйича барча тарихий манбалар 7 та асосий гуруҳга булинади: ёзма, буюмлар, этнографик, оғзаки (фолклор), лингвистик, кино- ва фото хужжатлар, фоно хужжатлар.

Ёзма манбалар – бу график белгилар орқали етиб келган қадимий хайкаллар. Улар кулёзма ва босма бўлади. Бу шумерлардаги ёзма тавсиялар, миср папируслари, Сирия ва Вавилондаги конунлар ифодаланган тошли қоялар, шелк, коғозлардаги ёрликлардан иборат биринчи понасимон лойли тахтачалардир. Тиббиёт хақидаги куплаб кулёзма китоблар дкнё кутубхоналарида сақланади, шу жумладан Ўзбекистон Илмий Академия кутубхоналарида ҳам (Авиценна «Тиббиёт илми конуни», Умар Чигмений «Кичик конун», Исмоил Журжоний «Дорилар хазинаси» ва куплаб бошқа). Биринчи босма асарлар XVасрда пайдо булишни бошлаган. Коғоз ва босма ишлаб чиқилиши тиббиёт буйича илмларни тез ва кенг тарқалишига ва сағланишига олиб келган. Уларнинг асосий қисмини ёзув пайдо булгунга қадар зарур бўлган археологик ёдгорликлар ташкил этади. Буюмли манбаларга палеоантропологик кулланмалар ҳам қиради, улар нафакат инсониятни тур сифатида шаклланишини кузатиш, балки бизнинг аجدодларимиз касалланган куплаб касалликлар, уларнинг улим сабаблари, қадимги операция изларини белгилаш имкониятларини беради. Жаррохлар санъатини топилган жаррохлик асбобларига қараб баҳолаш мумкин. Топилган манбаларни ўрганиб ва кадр-қимматини ўрганиб у ёки бу мамлакатда маълум вақтда тиббиётни ривожланганлик даражаси хақида гапириш мумкин.

Этнографик манбалар – бу утган замонлардан бошлаб аникланган, хотирада сакланган ва хозирги даврда янги шаклда давом этаётган маданий ва оммавий хаёт манбаи. Бу маълум бир даражада халкнинг касаллик тугрисида дунёкарашини ифодаловчи, уларни одатий булмаган даволаш усуллари, тозалаш йулларини ифодаловчи ишонч, одатлар, удумлардир.

Огзаки(фолклор) манбалар - бу, халк томонидан яратилган ва огзаки йул билан етиб келган реал яшаш тартиблари(эртак, афсоналар). Мазкур манбалар шахслар, фактлар, саргузаштлар вақти хакида аниқ маълумотларни сакламайди, аммо қадимги одатлар, удумлар, биринчи шифокорлар ва даволаш усуллари хакида маълумотлар беради.

Лингвистик манбалар – бу аниқ тарихий фаолият хакида огзаки шаклдаги тасвирлар. Мисол сифатида касалликлар, операция ёки дорилар номланишида грек ва лотн тилларининг ишлатилиши.

Кино ва фотохужжатлар – бу пайдо булиши расм ва кинематографияни, кейинчалик компьютер технологиянинг ривожланиши билан боглик бўлган манбалар. Бу буюк олимлар портретлари, утказилган операциялар билан боглик бўлган воқеалар, жарохатланганларни саклаб қолиш, уларга ёрдам курсатишдаги махоратлар, ўша вақтдаги одамлар хаётини муҳрлаш, шифохоналар, госпитал, лаборатория ва бошқаланинг холати ва жихозланганлиги хакида малумотларга эга булишга имкон беради.

Фоно хужжатлар тарихий далилларнинг овозли томонларини ва жараён мобайнида килинган фонограммаларни ифодалайди.

Тиббиёт тарихини ўрганиш мобайнида асосий мажбуриятлардан бири даврий – аниқ томонларни ифодаловчи вақтларни ажратиш хисобланади. Бу даврларда тиббиёт ривожланишининг характери ва ривожланиш даражаси умумий тузилиш, ишлаб чиқарилаётган кучлар ва мулокатлар, фан соҳасидаги билимлар даражаси аникланади.

Тиббиёт ривожланишида куйидагилар ажратилади: илк даврлардаги тиббиёт тарихи(эрамиздан аввлги 2 мил. йилдан IV асргача),қадимги давр тиббиёт тарихи(эрамиздан аввлгиIV-Vасрлар), ўрта асрлардаги тиббиёт тарихи(эрамиздан аввлгиV- XVасрлар), янги давр тиббиёт тарихи(эрамиздан аввлги XVI-XIXасрлар), хозирги давр тиббиёт тарихи(XX-XIXаср).

II БЎЛИМ. ИБТИДОЙ ЖАМИЯТ

Эрамизгача бўлган тиббиёт

Эрамиздан олдинги даврлар тош, бронза, темир асрида инсон хаётида ката узгариш вужудга келди. Бу асрларни ичидан тош асри 3.5 млн йил одлин бошланган ва бизани эрамиздан 3 минг йил олдин тугаган. Бронза асри 2.5 минг йил давом етган, тахминан бизни асримиздан ўртача икки минг йил олдин темир асри бошланган. Бу асрлар асосан бронза ва темир эраси ерда бир вақтда вужудга келмаган ҳолатда Ер районларига тарқалган. Тош асри–бир неча поганаларга булинади: Қадимги тош асри, ёки полиолит(3.5 млн.800 минг йил бизнинг эрамизгача) ўрта тош асри ёки мезолит (700-100 минг йил бизнинг эрамизгача) Янги тош асри ёки неолит (100-3 минг йил бизнинг эрамизгача).

Инсоният яратилиш даври уз ичига биринчи инсон яратилишидан то жамият пайдо бўлгича бўлган даврни олади деб Т.С.Сарокинанинг амалиётида 90% инсоният хаёти деб айтади. Биринчи ер юзидаги одамсимон мавжудот- бу Австралопитеклар (*homo habilis*)«Ақлли одам» икта жойда топилган, булар – Африка ва Осиёда милотдан авалги 3.5 йилдан то 2 мил йил олдин. Уларда катта булмаган мия ва каттагина кала суяги бўлган, енди улар бемалол кулларида таёк ёки тошни ушлай олардилар. Милотдан авалги 2.5 миллион йил олдин биринчи курол –тошли болға уткир учлари билан яратилган бўлиб улар орқали хайвонларни улдирганлар. Малумотларга кура, ушاپайтда Австролопитиклар утларни хусусиятларини билишган, яни фойдали ва захарли утларни ажрата олишган ва уларни овқат ратционига киргизишган.

Охирги даврларга келиб-ўрта полиолит даврида (м.ав 1мил-700 мингйил) инсонлар хайвонот дунёсидан узининг меҳнати ва нутки орқали ажрала бошлади. Янги оралик босқичда-питеконтроп ёки тугри юрадиган одам (*homo erectus*) пайдо булди. Унинг танаси юнг билан копланган, пешонаси ва жаги буртиб чиккан, лекин унинг мияси хозирги замонавий инсон мияси хажмига якиллашган еди. Питиконтроплар меҳнат иш курулларини олдингиларига нисбатан яхшироқ ишлаб чикардилар. Масалан: улар тош кирраларини уткирлаб кесуци курул сифатида ишлата бошладилар. Бу «пичок» билан улар ов қилдилар, улган хайвонларни терисини ажратдилар, азоларни кесдилар, чопдилар, хомила тугилишида киндикни кесиш учун жаррохлик касби сифатида ишлатдилар. Питиконтроп колдиклари шарк Африкада, жанубий шаркий Осиёда ва Гарбий Европада топилган. 1892 йилда голланд архиологи ва анатомии Э. Дюбуа томонидан Ява оролида питиконтропларнинг сон суяги билан паталогик суяк кисимлари топилган. Ташхис-Экзостоз. 700 минг йил олдин бирламчи инсоният артрит, усма, синишлар, туберкулёз, умуртка погонаси касалликлари, тиш кареси ва бошка касалликлар билан касалланган бўлиб, буни палиопатология фани исботлайди. Палиопатология базибир касалликлар яни юмшок тукуманинг зарарланиши, масалан Америкада топилган абаригенлардаги атеросклеротик пилакчалар мавжудлигини тасдиқлайди.

Питекантроплар милoddан аввалги

700-100 йиллар

Кроманёнлар майдони

А.А.Қодированинг маълумотига кўра ЎртаОсиёдаги қадимги палеолитик майдони Туркман, Қирғиз, Ўзбекистон археологлари томонидан топилган. Жанубий Фарғона вилоятидаги Сулунғур ғорида антропоид қолдиқлари топилган. Буларни И.И.Исломова бошчилигидаги Ўзбекистон Республикаси Археологик Илмий текшириш институти археологлари томонидан топилган. Топилган нарсалар: бош суяги, 10та тиш ва инсонга ўхшаш мавжудотнинг елка қисмларидир. Охангорон туманининг кичик Кўлбулок атрофида ҳам бундай қолдиқлар топилган. Археолог-антропологлarning фикрича бундан 700 800 минг йил олдин ҳам Селенғурда инсон яшаган. Водоемлар яқинидаги ғорда питекантроп ва синантроплар яшаган. Улар оловни сақлашни билишган. Оловдан фойдаланишни билиш орқали улар кунни узайтиришган ва бу эса уларда нутқ, санъат ва религиясини ривожлантиришга тurtки бўлган. Пиширилган овқатларни истеъмол қилиш натижасида уларнинг жағтишлари ва ташқи кўринишида ўзгаришлар бўлган. Куйдиришдан даво сифатида фойдаланишган. Бу даврда оммовий миграция натижасида географик ўзгаришлар бўлган шу жумладан оловни олиб келишган. Энг биринчи инсонлар Осиёда (1млн йил олдин), Европада(300 минг йил олдин), Америка, Австралия ва Океанларда(30- 40 минг йил олдин) яшашган.

Эрампдан 100- 40минг йил олдинги даврдан муз даври бошланган. Европанинг шимолий қисми ва Сибирда қалинлиги 1 -2кмгача бўлган муз қатламлари ҳосил бўлган. Эрампдан олдинги 250минг йил олдин “ақлли одам”- неондертал пайдо бўлган. Унинг қолдиғи Неондертал воҳаси (Германия)да топилган. Ўзбекистондаги неондертал одам Сурхандарё вилоятининг Бойсун тоғидаги Тешик -тош ғорида топилган. Бу топилма қишлоқ аҳолисининг ривожланишига тurtки бўлган. Сополлитепа туманида археолог- антрополог Т.К.Ходжаев томонидан 147 та суяк топилган(40 таси эркак, 53таси аёл, 54 таси бола) томонидан топилган. Эркакларнинг ўртача бўй узунлиги 163,3см аёлларда эса 155см бўлган, оғирлиги эса эркакларда 55,2кг аёллар эса 45,5кг бўлган. Энг

баланд бўйли эркеклар 179см , энг паст бўйли эса 144,2см бўлган. Ўртача ёш 34-35йил бўлган.Ўзбекистондаги қадимий одамларининг бошқаларга нисбатан жисмоний ривожланиши юқори бўлган.

Неондертал одам кўпол тузилишга эга бўлган унинг пешонаси тор ияги эса ташқарига чиқган бўлган лекин ўз акли билан ташқи шароитга тез мослашувчан бўлган. Масалан эҳтиёжига мослаб турли хил 60га яқин ясалган қуроллари топилган. Бу даврда йирик ҳайвонларни овлашган ва терисидан ўзларига кийимлар тикишган. Неандерталлар чайла кўринишида уйлар қуришган.Улар ўлган яқинлари атрофида югуришган. Олимлар уларнинг қуйирилган ҳоқини ва религиоз удумларини аниқлашган. Тешиктош ғоридан эчки шохларидан ясалган айланалар Шанидар ғоридан эса 8хил ўт ва дарахт шохларидан ясалган тўшаклар топилган.Уларнинг тишларининг ташқи кўринишига кўра улар ўнақй бўлган. Бу давр инсонларининг ўртача умри тахминан 30 йил, Шанидар ғоридагн топилган инсонларнинг умри эса 80 йил бўлган.

Бу шидатли даврда каримдош уругчилик тизими ривожлана бошлади. Шу муносабад билан аёллар олдинга чика бошлади. Уругчилик тизими оналар ихтиёрига ута бошлади. Бу давир Матриархат даври еди. Аёл- оила қургонинг боши эди. Аёллар тизимида –аёллар ҳақ ҳуқуқи ва билимига асосланиб иш қурилган. Жамиятда аёл бош ролни уйнаган. У усимлик ва ҳайвонларни яхши билган, тугруқлар қабул қилган, оловни даво учун ишлатган , сувни иситган ва каримдошларни даволаган. Аёл болалар тарбияси ва парвариши учун масул бўлган.

Бу давр биринчи санат (хайқалчалар, аёлларни ифодалайдиган мавжудотлар ва ҳар хил ҳайвонлар, ёзувлар) намаёндаларининг яратилиш даври ҳисобланади. Аёл ҳақида турли халқларда- уй қургонинг бошлиғи, қабила бошлиғи , атроф муҳит эгаси ва қуриқчиси деган тушунчалар мавжуд бўлган. Турли хил мамлақатларда Пириневдан тортиб то Байқалгача бўлган жойларда аёллар хайқалчалари археологлар томонидан топилган бўлиб улар бизнинг эрамыздан

олдин 25-30 минг йил олдин аёллар хукумронлиги хакида гувоҳлик беради. Бундай тасвирлар Сибирда, юкори Донада, Франция, Белгия, Италия, Германия, пастки Австрия ва бошка жойларда топилган. Ўзбекистондаги казилмаларда ҳам худи шундай шакллар топилган. 1978 йилда Ургут шахрида (Самарканд вилояти) археологлар Анахитларни ташки шакиллари топишган. Худди шундай хайкалчалар Янгикент ва Бешкент(Бухоро вилояти)да топилган. Бу шакиллар аёлларни бола парваришлашини, ерга бўлган меҳри ва инсоният орзуларини узида акс эттиради.

Палеолит, Мезолит ва Неолит даврлари охирига келиб(40-икки минг йил олдин) ерда халк купайди. Музлик даври тугади. Халклар орасида никохлашиш пайдо булди, бу эса инсоннинг жисмоний яхшиланишига олиб келиб, янги тип – Кроманон одами пайдо булди. Бу одам колдиклари Самарканд вилояти Сиёб, Ходжамездил, Туркменистондаги Небит-Дагадаги Джебел гори, Кай-люва Дам-Дам чашмасидан топилган.

Янги ерлар очилиши ёвойи хайвонларни хонакилаштириш эркакларни иши эди. Матриархат даври энди патриархатга ўтди. Эркаклар бошлик булди. Шу вақтдан бошлаб хайвон ва хайвон махсулотларини даволаш мақсадида ишлатила бошланди. Кесерча кесиш амалиёти ва кастрация жаррохлик усуллари кулланилди.

Темирларни ўзлаштира олиш жараёни бошланган пайт Бронза асри деб номланди.(3-1минг йиллик) Метал даврига ўтиш янги меҳнат иш куруллари ва ов курулларини такомиллаштириш даври булди. Уругчилик ривожланди. Бронза асри бошларига утишда халк маданияти ва узаро нутк маданияти ривожланди. Бу даврдан бошлаб халклар орасида айирбошлаш вужидга келди, натижада шахсий мулк тушунчаси пайдо булди. Кейинчалик эса бу нарсалар инсонлар орасида кулчилик даври вужидга келишига сабаб булди.Бу даврда инсонлар даволаниш учун шаманларга мурожат этишган, натижада бирламчи храмлар вужудга келган.

2.2. Тиббиётнинг ибтидоий жамоада келиб чиқиши

Биринчи даволаш усуллари синантроп ва неадерталларга маълум бўлган. Ибтидоий одамлар табиатнинг зарарли кучларини таъсирида болишган: жазирама ва совуклик, очлик ва ёмон озикланиш, хар хил жарохатлар ва хавонлар етказган жарохатлар, илонлар ва хашоратлар чақиши. Кийим кечак етишмаслиги, коникарсиз турар жой шароити, хайвонларнинг хамла қилиши, табий офатлар, инфекциян ва паразитар касалликлар эпидемияси – булар касалликларнинг келиб чиқиши ва ибтидоий одамларни олимининг асосий хавфхатар факторлари бўлган. Уларнинг колдикларида, тепада айтиб утилганидек, шу тасирлар бўлганини тасдиқлайди – ытган синиклар, анкилозлар, остеомиелитлар, некроз, периостит, бугимларнинг ва умиртканинг экзостозы, кариес, рахит, ва бошка касалликлар.

Қадимги тез ёрдамларнинг бири тугрукда ва болаларнинг парвариши, жарохатларда тез ёрдам, безгакда. Кравцов ёзганидек, одамлар хайвонларни кузатиб утларнинг шифобахш томонларини фахмлашгани тугрисида куп афсоналар ва далиллар сакланиб колинган. Бу қадимда эмпирик табобатнинг асосий келиб чиқиш йуналиши бўлган. «кучсиз бўлган илонлар кишки уйкудан сунг, — ўрта астларга оид араб трактатини айтишига кура, — бахорда арпабодиён кидиришади... Яратган Парвардигор утни даволаш учун яратган». Халк табобатига оид бўлган — «бугу ути» бугулар касалликда ва очликда ейдиган утни эслатади. Унга етишиш учун улар ерни туёклари билан кавлаб олишади. Хайвонларнинг кузатуви захарли бўлган утларни хам топишга ёрдам берди. «Тибет тиббиёти атласида» захарли утни олдида захарланган хайвон йотгани расми бор. Шундай утлар «кучли дорилар»га киритилган, чунки улар узининг шифобахш томонларини кичик дозаларда курсатган.

Утлардан олинган дорилардан фойдаланиш Қадимий олам давлатларига хос. Бундан ташкари утлар наркотик «Бокийлик ичимлиги» тайорлашда диний ва

сеҳрли маросимларни утказишда ва оперция пайти огриксизлантиришда ишлатилган.

Ов, жанговор холатлар жарохатларни, синикларни даволаш, чикиклатни урнига солишни талаб этган. Буларнинг хаммаси одам танасининг фаолити турисида тулик билимга эга булишига олиб келган.

Буларнинг барчаси «одам» тиббиетининг вужудга келишига асос бўлиб, даволаш усуллари ва шифобахш утлардан онгли равишда ва аник бир мақсадга қаратилган фойдаланишдан бошланган. Ривожланиш даврида одамзод касалликнинг мохияти, келиб чиқиш сабабларига жавоб топишга ҳаракат қилган. Бунда ҳал қиливчи роль меҳнат қуроли эволюцияси бўлган.

Аввал одамзод озини ташқи муҳитдан ажратишган. У озини ҳайвонлар ва утлар билан тенг билган бўлиб, уларга одам хусусиятини берган. Шундай қилиб касалликлар сабаби туғрисида тасавури келиб чиққан.

Фетишизм ёки табиат ва унинг предметининг тимсоли. Одамларнинг уйлашига қура табиат ва унинг предметлари гайритабиий қучга эга бўлиб, турли хил касалликларни чақиришда, шу билан бирга уларни олдини олишда ва даволашда аҳамиятга эга бўлган. Шундай қилиб биринчи амулетлар пайдо бўлган.

Тотемизм – бунга қура ҳар бир авлод ва қабила ҳайволар ёки утлардан келиб чиқишган бўлиб, уларга «ота ёки ката ака», балолардан ва касалликлардан асраган. Шундай қилиб турли хил ҳайвонлар тотем ҳисобланган. Баъзан шундай ҳайвони маросимли улдирилишидан сунг унинг баъзи қисмлари дори ёки тумор сифатида ишлатилган

Анимизм – ҳодисаларни илохийлаштириш (лат. anima — қалб), олам илохийлардан иборат, улар турли хил балоларни ва касалликларни сабабчиси бўлган. Уйқу, ҳушдан кетиша, эпилепсия, галлюцинация, касалликлар в.х.к ибтидоий одамларга одамнинг ичида мавжуд бўлган ухшаш одамнинг- қалбнинг фаолияти оқибати деб тасаввур қилишган. Ибтидоий одамлар учун улим

тушунарли бўлган, овда жарохат туфйли, душман тарафдан ёки бахтсиз ҳолат туфайли, коринарсиз жарохатлар туфайли улим эса сеҳргарлик ҳисобланган, яни илохийлар кучив. Диний этикод келиб чиқиши билан касалликлар тугрисидаги иблисона тасаввурлар келиб чиккан. Морфологик тасаввурни келиб чиқиши билан касалликларни иблисона келиб чиқиш и кийинлашган.

Жоду, сеҳр, шаманизм – олдинги барча турларни боғловчи ҳисобланади. Шаман, сеҳргар, жодугар – афсунларга, улганлар, илохийларга эга бўлиб озининг кобилиятини касалларни даволашга қаратган. Турли хил давлатларда қурқитувчи усуллар кенг тарқалган бўлиб, касалликни бемор ичидан «хайдаш» ёки «киришига» йол қоймаслигига қаратилган. Касаллини «хайдаш» учун турли хил ич келтирадиган, жирканишни ва қайт қилишни чакирадиган воситалар ишлатилган. Касаллик бошланиши жарохат ва яралардан сорилиб кетган. Касаллик бемордан «чиқиши» онсонрок булсин деб болаларга бош суягида трепанация қилишган. Турли хил давлатларда археологлар шундай трепанацияли бош суякларни топишган. Эмпирик воситалар билан бирга табиблар ишонтириш усулларида ҳам фойдаланишган: жодули ҳаракатлар, ойинлар, безакли киймлар, ва никоблар в.х.к.

Вактлар утиб тиббиёт ҳунар бўлган. Табиб касби хусусий ва оилавий бўлган. Хар бир табиб озининг усуллари ва ози тайорлаган дорилардан фойдаланган. Бу усуллар ва дорилар тайорланиши сир сакланиб насилдан насилга отиб келган. Аввало бу табиб- ҳунармандлар дин ва жоду билан боғлиқ булмаган, аммо кейинчалик табиб ва кохиннинг вазифалари қушилган. Тиббиётнинг дин билан бир бирига боғлиқлиги кейинчалик қуллик даври формациясида ҳам бўлган.

III БОБ Қадимги мамлакатларда халқ ва илмий тиббиётнинг ривожланиши

Қадимги Шарк инсониятнинг маданиятининг бешиги ҳисобланади. Бу ерда бошқа жойлардан олдинроқ кулик даврига утилган. 4000— 5000 йил янги эрадан олдин, халқлар ва қабилалар тарих майдонига чиқишиб буюк тарихий ёдгорликлар қолдиришган. Қадимий Шарк таъбаотининг асоси (Вавилон, Ассирия, Миср, Хиндистон, Хоразм ва Хитой) – бу бирикган ибодатхонага оид, аристократик ва халқ таъбаоти.

Ўзининг тиббиёт таъргарлигини аристократик врач-профессионаллар уз оилаларида олишган. Олинган билимлар насилдан насилга утган, қолдирилган ва ойдинлаштирилган. Қадимий Шарк халқининг кулик даврида маданиятнинг энг қатта ютуғи, шу билан бирга таъбаотни ривожланиши, ёзувни уйлаб чиқарилиши билан боғлиқ – қасалликларни биринчи тавсифлари пайдо бўлиши, даволаш услублари ва дориларни тайорланиши. Кулик даври таъбаотида утлардан доривор воситалар тайорлашган, қамрок хайвон азоларидан ва маҳсулотларидан, шу билан бирга минерал моддалардан.

Кулик даври таъбаоти жаррохликни билишган ва амалда қоллашганларни олиб ташлашган, жароҳатларни боғлашган, қон қетишини тухтатишган. Ассиро-Вавилон, Миср, Армения, Грузия, Азербайжан, Хоразма, Хиндистон территориясида археологлар кулик даврига оид қуплаб жаррохлик асбобларни топишган (ланцетлар, пинцетлар, қайчилар в.х.к). Жаррохлик операцияси пайтида оғрикни қамайтирувчи воситалар ишлатилган: опий, белена, қонопля, мандрагора илдизлари.

Қадимий Шарк мамлакатларида қомилдор аёлга ёрдам бериш қомиллаштирилган, қомилдорлик, туғиш давридаги аёллар учун гигиеник маҳлақат жорий этилган, оғир туғруқларда, боланинг қотугри қолатида ёрдам усуллари ишлаб чиқарилган. Оша давирдаги таъбаотлар боланинг туғри қолатида қелтириш, қесарево буйиқа қесиш ва эмбриотомия.

Шаркда куллик мамлакатларида кохинлар ибодатхоналарнинг экономик кучига таянган холда ката рол уйнаган,улар ката бойликга эга булишган: ер,куллар,моллар,кемалар в.х.к. Ибодатхонага оид табобатнинг касаллар тасаввурининг асоси бўлиб иблисона нуктаи назар бўлган. Касаллик иблис бўлиб, одам танасига кириб касаллик асоратини ва сезгисини чакирган- касаллик худо томонидан юборилган жазо ва синов хисобланган.

Куллик давридаги жамоат ишларини дифференциацияси мифологияда куплаб худоларни келиб чикишига олиб келди,улар хаётнинг хамма томонларидан вокиф бўлиб, улар табобат худолари, шифокор худоси,касалларни худоси,хомиладорларни асровчи худолардир. Кохинлар озларини худоларни дуо ва курбонлик оркали рахминин келтира олиб ёкотган соғлиқни тиклайдиган худо ва одамлар ўртасидаги инсон деб билган.

3.1.Қадимий шарк мамлакатларининг тиббиёти

Қадимий Миср жахон маданиятинида чукур из колдирган. Астрономия, география, математика фанлари билан бирга мисрдигилар табобатга оид билимларга хам эга булишган. Даволаш усуллари бундан 4000 эрамиздан олдинги йил ибодатхона табобати сифатида тугилган. Мисрдаги кохин- табиблар ката обру- этиборга эга булишган. Мисрдигиларда шифокор- жаррох, шифокор-интернист,куз операциясини киладиган жаррох, тишни даволаш ва тишга пломба куйиш билан шугулланадиган жаррохлар бўлган.

Миср табобати хакидаги малумотлар, қадимги миср маданияти билан бирга, тобутдаги, пирамидалардаги ва бошка курилишларда иероглиф ёзувлар хисобланади, лекин биринчи навбатда папирусда ёзилган турли хил касалликларни таърифлари, симптомлари аниклаш ва даволаш усуллари, рецеплар курсатилган тупламлар бўлган.

Гор – Қадимий Миср табобат худоси Табобатдан сакланиб колинган папирус

1850 йил эрамиздан олдин ёзилган энг эски папирус Кахунский хисобланади, ва у аёллар касалликларини кенг ёритган. 1550 эрамиздан олдинги йил Луксорда топилган Смит папируси ёзилган, унда жаррохлик, жарохатларни даволаш ва анатомияга оид малумотлар бор, бундан ташқари Фивахда топилган папирус Эберса, тана касалликларига талукли. Смит Папируси бизнинг вақтимизгача сакланиб колинмаган, ва машхур шифокор Имготепга тегишли бўлган энг эски папирусни нусхаси хисобланади. Миср табобатининг папирусларини тарифа узгача бўлиб, касалликнинг турли хил нуктаи назарларини курсатади. Шундай қилиб Кахун папируси узининг диққатини даволаш эмпирик қоидаларига, дориларни таснифига қаратган ва ҳеч қандай диний сабабни уз ичига сакламаган. Бизнинг вақтимизга яқин бўлган Бругш папируси эса мистика, сеҳрли усуллар ва дуолар билан тулдирилган.

Касалликларни келиб чиқиш сабабини асосан иблисларни кириб олиши ва худоларнинг иродаси оқибати деб хисоблашган. Аммо мисрдигилар касалликнинг табиий сабабларини ҳам тан олишган: ичак паразитлари, сифатсиз сув ва овокат рол ойнаган. Мисрда дунёнинг туртта элементлари тугрисида тушунча бўлган- сув, ер, ҳаво, олов. Шу туйғили 4 асосий инсоннинг организмидаги суюқликлар тугрисида гуморал талимот келиб чиққан, ва улар соғлик ва касалликларни аниқлаган. Гуморал талимот билан бирга Мисрда пневма ҳақида ҳам тушунча бўлган- бу қоринмайдиган ва ҳавода сакланадиган

нарса бўлиб, нафас олганда упкаларга кирган, у ердан юрак ва артериялар буйлаб танага таркалган. Касалликда кон ва пневма озгариши кузатилган. Бундай тасаввурлар терпевтик таъсирни аниклаган. Даволашнинг мақсади бемонинг танасидан пайдо бўлган чиритувчи нарсаларни чиқариб ташлаш, «ярамас кони» чиқариб ташлаш, барча асосий суюкликларни стабиллаштириш ва мувозанатига олиб келиш бўлган. Миср шифокорлари томонидан ойлаб топилган ва кенг кулланилган хукналар нафакат даволаш мақсадида ишлатилган балки ичакларни тозалаш мақсадида ҳам кулланилган. «Ёмон бўлган нарсаларни» олдиндан чиқариб ташлаш учун, кайт қилдирувчи, ич келтирувчи, сийдик хайдайдиган, терлатадиган воситалар беришган. Кон олиш жараёни ҳам кулланилган. Мисрдигар этикодига биъноан, инсоннинг рухи олимидан сунг ҳам хаёт кечирган, аммо фақат тана сакланиб қолинган ҳолатда, танага рухи кириб олиши учун. Жасадларни парчаланишини олдини олиш мақсадида мумиёлаштириш кулланилган.. Бунда анатомиядан олинган билимлар имконият берган. Аммо мумиёлаштириш тажрибаси ката поғонадаги одамларга-шоҳлар, фравонлар, кохинлар ва обру этиборли бой одамларгагина кулланилган. Қуплаб Қадимий Мисрда ишлатиладиган анатомияга оид терминлар танадаги бушликлар тугрисида билимга эга булишганлигини курсатади- шу билан бирга мия, юрак, жигар, кон томирлар хақидаги малумотлар. Аммо одам анатомияси ва физиологияси хақида малумот уларда етарлича булмаган.

Қадимий подшоҳликнинг горларида кул - оёқларнинг операциясининг тасвирлари сакланиб қолинган. Шифокор Имготепга тегишли бўлган Қадимги папирусларни бирида операцияларни таърифи берилган.

Мисрда жароҳатларни боғлаш, ампутация, кастрация, хастна қилиш кулланилган. Имготепнинг папирусида жароҳатларни тузаладиган, шубхали ва умидсиз бўлгани хақида толик малумот берилган. Касалликларни симптомлари толик

кориб чиқилган. Папирусларда ичак касалликлари, нафас олиш ёллари касалликлари, кон кетиши, тери касалликлари, филсимон касаллик, куз касалликлари, безгаклар тугрисида малумот берилган.

Куплаб тиббиётнинг даволаш сохалари оброли одамларнинг юкори талабларини кониктириш учун каратилган бўлган. Шу ерга укалаш, сув билан даволаш, кийин рецептли дориларни куллаш, косметика в.х.к. кирган. Ободончилик ва санитария элементлари факат касрларда ва оброли одамларни уйларида бўлган ва оддий халк турадиган бошка жойларга таркалмаган.

Биринчи сулола пайтларидан (3000йил эрамиздан аввал.) Мемфис, Гелиополис, Саис шахарлари ибодатхоналарида шифокорлар таёлайдиган мактаблар мавжуд бўлган. 600 йил эрамиздан аввал бу мактаблар четэллик укувчиларни хам кабул кила бошлаган. Мисрда купрок юнонликлар тахсил олган. Қадимий Миср табобати юнонликлар, яхудийлар ва араблар табобатининг ривожланишига катта таъсир кўрсатган.

Месопотамия – бу ерда III охирида ва Пэрамиздан аввалги юз йилликнинг бошланишида Вавилон мамлакатининг кутарилиши бўлган. Кечрок Iэрамиздан аввалги юзийилликда Мессопатамиянинг шимолий-шарк томонида Ассирия бўлган.

Вавилон шифокор- крхинлари касалликнинг иблисларни танага кириб олиши окибатида келиб чиқади деб хисоблашарди. Бундай тасаввурлар даволаш усулларини куллашга йол берган, касалликни даволаш учун биринчи навбатда касални кузгатган иблисни хайдаш зарур бўлган. Туморлар, дуо йозилган тахталар кенг таркалган. Уйнинг эшигини олдида яхши рухларнинг бутлари турган. Даволашда символик усуллар кулланган: пиёзни олиш, жунгни ечиш, нон ушокларни сочиб бир жойга топлаш, занжирбанд килиб ечиш, тугунларни ечиш. Иблисларни фигуралари ясаиб уларни ёкишган. Хайвонларни ички азоларида фол очиш катта рол ойнаган, айникса курбонлик килинган хайвонларни жигарини караш.

Вавилон ва Ассирия табобати мистик касаллик сабаблари билан бирга реал сабабларни ҳам тан олишган, халқ эмпирик табобатининг даволаш воситаларидан фойдаланган. Миххатга оид ёзувларда куйдирилган гишталарда касалликларнинг симптомлари учрайди: ошқозонлагги оғриқлар ва юрак олдидаги оғриқлар, ачишиш, кайт қилиш (ут билан кайт қилиш алохида айтиб отлган), сарик касал (умумий ва маҳаллий), тилнинг рангини узгариши, метеоризм, ич кетиш, иштаха ёқолиши, мушаклардаги оғриқ ва бошка. Йотал, коз ва тери жарохатлари, усмалар, фалаждаги олиб келувчи зарба толик ёзилган. Безгакдаги холатлар куп тасвирланган. Касалликларни олдиндан куришда осмондаги ёриткичлар ва махсус астрологик таквим ката ахамиятга эга бўлган (даволашни, операцияни, тугрукларни бахтли ва бахтсиз кунлари.). Осмондаги ёриткичларни холати билан Қадимий Шарк мамлакатларини эпидемияларни ривожланиши ва таркалишидан азият чекиши боғлиқ бўлган.

Вавилондаги табиблар ичиш учун утлардан дамламалар таёрлашган, мойлар билан ишкалаш, ташкарига кулланиладиган компресслар, укалаш, ванна ва сув куйишни тайинлашган, кон чикаришни куллшган. Даволаш учун гиёхлардан ва хайвонлар азоларидан, минераллардан таёрланадиган воситалардан фойдаланишган. Дориларни таёрлаш усуллари ишлаб чикарилган: эритиш, кайнатиш, филтрация ва бошка. Нхога ва овкатдан кейин дори кабул қилиш усуллари мавжуд бўлган. Беморнинг парвариш қилиш учун нарсалари тугрисида малумот берилган.

Вавилон ва Ассирия табибларини меҳнати жуда ката пул билан баҳоланган, шунинг учун ҳам кам маошли камбагал одамларга мумкин булмаган.

Малумотларга караганда бугимни даволаш ёки синик суякни даволаш учун табиб 5 кумуш танга олган, кузни асраб коли шва чакка томонда оперция учун эса 10 кумуш танга олган. Шу каби касалликларни ёш болада даволаш учун эса 2 кумуш танга, кулдан эса 2 кумуш танга олинган. Аммо хатоликлар учун ҳам табиб кимматга тушиши мумкун бўлган. Масалан беморнинг олими ёки кандайдир азосини ёқолиши учун табибга кулини кесишган.

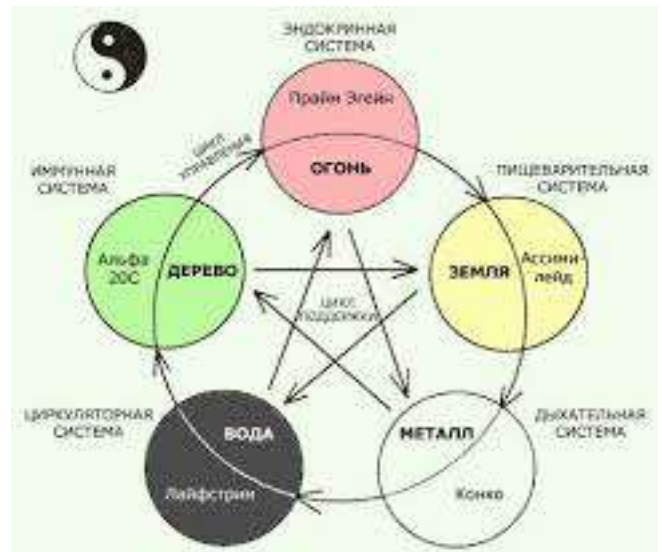
Катта шаҳарларни (Вавилон, Ниневия) казишмаларида ободонлаштириш колдиклари топилган: куприкларни колдиги, лойдан водопровод ва канализация. Аммо куп шаҳарларда ифлосликлар кучага ва ховузларга тукилган. Шунинг учун сувни дарё ва ховузлардан ичишмаган, пиво ва бошка ичимликларни ичишган. Миххатга оид ёзувларда юкумли касал билан, биринчи навбатда «мохов» билан чалинган беморларни шаҳардан кувиш тугрисида конун бўлган. «Мохов» касаллиги бошка касалликларга ҳам талукли бўлган.

Хитойда қуллик даври III охири ва II боши эрамининг аввалги юзйиллигида бошланган. Бу ерда ероглиф ёзув келиб чиккан бўлиб, юз йил ичида сакланиб колган, порох, когоз, ва компас уйлаб топилган. Қадимий Хитойда математика, астрономия, агрономия, биология ва тиббиёт ката мувафаккиятга эришган. Буларнинг барчаси материалистик фикрларни Қадимий Хитойда таркалишига сабаб бўлган.

Хитойликлар 5 офатни санашган: Олов, ер, сув, дарахт, металл. Бу офатлар хар доим харакатда ва пойгада бўлган- бир офат кейингисини пайдо булишига ва сонишига сабабчи. «Ней цзин» трактатида иккита карамақарши энергетик бошланишлари «инь» ва «янь» тунрисида малумот берилган. Инь томонига совуклик, сокинлик, Ой, аёл ва манфий бошланишлар кирган. «Янь» томонига – иссиклик, харакат, Куёш, эркак ва мусбат бошланишлар кирган. Бу барча тушунчаларни хитой файласуфлари ва табиблари коинотнинг, одамнинг тузилишини, унинг касали ва давосинин асослари деб хисоблашган. Соглик ва касаллик шу манфий ва мусбат муносабатлар билан олчалган. Касаллик ҳам шу шу икки гурухга: «янь» ва «инь»га булиган. Биринчи гурухдаги касалликни кучайган фаоллик билан тарифласа бўлади, иккинчи гурухдагисини организмнинг камайган фаоллигини курсатади.

Бироқ рационал ва ривожланган анатомик ва физиологик тасаввурлар ҳам мавжуд бўлган. Анатомия атласлари асрлар ичра куп маротаба кайта чизилган ва бизнинг вақтимизгача етиб келган. Диагностикада пульсга катта ахамият

берилган. Тил ва табиий тешиқлар- бурун тешиги, кулоқлар, огиз, ва нажас, сийдик текширилган. Сийдик мазаси, ранги, тинниклиги ва бошка хусуятлари текширилган. Сийдик текширувида намуналар ажратилган: эрталабги, кундузги, кечги ва тунги. Хитой табобатида умумий гигиеник тартибга- «зехнли муътадилликга», ишнинг, дамнинг, уйқунинг, тугри овкатланишнинг тугри тартибига катта ахамият берилган. Хитой табобатида умумий чиниктириш даволанишга: пархез, укалаш, сув муолажаларига, куёш билан нурлантиришга, жисмоний тарбияга катта ахамият берилган Даволашнинг мухим услуби карама қарши нарса билан даволаш бўлган. Хитойлик табибларда бой тажрибага эга бўлган даволаш усуллари бўлган: зхми даволашда симобдан фойдаланиш, кичитмани даволашда олтингугутрдан фойдаланишган, моховни, чечакни даволашда касалларни изоляцияси.

Елка бўғимини чиқишини жойга солиш

Одамнинг саломатлик элементларини боғлиқлиги

Хитой табобати гиёхлардан, хайвонлар ва минераллардан келиб чиккан доривор воситалар куллашган. Доривор гиёхлардан турли хил касалликларда (сил, камконлик, безгак в.х.к) кулланиладиган женьшень мухим орин тутган. Лимонник, камфара, ровоч, занжабил, хинд конопи, бамбук кўртаги, чой, пиёз, саримсок пиёз, елимлар, аконит в.б. кулланилган. Хайвонлар келиб

чикишидан доривор воситалардан- ёш буғу ва олачипор кийикларнинг шохи, ёш догли кийикнинг шохи, мушк, жигар,илик кулланилган; айникса арслоннинг ички азолари ва кони кадрли бўлган. Кон тухтатувчи восита сифатида (кон кусишларда) суяк елими (желатин) кулланилган. Турли хил минералли воситалар ҳам бўлган — симоб,сурма, темир, олтингугурт,магнезия кулланилган.

Хитой табобатида озига хос ва бир неча юз йиллик даволаш усули бу чжень-нзютерапия ёки игна билан даволаш ва куйдириш. Укол килилш-коннинг кон томирлардан харакатини енгиллаштириш ва айникса «хаёт учун мухим» бўлган газсимон нарсани, Туриб колишини олдини олиш ваш у билан бирга касаллик сабабини ёкотиш максади бўлган. Игналарга асаб системасини кузгатувчи, юналтирувчи, тартибга солувчи хусусиятларини ёзишган. Одам танасида 600 дан ортик «хаётий нукталар саналган, хар бири хар хил касалликда игна билан даволанади. Олдиндан Хитойда танага игна учун чизилган нукталар билан расмлар ва моделлар мавжуд. Шу билан бирга Хитойда куритилган эрман ёки махсус дагал толасидан ёндирилган чупчалар билан «хаётий нукталарни» куйдиришган. Игна ва куйдиришларга нафакат махаллий балки умумий тасири хос.

Қадимий Хитойда кукрак ва корин бушликларида операция олиб борилган, огриксизлантириш мандрагора, опий, гашиш билан килинган. Кейинчалик феодализм даврида диний такик билан боглик бўлган жаррохликнинг ривожланиши тухтаган ва жаррохлик фаолияти абсцессни очиш билан чегараланган.

Хитойда чечакни олдини олиш максадида кенг таркалган вариоляция бўлган: соғлом одамларга чечак билан касал бўлган беморнинг курутилган йирингини юборишган.

Хитойдаги касалхоналарида баъзи бир касалликларни киймдан утиши мумкунлиги хакида курсатма берилган. Улатнинг каламушлар билан ва

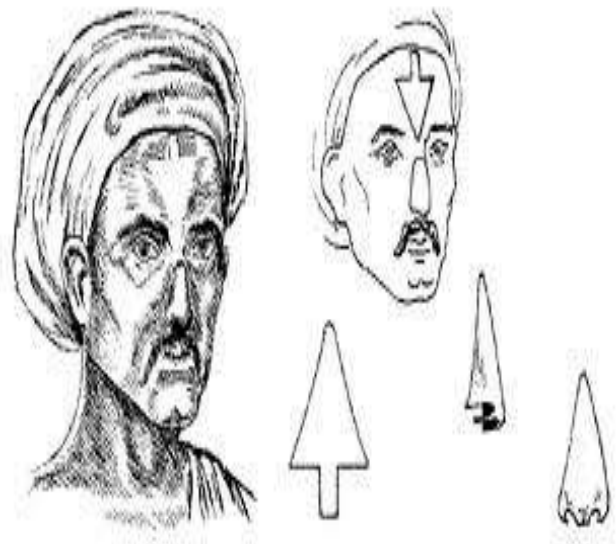
ривожланиши боғлиқлиги қайд этилган ва порт шаҳарларида улатнинг ва бошқа касалликларни тарқалиши кузатилган.

Хитойда дориларни таёрлайдиган ва сотадиган мутахассислар вахтли пайдо бўлган. Хитойдаги дорихоналар махсус муассаса ҳисобланган.

Табиблар бошқа давлатдигилар каби азалдан аристократик эмпирик-амалиётчига охшаш хунарманд бўлган, табиб олимлар ҳам бўлган. Куплаб машхур хитой табибларини исмлари сакланиб қолган: Эрамиздан олдинги V асрда яшаган Бянь Цао, Эрамиздан олдинги II асрда яшаган, бошлиқларда турли хил операция қилган, чок ва огриксизлантириш усулларини қуллаган жаррох Хуа То, Безгакни даволашда ва («Шаньхань-лунь») ката иши билан танилган Чжан Чжун-цзин, ва бошқалар.

Кейинроқ тиббиёт фаолияти ибодатхоналар ва монастирларда жам бўлган. Кохинлар ва монастирларнинг ахамияти феодализм даврида кучайган, айниқса эрамиздан олдинги IV—VI асрлар. Қадимий аристократик табобат китобларини қайта ёзишда диний насихатлар куп қушилган.

Эрамиздан олдинги IV охири – III боши юзйиллигида кулик даври ташкил топган, лекин патриархал давр хали куп вахт давом этган. Хинд аҳолиси табакаларга бўлинган: брахманлар – кохинлар (илохий талимотни билувчи); зодагон жангчилар ва ох насилдан вакил - қшатри, озод дехқолар, хунврмвндлар ва савдогарлар вайшья табакасига қирганлар, ҳақсиз камбағаллар эса – шудра ва парии – умуман ҳуқуқсиз, енг пас табака ҳисобланишган. Нафакат никоҳ балки бошқа турдаги мулоқотлар баланд ва енг пас табакали инсонларнинг ўртасида қатъиян манн этилган ва жазоланган. Қадимий Хиндистоннинг табобатнинг ўрганиш манбаси: «Ману қонунлари» (эрамиздан олдинги 1000—500 йиллари) ва «Ведалар» — турмушдаги ва диний ёзма буйруқлар туплами бўлган. Бизнинг эрамизга яқин Хиндистонда табобат билимининг қомил системаси тузулган.

Беш асосий чакрлар-энергетик нукталари Қадимий Хиндистон табибларининг ринопластика техникаси

Қадимий Хиндистонда табобатнинг кучли тарафини гигиена элементлари ташкил топган. Гигиенага талукли куплаб саволлар Ману конунларида ёритилган: иклим ва фаслларнинг согликга таъсири, турар жойнинг озодалиги, шахсий гигиена коидалари, гимнастика, озикланиш, озикланиш муътадиллиги, вахтли туриш, огиз бошлигининг гигиенаси, чумилиш, озода кийимда юриш, соч ва тирноқларни олиш тугрисидаги конунлардир. Ману конунлари туйиб кетишни махкум қилган, гуштни истемолини чеклашган ва янги сабзавотли овқатни, сут ва асал тавсия қилишган. Овқат колдикларини, кир сув, сийдик, экскрементларни уйдан узокрокга ташлаш тавсия қилинган. Махенджо-Дародаги (Хиндистоннинг шимолий гарби) казиш ишларида эрамиздан олдинги юзйилликда IV охирига — III бошига мансуб шаҳар канализацияси топилган, умумий магистраллар диаметрига 2 м бўлган қувирлар бўлган. Хар бир уйда ховуз бўлган.

«Аюрведа» - даволаш санъати- узок умир талимоти бу давлатда жуда кадрланган. «Аюрведа»нинг тузилиши эрамиздан олдинги IX—III асрларга тугри келади. Бу талимотнинг тулик чоп этилишига табиб Сушрут сабабчи. Унинг

китоби тиббиёт билимларининг катта энциклопедиси хисобланади, у ерда нафакат кохинларга оид табобат акс еттирилган балки рационал табобат ҳам бўлиб, халкнинг асрлар давомида егган тажрибасига таянган. Бизнинг вақтга етиб келган ривоятлар Джизака, Чарка, Дханвантари (э.о IVасрдан. э.о.Vасргача.) каби машхур табибларни исмларини саклаб колган.

Соглик организмнинг 3 та бошланишининг нормал бирикиши натижасида келиб чиккан: хаво, шиллик в аут ва 5та коинот элементлари ер, сув, олов, хаво ва эфир (нурнинг манбаси).

Касалликнинг сабаби деб нафакат шк суюкликлар ва бирламчи элементларнинг бузилиши балки иклимнинг узгариши, пархез ва шахсий гигиена коидаларини бузилиши хисобланган. Табиб беморни суров килган, корикдан утказган, ушлаб курган, тананинг ранги ва хароратига, тилнинг холатига ахамият берган, организм ишлаб чикарадиган нарсаларни хидини ва рангини текширган.

Аюрведада 150дан ортик утки рва сурункали, мия,юрак,корин,сийдик ва жинсий аъзолар, бугимлар ва тананинг бошка аъзоларининг касаллик сабаблари тасвирланган. Пархез, укалаш ва ванна тавсиялари маслахатлари билан бирга 760та доривор усимликлар тугрисида малумот берилган. Хайвон махсулодлари кулланган (сут, ёг, мия, ут). Минераллардан купрок симоб ишлатилган. Хинд табобатида дорилар таъсири буйича таксимланган. Тел хайдайдиган, кайт қилдирувчи, ич келтирувчи, сийдик хайдайдиган, наркотик ва жонлатирувчи дорилар маълум бўлган, ва улар турли холда кулланилган (кукун, юмалок дори, дамлама, маз, хидлайдиган,артадиган,куядиган холда). Долиларни тайинлашда фасл, иклим, тана тузилиши, унинг мизожи, жинси, ёши,фел атвори хисобга олинган.

Аюрведа 120тадан ортик жаррохлик асбоблари тасвирланган. Қадимий Хиндистон табиблари куплаб жаррохлик оперцияларни қилишган: Кон чикариш, ампутация, грижа кесиш, тошларни олиб ташлаш, лапаротомия, катарактани

олиб ташлаш, кулок, бурун ва лабларни дефектларини тугирлашда пластик оперциялар, Акушерлик усулларини билишган (болани оёк ёки бош томонга айлантириш, операция краниотомия ва эмбриотомия). Римлик автор К. Цельсга оид яллигланишнинг классик сабабларини ёритиш (кизариш, шишиш, харорат, огрик ва функция бузилиши) Аюрведада келтирилган. Европада кечроқ феодализм даврида кенг таркалган ёғлар билан сингдирилган богичлар билан жарохатларни даволаш усуллари ва жарохатларга кайнаб турган суюкликларни куйиш, шунингдек хитой табобатига оид игна билан даволаш тасвирланган.

Хиндларда жасадларни очиш таъкиб килинмаган, шунинг учун ҳам одам анатомияси мукамал булмаган. Жасад етти кун ичида сув тагида мацерация килинган. Шундан сунг ивиган жойлар чутка ва пустлок билан сидирилган, ёкида чириш жараёни кузатилган. «Ведалар»да учрайдиган анатомияга оид терминлар аниқ билимларга эга булмаганлиги (бош ва орка мия) хакида курсатган. Сушрута ёзишича одам организими 7 юпка пардалар, 500 мускуллар, 900 пай, 300 суюклар(тишлар ва кемирчаклар билан), 90 чандир, 107 бугим, 40 катта кон томи рва 700 уларнинг илдизлари, 24 нерв, 9 аъзолар ва 3 суюкликлардан иборат.

Аюрведада табибдан морал ва жисмоний сифатларни талаб этувчи, одоб ахлоқ коидалари ёзилган, табибларнинг юксак мартабага эга бўлган уқитувчилар оркали тайорланишлиги тасвирланган. Ману конунларига оид нотугри даволашга табиб жаримага тортилган, унинг улчами беморнинг табакавий холатига каралган.

3.2. Ўзбекистонда қадимги давр тиббиёти

Ўзбекистон худудида қадим замонларда яшаган халқларнинг тиббиёти хақида биринчи ёзма маълумотларни биз зардуштийларнинг диний муқаддас китоби “Авесто”дан топамиз. Авесто Ўрта Осиё, Эрон ва Озарбайжон худудида яшаган халқларнинг диний ақидалари хақидаги муқаддас китобдир. Китобни эрамиздан олдинги тахминан VII асрда яшаган Зардушт ёзган, деб ҳисоблайдилар. Абу

Райхон Беруний ҳам шундай фикрда бўлган. У мазкур шахсни Зардушт ибн Сафид Туман деб атаган. Авестода Ўрта Осиё ва унга қўшни бўлган мамлакатларда яшаган халқларнинг ижтимоий-иқтисодий ва маънавий маърифий ҳаётига оид кўп маълумотлар баён этилган. Унда тиббиётга оид ҳам мавжуд. Китоб аввало тиббиётнинг мустақил касб эканлигини эътироф этади ва табибларга беморларни даволаганлари учун ҳақ тўлаш кераклигини таъкидлайди. Бу ҳақда китобда бундай ёзилган: “Коҳинларга дуо ўқиганлари учун , табабларга касалларни даволаганлари учун, уларни чақирганларнинг даромадларига қараб ҳақ тўлаш лозим” . Бунда табибларнинг меҳнат ҳақи расмий жихатдан белгилаб қўйилган. Масалан, вилоят ҳокимини даволагани учун от араваси билан, жамоа бошлиғини даволаш учун битта бука бериш лозимлиги кўрсатилган.

Авесто уч китобдан иборат. Биринчи китоб “Вендидат” деб аталади. У жисмоний ва руҳий покланиш ҳақидаги қонунлар мажмуасидан иборат. Иккинчи китоб “Виспруд”, яъни ҳамма нарсани билиш деб аталади. У одамлар ҳаёти ҳақидаги тушунчалардан иборат. Учинчи китоб “Ясна” деб аталади. Бу китобда зардуштийлар динининг ибодат қоидалари кўрсатилган. Биз учун бу китоблардан муҳими Вендидатдир. Бу китобда тиббиётга оид муҳим маълумотлар берилган. Вендидат 22 бобдан иборат. Шулардан 8 таси тиббиёт нуқтаи назаридан алоҳида аҳамиятга эга. Унда саломатликни сақлаш учун нималар қилиш зарурлиги кўрсатилган. Биринчи галда ўлган одамнинг жасадидан эҳтиёт бўлиш зарурлиги таъкидланган. Китобда ёзилишича, ўлган одамнинг жасадида тириклар учун хавfli хусусият пайдо бўлади. Шунинг учун мурдага яқинлашмаслик керак деб уқтирилади. Зардуштизм дини ер, сув ва ҳавони муқаддас деб эълони қилган. Уларни ифлос қилиш катта гуноҳ ҳисобланган. Модомики, мурда ўзида кишиларга зарар келтирувчи хусусият пайдо қилар экан, уни ерга кўмиш, сувга чўктириш, ёқиш мумкин эмас. Чунки, у мазкур табиат омилларини захарлайди. Натижада ундан кишилар зарарландилар. Шу сабабдан ўлган кишининг жасадини аҳоли яшайдиган

ердан узоқ жойга олиб бориб тепаликларда очик қолдирганлар. У ерда мурданинг юмшоқ қисмларини ёввойи хайвонлар ёб тугатганларидан сўнг, унинг суякларини йиғиб оссуарий (суякдон)ларга солиб, уйга махсус қурилган токчага қўйиб сақлаганлар. Бундай оссуарийлар Ўрта Осиё худудида кўп топилган.

Зардушт ибн Сафид Туман Оловга сиғинувчилар ибодатхонаси «Вендидат»да ёзилишича, биринчи бўлиб Трита исмли зот табиблик билан шуғулланган. Зардуштнинг ёзишича, у биринчи бўлиб одамларни касаллик ва ўлимдан сақлаган. Тритага яхшилик худоси Охурамазда касалларни даволаш учун самодан 10 000 хил дори юборган. Трита хаома деб аталувчи маст қилувчи ва наркотик хусусиятга эга бўлган ичимликни кашф этган. Хаомани ҳаёт ва саломатлик манбаи деб атайдилар. Авестода Траэтон исмли табиб ҳақида ҳам маълумот келтирилган. Эронликлар уни табаблик худоси, деб атайдилар. Уларнинг ёзишича Траэтон ҳар хил иситмалар, қичималар, захарланишлар каби касалликларни даволовчи дори кашф этган. Трита ва Траэтон икки ном билан аталувчи бир зот бўлиши мумкин.

Авестода тиббиётнинг келиб чиқиши ҳақида яна бир ривоят бор. Унда айтилишича, одамларга табиблик санъатини Йима исмли зот ўргатган. Бу зотни Нух пайғамбарга нисбат қиладилар.

Авестода одам анатомияси ва физиологияси ҳақида ҳам баъзи маълумотлар мавжуд. Унда одам гавдаси қуйидаги 8 қисмдан иборат, деб кўрсатилган: суяклар, мускуллар, ёғлар, мия, томирлар, қон, жигар ва жигар ўти. Икки хил томир мавжудлиги кўрсатилган. Улардан бири қизи (соғлом) қон оқувчи, иккинчиси қора (носоғлом) қон оқувчи томирдир. Булардан ташқари оқ қон ташувчи ёки умуман қон ташимайдиган томир ҳам борлиги кўрсатилган. Бу ерда лимфатик йўллар ва асаб томирлари кўзда тутилган бўлса керак. Китобда қон, ўт ва зурриётнинг пайдо бўлиши ҳақида ўзига хос фикр юритилган. Унда ўт жигарда, қон юракда, зурриёт (уруғ) умуртка устунини ковагида ишлаб чиқилади дейилган. Сезиш, хид билиш, етишиш, кўриш ва там билиш марказлари мияда жойлашган деб тўғри фикр юритилган. Ҳаёт иссиқлик регуляцияси билан боғлиқ. У оловли жараёнлар, ўлим эса иссиқлик мувозанатининг бузилиши натижасида организмнинг ёниб тугаши дейилган. Сув ва олов инсонларнинг ҳаёт манбаи ҳисобланган. Касалликларнинг келиб чиқиш сабаби тўғрисида ҳар хил фикрлар айтилган. Аввало касаллик Ахриман деб аталувчи жоҳил илоҳият билан боғланган. Ҳар қандай касаллик шу Ахриманнинг руҳи киши танасига кириши билан бошланган. Касаллик киши организмга зарарли ел (шамол)нинг таъсиридан ҳам келиб чиқади, шамол икки хил иссиқ ва совуқ бўлади. Совуқ шамол совуқлик, иссиқ шамол иссиқлик пайдо қилади. Айниқса иссиқ шамол хавфли, чунки унда Ахриманнинг кўзга кўринмайдиган майда бўлаклари бўлади. Китобда бу хайлий фикрлардан ташқари ҳақиқатга яқин амалий мулоҳазалар ҳам мавжуд, масалан, касаллик пайдо қилувчи омиллар қаторига озиқ – овқат ҳам киритилган. Хусусан тўйиб овқат емаслик, ёки аксинча бадхўрлик, сифатсиз овқат истеъмол қилиш касаллик келтириб чиқаради, деб тўғри фикр юритилган. Одамларнинг руҳий ҳолатига ҳам алоҳида аҳамият берилган. Масалан, “чуқур ўйлаш”, яъни руҳий тушкунлик касаллик келтириб чиқаради, дейилган. Ҳар хил ҳашоратлар чақиши натижасида ҳам касаллик пайдо бўлади, аммо ҳашоратларни Ахриман юборади деб янглиш фикр айтилган.

“Авесто”да ёзилишича касалликлардан қутулишда аввал яхшилик худоси Охурамаздага сажда қилмоқ керак , фақат унинг ёрдами билан касалликдан қутулиш мумкин.

Амалий жиҳатдан Авестода уч хил даволаш усули кўрсатилган. Булар - пичоқ билан даволаш яъни жарроҳлик, ўсимликлар (терапевтик) билан даволаш ва сўз (авраш) усули билан даволаш. Ҳозирги замон фани нуқтаи назаридан охириги усулни психотерапия деб аташ мумкин. «Авесто» да табиб бўлиш учун қатъий талаблар қўйилган, яъни табиб бўлиш учун ўзининг табиблик қобилиятини кўрсатиб 3 та беморни даволаши керак.

Саломатликни сақлаш ва турли касалликларга қарши муваффақиятли курашиш учун биринчи галда гигиеник қоидаларга риоя қилиш ва турар жойларни ободонлаштириш кераклиги уқтирилган. Хусусан, чириб бузилаётган нарсаларга нарсаларга яқинлаштирмаслик , турар жойларни озода сақлаш, ободончиликка ахамият бериш, экин майдонларидан тўғри фойдаланиш. Кўпроқ мевали дарахтлар экиш. Зардушт энг тадбирлардан бири сифатида аҳолини тоза сув билан таъмин этиш деб таъкидлаган. Аҳоли истеъмол қиладиган озиқ овқат махсулотлари етарли ва яхши сифатли бўлиши керак, деб кўрсатилган. Китобда тўғри овқатланиш масласига алоҳида ахамият берилган. Етарли даражада овқат билан таъмин этилмаган халқ камқуввт бўлади, болалари яхши ўсмайди дейилган. Авестода кимки узоқ вақт овқат емай юрса у заифлашиб, бола яратиш қобилиятини йўқотади дейилган.

Зардушт баъзи демографик масалаларга ҳам ахамият берган. Масалан, у аҳоли сонининг кўпайиши ижобий жараён, деб ҳисоблаган. Ёшлар жисмоний ва ақлий жиҳатдан етук бўлиб ўсишлари лозим, деган. Зардуштнинг кўрсатишича қиз бола 15 ёшдан бошлаб бола туғиш қобилиятига эга бўлади. Демак, у шу ёшдан эрга тегиши мумкин. Аҳоли саломатлиги учун йигит фақат соғлом қизга уйланиши керак . Эр ўз хотини

учун соғлом хаёт шароитини яратиб бериши зарур. Айниқса хотини хомиладор бўлганида унга нисбатан алохида ғамхўрлик қилиши лозим. Шундагина аёл соғлом ва етук бола туғади дейилган.

Зардушт дини ўзининг хаётга яқинлиги билан бошқа динлардан фарк қилади. У аскетизмга берилишни қоралайди. Унда ёзилишича кишилар ўз меҳнатлари билан реал дунёда ўзлари учун энг яхши яшаш шароитини яратишлари ва соғлом, узоқ умр кўришлари мумкин. Авесто бўйича Ўрта Осиё халқларининг тиббиёти ва эришган натижалари шулардан иборат.

Эрамиздан олдинги IV асрнинг охирларида Ўрта Осиёни македониялик Александр ўз қўшинлари билан забт этди. Бу ерда дастлаб Юнон Македония, сўнг Юнон Бақтрия давлатлари вужудга келди. Юнонлар Ўрта Осиёга ўз хаёт тарзлари ва маданиятларини олиб келдилар. Ўша даврда Юнонистон ўзининг юксак маданияти ва илм фани билан жахонга машхур эди. Мамлакатда буюк файласуфлар, олимлар, донишмандар етишиб чиққан эди. Шулар қаторида машхур ҳақимлар ҳам бор эди. Шулардан энг машхури жахон илмий тиббиётига асос солган буюк Гиппократдир.

Юнонлар Ўрта Осиёни забт этиб, ўз ҳукумронликларини ўрнатганларидан сўнг бу ерда юнон савдогарлари, сайёхлари ва турли касб эгалари кела бошладилар. Улардан кўплари Ўрта Осиё шаҳарларида ўрнашиб қолиб бу ерда касблари бўйича ишлай бошладилар. Улар орасида ҳақимлар ҳам оз эмас эди. Аммо, бизнинг қўлимизда ўша давр тиббиётига оид маълумотлар мавжуд эмас.

Эрамиздан олдинги II асрнинг охирида Юнон Бақтрия давлати емирилиб, ўрнида Кушон давлати вужудга келди. Тарихий маълумотларда айтилишича, Кушон давлати кўп Шарқ ва Ғарб мамлакатлари билан савдо сотиқ ва иқтисодий муносабатда бўлган. Тиббиёт соҳасида ҳам тажриба ва билим алмашилиб турилган. Ўрта Осиё табиблари ишлатадиган дори дармонлар

чет эллардан келтирилган доривор моддалар билан бойиган. Кушон давлати эрамизнинг V асрига қадар ҳукм сурган.

VI асрнинг ўрталарида Эфталитлар давлати вужудга келди. Эфталитлар даври бу ердаги халқлар ҳаётида иқтисодий ва маданий жиҳатдан янги юксалиш даври бўлди. Бу даврдаги энг муҳим воқеа ёзувнинг ихтиро этилиши эди. Ёзувнинг кашф этилиши мамлакат маданий ва илмий ҳаётида жуда катта аҳамият кашф этди. Дастлабки китоблар пайдо бўла бошлади. Улар қаторида тибга оидлари ҳам бўлган, албатта. Аммо ҳозирча ўша даврга оид тиббий ёзувлар топилган эмас.

Ўша вақтда Ўрта Осиёда Буддизм ва бошқа динлар тарқала бошлади. Аммо, Зардуштизм ҳам сақланиб қолган эди. Лекин, у илгариги зардуштлиққа нисбатан бошқачароқ маъно кашф этган эди. У бошқа динлар билан чалкашиб кетди. Унда янги тушунчалар пайдо бўлди. Хусусан, Анахита, Сиёвуш, Митра каби афсонавий шахслар номи билан боғланди. Эфталитлар давлати VI асрнинг охиригача ҳукумронлик қилди. Бу даврга келиб Марказий Осиёда Турк хоқонлиги ташкил топди. Турк ҳукумронлари мамлакатнинг сиёсий ва маданий жиҳатдан юксалишига катта аҳамият бердилар. Қадимги Византия, Хитой, Хиндистон каби юксалган мамлакатлар билан савдо-сотиқ ва маданий алоқалар бошланди. Масалан, ўша вақтга Шош (Тошкент) савдогарлар шаҳри, деб, ном чиқарган эди.

Умумий иқтисодий ва маданий юксалиш жараёнида тиббиёт ҳам ривож топди. Лекин, у даврдаги тиббиёт ҳақида аниқ маълумотга эга эмасмиз. Биз ўша даврда яшаган кишиларнинг яшаш тарзи ва баъзиуρφ-одатларига қараб, уларнинг тиббий тушунчалари ҳақида фикр юритишимиз мумкин. Мамсалан, хоқон ҳузурига келган чет эл вакиллари ёниб турган икки гулхан ўртасидан ўтар эканлар. Шундан сўнг уларни хоқон қабул қилар экан. Эҳтимол бу чет мамлакатдан келиб қолиши мумкин бўлган бирор бир касалликнинг олдини олиш учун қилинган тадбирдир? Ўша

даврд яшаган туркий халқлар ёш болаларни касалликдан сақлаш учун уларнинг пешанасига узоқ сақланиб қоладиган бўёқ билан хоч суратини чизиб қўяр эканлар. Булар оддий тиббий чоралар, албатта, лекин хар холда касаллик тарқалиб кетмаслиги чораларини кўриш тиббиётга ахамият берилганлигини кўрсатади.

Ўша даврларда тиббиёт махсус китобларда баён этилмаган бўлса ҳам халқ орасида касалларни муолажа қилувчи кишилар бўлар эдилар. Бу кишилар асосан ўзларининг эмпирик тажрибаларига асосланиб беморларни анча муваффақиятли даволардилар.

3.3. Қадимги ғарб мамлакатларида тиббиётнинг ривожланиши

Қадимги Греция (Юнонистон) Овропа қитъасида илм-фан ва маданият энг юксак даражада ривожланган мамлакатлардан эди.

Бизнинг эрамизгача қадимги Юнонистон тиббиёти тўғрисида ривоятлар ва поэмалар, бир қанча маданий бойликлар (фрески, мозаикалар, амфоралар, хайкаллар) шаклида шаклида етиб келган. Қадимги Юнонистонда барча соҳалар бўйича, жумладан табиблик бўйича ҳам Аполлонга сиғинганлар. Қадимги Юнонистон тиббиётининг тарихини ўрганишда - биз учун энг дастлабки манба Хомернинг (Гомер) “Илиада” поэмасидир. Бу асарда юнонларнинг Троян остоналаридаги жанг тафсилотлари ёритилган. Гомер бу урушда юнонлар армияси қисмларида табиблар ҳам катнашганини курсатиб утади. Хомернинг ёзишича, табиблар ярадорларга ва касал бўлиб қолган аскарларга тиббий ёрдам берганлар, уларнинг танасидан ўқларни чиқариб олганлар, жароҳатларини боғлаганлар. Муаллифнинг ёзишига караб уша вақтдаги юнонларнинг тиббиёти қандай даражада ривожланганлигини билиб олиш мумкин.

Троян уруши эрамиздан олдинги XII асрда (1193—1184 йиллар) бўлиб утган эди, деб ёзилган. Демак, юнонларда эрамиздан олдинги XII асрдаёқ харбий тиббиёт мавжуд бўлган.

Хомернинг «Илиада» асари билан бир мухим ривоят боглик. Бу поэмада баён этилишича, Троян угушида, кейинрок тиббиёт худоси деб ном олган табиб -Асклепий катнашган. Унинг Махаон ва Подалирий номли икки ўғли ва Хигиея ҳам Панакея исмли икки кизи бўлган. Булар ҳам табиб

бўлганлар ва юнон аскарларини даволашда катнашганлар. Махаон жаррохлик килган. Подалирий эса терапевт (ички касалликларни даволовчи) бўлган.

Юнон тасвирий санъатида Асклепий илон уралиб олган таёкда (хассага) суяниб турган бакувват чол киши сифатида тасвир этилган. Унинг кизи Хигиея эса қулида илон уралиб олган қадах ушлаб турган гузал бир киз сифатида тасвирланади (7-расм). Илон уралиб олган қадах тиббиёт рамзи сифатида қабул килинган. Бунинг маъноси шуки, табиб илон қаби доно ва ақлли булиши керак (қадимги замон одамлари илонни жуда доно ва ақлли хайвон деб билганлар).

Хигиея хар қандай касалликдан сакланиш йуллари билган, уни саломатлик худоси деб атаганлар. Шунинг учун касалликларнинг олдини олувчи усулларни урганувчи фанни хигиена (гигиена) деб атаганлар.

Панакея эса хар қандай касалликка хам даво бўладиган дори тайёрлаш усулни билган. Бу дорини панацея деб атаганлар. Хакикатда бундай дори булиши мумкин эмас. Пагацея сузи хозир рамзий маънода ишлатилади. Махаон хакида маълумот йук. Подалирийга келсак, ривоятларда ёзилишича, унинг барча келгуси авлодлари хам табиблик иши билан шугулланганлар.

Худо Асклепий ҳайкали

Колоннада "Асклепиона" –
табиблик ибодатхонаси

Асклепий билан боглик бўлган ривоятда яна бир жихат бор. Ривоятда айтилишича, Асклепий онасидан узи туғилмаган. Уни отаси Аполлон (куёш худоси), онаси Крониданинг корнини ёриб (кесарча кесиш усули билан) чиқариб олган. Бу ривоят шуни курсатадики, қадимги юнон тиббиётида эрамиздан олдинги XI асрдаёқ кесарча кесиш усули маълум бўлган. Демак, уша вақтда жаррохлик ва аёлларни даволаш анча ривожланган. Қадимги Юнонистонда табиблар жуда юксак даражада баҳоланганлар. Масалан, Хомер шундай ёзади: «Битта тажрибали табиб унта бошка касбдаги одамдан афзалдир».

Антик давр юнон тиббиётини ўрганишда асосий манбаъ «Хиппократ туплами», деб аталувчи китобдир. Бу китоб эрамиздан олдинги V—IV асрда ёзилган. Китоб машхур Юнон табиби Хипократ (Гиппократ) номи билан боглик, чунки китобни Хиппократ бошлаб берган, унинг шогирдлари эса давом эттирганлар. Китобда суз асосан амалий тиббиёт хақида боради.

Юнонистонда тиббиёт икки йуналишда ривожланган. Биринчиси — амалий тиббий касбнинг шакилланиши ва унинг ривожланиши, иккинчиси - ибодатхона тиббиётининг пайдо булиши. Юнонистон тиббиёти тарихида ибодатхона тиббиёти унчалик роль ўйнамаган.

Асклепион реконструкцияси

Грек аёл-врачи мижоздан қон чиқариш муолажасини ўтказмоқда

Амалий тиббиёт эса яхши ривожланган ва у муҳим муваффақиятларга эришган. Бунда қадимги буюк юнон файласуфлари (Демокрит, Анаксимен) нинг илгор таълимотлари муҳим роль ўйнаган. Бу ерда Демокритнинг атомистик назариясини алоҳида курсатиб утиш зарур. Бу назария инсон

организмининг табиатини (тузилиши ва хусусиятлари), тушунишда катта ёрдам берган.

Амалий тиббиётнинг ривожланиш йули куйидагича бўлган: бойрок табиблар у уйларида касалларни ёткизиб даволаш учун аввал кичик, кейинрок эса каттарок касалхоналар ташкил этганлар. Улар «ятрейя» деб аталган. Яхши тажрибага эга бўлган табиблар касалхона хузурида тиббий мактаб ҳам очганлар. Бундай мактабда дарс берувчилар «ятролипт», яъни тиббиёт муаллими деб аталардилар. Укиш муддати тугагандан сунг талабалар имтихон топширганлар ва софдиллик билан хизмат қилишга касамёд килганлар.

Қадимги Юнонистон шаҳарларида одамларнинг соғлигини сақлаш тадбирларини амалга ошириш ва уни текшириб туриш учун махсус табиблар тайинланган. Бу билан соғлиқни сақлаш ишларига биринчи қадам қўйилган.

Табиблар, узаро бирлаша бошлайдилар, улар айрим шаҳар ва улкалар (ороллар)да тиббиёт мактаблари (уюшмалари), ташкил этадилар. Шулардан бизга Кротон, Книдос, Кос мактаблари маълум

Кротон мактаби. Кротон тиббиёт мактаби Италияда ташкил этилган эди. Уша вақтда Кротон Юнонистон колонияси бўлган. Кротон мактабининг олимлари инсон организмининг табиати масаласини аниқ ишлаб чиққанлар. Бу масалада Кротон мактаби вакиллари файласуф Анаксименнинг ҳамма нарсанинг асосини хаво ташкил этади, деган фикрига асосланардилар. Бу таълимни тиббиёт соҳасига. Алкмеон (эрамиздан олдинги VI асрда яшаган) олиб кириб, тиббиётда пневматик назарияни жорий этди. Алкмеон узининг фикрларини «Табиат хакида» деган китобида баён этди. Бу ерда суз одам табиати, унинг организми хакида боради. Алкмеон фикрича, одам организми ва ундаги барча аъзолар шу пневмадане келиб чиқади. Бу пневма узидан хар хил карама-қаршиликлар чикариш хусусиятига эга. Масалан: намлик-куруклик, иссиклик-совуклик, аччиклик-чучуклик, каттиклик-юмшоклик ва х. қ.

Алкмеон таъкидлашича, шу карама-қаршиликлар узаро мувозанатда булса, киши соғлом бўлади, агар мувозанат бузилиб улардан бири устун келиб колса, касаллик пайдо бўлади. Шундан келиб чикиб, Алкмеон карама-қаршиликни карама-қаршилик билан даволаш керак деган назарияни илгари сурган.

Карама-қаршилик мувозанатда булса «изономия», улардан бири устун келса «монархия» деб атаганлар. «Монархия» касалликка олиб келади, деб уйлаганлар.

Алкмеон практик табиб сифатида куп тажрибага эга эди. У яхши анатом хам бўлган. Алкмеон биринчи бўлиб, куриш нервини кашф этди, Евстахий найини топди. Бош мияни текшириб, унда фикрлаш ва идрок этиш хусусияти борлигини аниқлади.

Книдос мактаби. Книдос тиббиёт мактаби шу номли шаҳарда ташкил топди. Бу мактабга Эврифон асос солган. Бу мактабдан бизгача «Ички касалликлар» номли китоб етиб келган. Книдос мактабининг вакиллари касалликлар белгиларини синчиклаб ўрганишга алоҳида эътибор беришган, улар тиббиёт амалиётига, янги дорилардан оҳак оқ тупрок, саримсок пиёз, кабиларни киритдилар. Книдос мактаби амалий тиббиёт соҳасида айниқса муваффақият қозонди. Одам организми табиати масаласида булар хам кротонликлар сингари пневматик назарияга асосланардилар. Одам организмидаги карама-қаршиликлар масаласида булар фақат икки карама-қаршиликни — «иссиклик» ва «совуқлик»ни тан олганлар. Бу карама-қаршиликларнинг мувозанатдаги ҳолатини «кразия» деб, мувозанатнинг бузилишини «дискразия» деб атаганлар. Шу тушунчага асосан булар хам карама-қаршиликни карама-қаршилик билан даволашни тавсия этганлар.

Книдос мактаби вакилларининг энг муҳим ютуғи шундан иборатки, улар касалликлар патогенезини (ривожланиш йулларини) ишлаб чиққанлар. Бу тушунчага биноан, киши организмидаги суюқликлар одам соғлиғи ва касаллигини белгилайди. Шундай қилиб патогенез назарияси ишлаб чилилди.

Кос мактаби. Кос тиббиёт мактаби Қадимги Юнонистонинг Кос оролида вужудга келди биринчи маълумотлар эрамиздан олдинги 584 йилга тўғри келади. Кос мактабининг энг йирик намояндаси машхур Хиппократ (Гиппократ) дир. Бу олим эрамиздан олдинги V—IV асрда яшаган.

Кос тиббиёт мактабининг асосий характерли томони шундан иборатки, бу мактаб амалий тиббиётни юксак даражага кутарди. Хусусан, жаррохлик соҳасида катта ютуқларга эришган. Бу мактаб клиник тиббиётга асос солган. Гиппократ ва Кос мактабининг бошқа намояндалари жаррохлик техникасини мукамал ишлаб чиққанлар. Чиққан ёки синган қўл ва оёқни даволаш, уларни уз табиий холига келтиришга алоҳида аҳамият берганлар.

Китобнинг «Суяк синиқлари» бобида суякларни тортиб, ўз жойига келтирувчи махсус мосламалар хақида маълумот берилган.

Кос мактабининг энг яшнаган даври эрамиздан олдинги У ва IУ асрларга тўғри келади. Бу давр жахоннинг энг йирик табиби ва олими Гиппократнинг хаёти ва ижоди давридир.

Жахон тиббиёти тарихида Хиппократ (Гиппократ) алоҳида урин эгаллайди.

Гиппократ эрамиздан олдинги 460 йилда Қадимги Юнонистоннинг Кос оролида тугилди. Унинг хамма утмиш авлодлари табиблик касби билан шугулланганлар. Отаси Хераклид (Гераклид) табиблар авлодидан эди. Ривоятларга кура, Хераклиднинг утмиш авлоди қадимги афсонавий табиб Подалирийга бориб такалади, у эса уз навбатида илохийлаштирилган табиб Асклепийнинг угли хисобланади. Гиппократнинг бобоси хам Гиппократ деб аталган. Умуман бу авлодда учта Гиппократ бўлган. Биз суз юритаётган Гиппократ учинчисидир. Гиппократ она томондан хам табиблар оиласига мансуб. Онасининг утмиш авлодлари хам табиблар бўлганлар.

Шундай килиб, Гиппократ табиблар оиласида дунёга келди ва шу ойлада тарбия топди. У табиблик санъатини дастлаб уз отасидан урганди. Аммо Хиппократ уз билими ва тажрибаси билан узининг илгариги барча авлодларидан утиб кетди, у жуда эрта шухрат қозонди.

Гиппократ 17—18 ёшида Афина шахрига кучиб келди. Бу вақтда Афина Юнонистоннинг фан ва маданияти юксак даражада ривож топган шахри эди. Бу шахарда уша вақтда жахонда машхур бўлган олимлар, файласуфлар, архитекторлар, шоирлар, драматурглар, сартарошлар ва табиблар яшар эдилар. Хиппократ улар билан мулоқотда булди, уз билим ва тажрибаларини ошириб борди, утмиш даврдаги хақимларнинг асарларини кунт билан ўрганиб, уз билимини чуқурлаштирди.

Гиппократ сайёх табиб эди, яъни у куп саёхат қилар, куп мамлакатларда булар, уша ерлардаги одамларнинг турмуш тарзи ва урф-одтлари билан танишарди. Бундан ташқари, мамлакатнинг, табиий шароити, иклими, суви, хаво ва бошқа табиий шароитларини ўрганиб қайтарди. У ерларда учрайдиган касалликларни текширади.

Хусусан, у Мисрда, кичик Осиёда, Ливия ва қадимги скифлар мамлақатида бўлган. Хиппократ турли географик зоналарда турлича одамлар яшашганлигини курди. Улар уз тана тузилишлари, характерлари ва

мизожлари билан фарк қилишларини аниқлади. Бу турли-туманликда конуният борлигини топди. Бу конуният инсон организми конституция, яъни организмнинг табиатида уз ифодасини топди. Гиппократнинг таъкидлашича, инсон умумий табиат оламининг бир қисмидир. Инсон, унинг ташқи тузилиши ва ички рухиятини шу табиат шакллантиради.

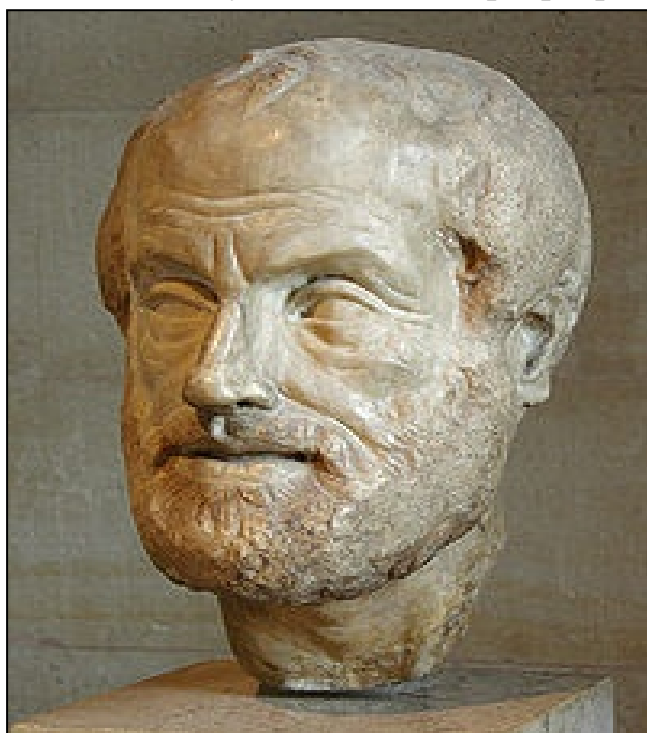
Бу ҳақда Гиппократ шундай деб ёзган эди: «Одам организмнинг табиатини ташқи муҳит белгилайди. Жамият эса уз конун-қоидалари билан одам табиатини узгартириши мумкин. Бундан қуринадики, Хиппократ одам, организмга социал муҳит ҳам таъсир этишини ҳам билган.

Гиппократ тиббиётда материалистик гояларни қатъиян ёқлаб чиқди. У тиббиёт соҳасида ҳукм суриб келаётган мавҳум идеалистик фикрларни рад этди. Тиббиётни ибодатхона таъсиридан озод қилди. Naturфилософик фикрларга қарши касалликни аниқлашда бемор уз ётоғида текшириш усулини жорий этди.

Гиппократ одам организмнинг тузилиши ва инсоннинг табиати ҳақидаги масалани уша замон фани нуқтаи назаридан тугри ифодалаб берди.

Хиппократ уз шогирдлари билан катта тиббий асар ёзиб қолдирган. У «Гиппократ туплами» («Corpus Hippocraticum») деб аталади. «Гиппократ туплами» 72 та катта-кичик китобча ва мақолалардан иборат. Шулардан 12 таси Гиппократнинг уз қаламига мансуб, қолганларини унинг шогирдлари (угил-қизлари, қуёви ва бошқалар) ёзганлар. Гиппократнинг узи томонидан қуйидаги асарлар ёзилган: «Хаволар, сувлар ва жойлар», «Тиббий қассам», «Эпидемиялар», «Прогностика», «Уткир касалликларда парҳез», «Чиккан бугимларни солиш», «Чиккан-синганлар», «Бошнинг жароҳатлари»,

«Ричаг» («Мослама»), «Конун», «Афоризмлар» (Хикматли сузлар), «Қадимги тиббиёт ҳақида». Баъзи тарихчилар охириги икки китоб Гиппократдан олдин утган бошқа табиб томонидан ёзилган ва «Гиппократ туплами»га киритилган деган фикрда бўлганлар.

«Гиппократ туплами» тиббий касамёд билан бошланади. Уни кўпинча «Гиппократ касамёди» деб атайдилар. «Қасамёд»да бундай дейилган:

«Табиб Аполлон, Асклепий, Хигиёя ва Панакея хамма барча худолар номи билан ва уларни гувоҳликка олиб, куйидагиларни кучим ва идроким борича халол бажаришига касамёд этаманва ёзма равишида ваъда бераман: Мени табиблик санъатига ургатган кимсани уз ота-онам билан баробар кураман, у билан бойлигимни булишаман, агар у мухтож бўлиб қолса, ёрдам бераман, унинг авлодини уз ака-укаларимдек кураман ва бу санъатни ўрганишни истасалар, пул олмай ва ҳеч қандай шартсиз ургатаман. Уз уғилларимни, устозимнинг уғилларини ва талабаларимни қулланма, оғзаки дарс ва бошқа усулларда уқитаман. Мен ҳар қандай зарар келтириши ва адолатсизликдан сақланган ҳолда уз кучим ва идроким даражасида беморнинг ҳаёт тарзини унинг фойдасига йунал-тираман. Мен ҳеч қачон мендан илтимос қилган кимсага улдирадиган дори бермайман ва бундай йулни қурсатмайман, шунингдек, ҳеч қандай аёлга бола туширувчи дори бермайман. Уз ҳаётим ва санъатимни пок ва нуқсонсиз утказаман. Мен қандай уйга қирмайин, у ерга ҳеч қандай гаразсиз ва ёмон ниятсиз факат бемор манфаатини қузлаб қадам қуяман, айниқса, аёллар ва эркаклар, озод кишилар ва дуллар ўртасидаги ишқий ишлардан узок булишига интиламан. Даволаш жараёнида ёки усиз кишиларнинг ҳаётида ошқор қилиниши мумкин бўлмаган ва сир сақланган нимаики қурган ёки эшитган бўлсам, бу ҳақда деч қимга ҳеч нарса айтмайман. Менга, шу касамёдни сузсиз бажарувчи сифатида ҳаёт ва санъатда абадий бахт ва қудрат ато этсин. Бу қасамёдни бузувчилар ва ёлгон касамёд берувчилар учун бунинг акси бўлсин!».

Гиппократ шундай деган: «фалсафий фикрлаш қобилиятига эга врач, худога қиёс». У яна врач нафақат табиблик санъатига эга бўлиши керак, балки вра-файласуф ва врач – фуқаро ҳам бўлиши керак деб таъкидлаган.

Гиппократ умрининг охирида Ларисса шаҳрида яшаган ва 80 ёшида шу ерда вафот этган.

Қадимги Юнонистон тарихининг якуний даврлари эллинизм даври деб аталади (эрамизгача асрлар IV-I .). Александр Македонскийнинг (эрамизгача аср IV.) ғалабаларидан кейин Юнонистон довуғи Миср, Кичик ва Ўрта Осиёга тарқалди. Александрия йирик эллинистик марказ бўлган. . Птолемей - Александрия ҳуқумдори, турли соҳадаги билимларнинг ривожланишига эътибор берган, шулар қаторида тиббиётга ҳам., айниқса анатомия ва жарроҳликка Алесандрия

мактабининг асосий заиф ва салбий томони лсафий қарашларда идеалистик йўналишлар бўлиши бўлган.

Александриянинг таниқли шифокорларидан бири Герофил бўлган. Бу олим эрамиздан олдинги 300 йилда туғилган. Герофил ҳам ўз табиблик фаолиятини анатомияни ўрганишдан бошлаган. У бош мия , жигар, юрак ни синчиклаб ўрганишдан бошлаган. Мия чуқурчаларини текшириб тўртинчи қоринча бошқа қоринчалардан каттароқ эканлигини аниқлаган. Юрак ишини текшириб унинг харакатига уч давр – ситола, диастола, пауза борлигини кузатган. Артерия қон томирларини текшириб, унинг уришини юрак ишига монанд эканлигини аниқлаган. Ўн икки бармоқ энига тенг келадиган ичак ни биринчи марта кўздан кечирган. Шундай қилиб Герофил одам анатомиясини чуқур ўрганиб, бир қанча мухим кашфиётлар қилган.

Касалликларнинг сабаблари тўғрисида Герофил унчалик тўғри фикрда бўлмаган. У касаллик илохий кучларга боғлиқ деган фикрни ҳам эътироф этарди. Лекин, айрим касалликларни даволашда хар хил афсунлар ўқиш билан бирга дори – дармонларни ҳам ишлатарди.

Герофилнинг фикрича, хар бир касалликнинг ўзига хос дориси бўлади, табибнинг вазифаси шу дорини олиб, уни ишлата билиш деб уқтирган. У амалий тиббиётда кўп моддалардан иборат бўлган рецептларни ишлатган.

Анатомия ва физиологиянинг ривожланиши александриялик яна бир олим номи билан боғлиқ. Эразистрат ўзи кичик осиелик бўлган. У эрамиздан олдинги учинчи асрда яшаган. Туғилган йили маълум эмас, вафот этган йили 280 йил. Эразистрат тиббиёт илмини ўша замон даражасида пухта билган ва касалликларни муваффақиятли даволаган. Маълумотларга қараганда Эразистрат тиббиёт илмини дастлаб одам анатомиясини ўрганишдан бошлаган ва бу соҳада мухим кашфиётлар қилган. Масалан, у биринчилардан бўлиб бош мия юмшоқ ва қаттиқ пардалар билан қоплаганлиги, мия эгри-бугри майда чуқурчалардан иборат эканлигини, мия ичида суюқлик сақловчи қоринчалар мавжудлигини

билган. Эразистратнинг мухим кашфиётларидан яна бири шу эдики, у бириньялардан бўлибмиёда харакатлантирувчи ва сезувчи асаб томирлари болигини аниқлаб берган эди. Бу билан у аъзоларнинг харакатини бош мия бошқаришини исботлаб берди. Бу ўша замон тиббиёти учун катта кашфиёт эди. Эразистрат юрак ва қон томирларни ҳам анатомик ва физиологик жихатдан текширди. Уларнинг харакатини ўз кўзи билан кўрди. Юрак ва юрак дахлизи борлигини аниқлади. Қорин бўшлиғидаги аъзоларни текшириб, ичак перисталтикасини кўздан кечирди. Перисталтика туфайли овқат ичакларда механик жихатдан ишланиши хақида фикр юритди. Бу фикр сўнгги текширишларда исбот қилинди.

Қадимги Рим тиббиётининг тарихини ўрганишда машхур тиббиёт олими Клавдий Гален ва уша замонда яшаган бошка буюк хакимларнинг асарлари биз учун асосий манбаъ бўлиб хизмат килади. Бу асарларда уша замон Гарбий Оврупо тиббиёти ва унинг эришган ютуқлари хақида маълумот берилган.

Римнинг марказлашган кучли давлати шароитида, тиббиётнинг янада тез суръатлар билан ривожланиши учун қулай шароит вужудга келди. Аввало, армия ва флот табиблари вазифалари таъсис этилди. Куп минглик армияни жанговар холатда сақлаш учун уларнинг соглигини сақлаш чораларини куриш зарур эди. Шу тарика госпиталларда ва харбий лагерларда ишловчилар харбий табиблар купайди.

Шуники кизикки, дастлаб римликлар, айникса, юкори табақага мансуб кишилар (патрицийлар) даволаш ишлари билан шугулланмаганлар. Улар бу ишни узларига нолойик, иш деб билар эдилар. Даво ишлари билан купрок куллар ёки бошқа мамлакатлардан (масалан Юнонистондан) келган хакимлар шугулланар эдилар. Шу сабабли Қадимги Римнинг машхур табиблари асосан юнонлар бўлган. Масалан, Асклепиад, Гален каби машхур Рим хакимлари асли келиб чиқишлари жихатидан юнон эдилар.

АСКЛЕПИАД

Асклепиад (эрамиздан олдинги 131—5йй.) асли узи юнонлик бўлган. У Афина ва Исканларияда таълим олган ва машхур хаким бўлиб етишган. У эрамиздан олдинги 95йилда Рим шахрига кучиб келиб, умрининг охиригача шу ерда яшади.

Асклепиад ҳам Гиппократ каби одам табиати масаласида атомистик назарияга асосланади. У атомларни заррачалар деб атайди. Олимнинг фикрича, шу кузга куринмас майда заррачалар организмда мавжуд бўлган жуда нозик найчалар орқали доимо харакатда бўладилар. Бирор сабаб билан шу заррачалар йулида тусиқлик пайдо булса, шу жой узгариб, касаллик пайдо бўлади.

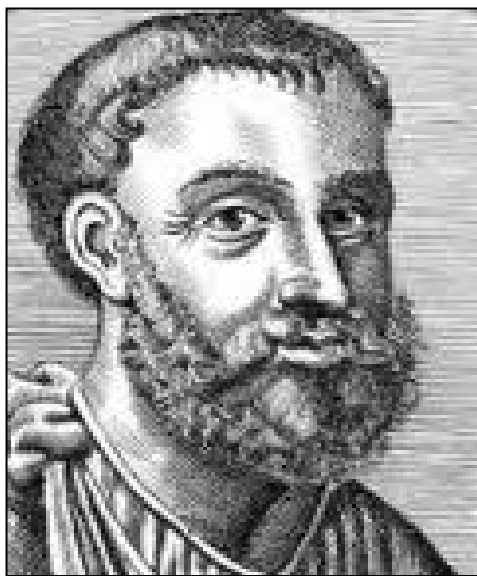
Даволаш масаласида Асклепиад куйидаги принципга амал қилишни тавсия этади: Беморни ишонарли, тез ва азоб бермайдиган усуллар билан даволаш керак. У беморга азоб берадиган жаррохлик усулларини жуда кам ишлатган. Аммо узи яхши жаррох эди. У биринчилардан бўлиб, трахеотомия усулини ишлаб чиққан. Беморни даволашда табиий омиллардан, масалан, тоза хаво, массаж каби усулларни тавсия этган. Жисмоний чиникишдан ҳам кенг фойдаланган.

Корнелий Цельснинг асосий хизмати шундан иборатки, у узидан илгари утган барча машхур табибларнинг асарларини туплаб, бир тартибга келтирди, уни уз тажрибалари билан бойитди ва алохида китоб қилиб чикарди. Корнелий Цельс 70 томлик «Артес» («Санъат»)номли асар ёзган. Шу асарнинг 8 томи (VI—XIII томлар) тиббиётга багишланган бўлиб, у «Тиббиёт хакида» деб аталади.

Бу китобда тиббиётнинг асосий принциплари ва амалий вазифалари баён этилган бўлиб, унда айникса, жаррохлик касалликлари ва уларни даволаш усуллари аник ёритилган.

Цельс узининг бу асарини «Санъат» деб аталган китобига киритгани хам бежиз эмас. Утмишдаги олимлар тиббиётни санъат деб билганлар. Улуг Хиппократ «Тиббиёт энг буюк санъатдир», деган эди. Хакикатан хам кишиларнинг хасталигини аниклай олиш ва уни даволаб, согайтириб юбориш катта санъатдир. Хар бир санъатда бўлганикек, тиббиётда хам маълум истеъдот ва қобилият талаб этилади. Кулида табиблик дипломи бўлган хар бир киши хам мохир мутахассис булавермайди. Табибликка билимаонликдан ташқари мохирлик ва қобилият хам талаб этилади. Демак, тиббиётнинг санъатдир, деб аталгани тугри бўлган.

Қадимги Римда табиблар етиштириб чиқариладиган махсус тиббий билим юртлари бўлган. Уларда тиббиёт билимларидан ташқари, грамматика, тарих, адабиёт, риторика (нотиклик санъати), риёзиёт, фалакиёт ва фалсафа фанларидан дарслар ўқитилган.

Қадимги Рим табибларидан энг машхури Галендир.

КЛАВДИЙ ГАЛЕН

Антик дунёнинг машхур табибларидан бири — Клавдий Гален эди. У жaxon тиббиёти тарихида Хиппократдан сунг энг йирик олим ва табиб сифатида шухрат қозонди. У уз замонасида буюк назариётчи олим, анатом, экспериментатор, табиб сифатида маълум эди. Гален, жaxon тиббиёти тарихида катта из қолдирган.

Клавдий Гален 131 йилда Пергам шаҳрида дунёга келди. Унинг отаси Никон машхур архитектор бўлган. У анча бадавлат одам бўлганлиги учун уз угли Клавдийга яхши тарбия ва билим бера олди.

Клавдий Гален ёшлигиданоқ атроф табиатга кизика бошлади. Тибий билимлар ва тиббиётни кизикиб урганди. Клавдийнинг зехни ва идроки шу кадар зур эдики, у 14 ёшидаёқ фалсафий асарларни, хусусан, Аристотель ва Платон асарларини бемалол мутолаа кила бошлади. У 17 ёшга етганда Асклепийон деб аталувчи касалхона ва тиббий мактабга катнаб тиббиётни ўрганишга киришди. Смири, Коринф ва Искандаия шаҳарларида яшаб, бу шалардаги олимлардан анатомия, физиология ва амалий, тиббиётдан билим олди. Искандарияда Гален 9 йил яшаб, тиббиётнинг ҳамма назарий ва амалий соҳаларини узлаштириб олди ва юксак билимли тиббиёт олими даражасига етди. Сунг уз тугилган шаҳри Пергамга қайтиб келди. Бу ерда 4 йил давомида, гладиаторлар мактабида табиблик қилди. Бу хам Гален учун катта тажриба мактаби булди.

Гален чуқур билим ва яхши амалий тажрибага эга бўлганлиги учун касаллар ва жарохатланган гладиаторларни мувоффақият билан даволарди. Бунинг натижасида у катта шухрат қозонди. 164 йилда Гален Римга, император Марк Аврелий саройига таклиф этдилар ва уни императорнинг сарой табиби вазифасига тайинладилар. Марк Аврелий улгандан сунг Гален унинг угли Коммоднинг шахсий табиби бўлиб қолди. Сарой табиби вазифасини уташ анча вақтни олар эди. Лекин Гален император, унинг оиласи ва сарой амалдорларини касалликлардан даволабгина қолмай, буш вақтларида китоб уқиш, турли тажрибалар утказиш билан шугуланарди. Хусусан, у анатомик ва физиологик текширишлар олиб борарди. Анатомия соҳасида Гален бир канча кашфиётлар қилди. Масалан, у бушлиқ-органлар ининг (меъда, бачадон, томирлар) девори бир кавват эмас, балки бир неча кавватдан иборат эканлигини аниқлади. Гален юрак ва томирлар ишини чуқур урганди. Гален анатомия ва физиология фанини анча бойитди. Масалан, нафас олиш жараенини текшириб, унда кукрак мушаклари ва диафрагманинг иштирок этишини исботқилди. Уларк укракни кенгайтириб нафас олишга ёрдам беришни курсатиб берди. Галеннинг энг катта

хизматларидан бири шуки, у биринчи бўлиб, тиббиётда тажриба усулини жорий қилди. У тажриба йули билан одам миясининг асосий функцияларини аниқлаб берди. Тиббиётда одам мияси организмдаги бошка безлар каби катта бездир, деган фикр хукм сураб эди. Гален бу фикрнинг нотугри эканлигини исбот этди.

Мия — ҳаракат, фикрлаш, сезги ва рухий фаолият маркази эканлигини исботлаб берди. Машхур файласуф Аристотель эса кишиларнинг сезиш ва фикрлаш маркази юракдир, деган фикрда эди. Гален миядан чиқадиган 7 жуфт нерв томирларини ва адашган нервни топди. Хайвонларнинг орқа миясининг ҳар еридан кесиб қуйиб, ҳаракат қилиш ва сезиш функциясининг йуқолишини текширди ва мия ҳақиқатдан ҳаракат қилиш ва сезиш маркази эканини исботлаб берди. Гален узининг тажриба усуллари билан танада коннинг томирлардаги ҳаракатини курсатиб берди. Аммо бунда бир хатога йул куйди. У қон айланиш системасининг маркази жигардир, деб уйлаган эди. Унинг фикрича, қабул қилинган овқат жигарда қонга айланиб, томирларга тушади ва томир орқали аъзоларга бориб, шимилик, йук бўлиб кетади. Гален юракнинг ун қоринчаси билан чап қоринчаси ўртасида очик йул бўлади, бу орқали қон ун қоринчадан чап қоринчага утади, деб уйлаган эди.

Гален касалликларнинг келиб чиқиши масаласида уша даврдаги тушунчага биноан хуморал назарияга асосланган. У одам танасидаги турли суюклик соғлиқни ҳам, касалликни ҳам белгилайди, деб тушунар эди. Галеннинг фикрича, ҳар қандай касаллик 4 даврни кечиради: касаллик бошланиши, равожланиб бориши, тулиқ ривожланган даври ва камайиш даври. Бу тушунча баъзи юқумли касалликларга нисбатан тугри булса ҳам, уни ҳамма касалликка ёйиш тугри эмас.

Гален Гиппократнинг одам организми конституцияси (мизожи) хақидаги таълимотини қўллаб-қувватлади. Гален бу ҳолат организмнинг узига хос хусусияти ҳамда танадаги суюқликларнинг қайси бири устунлигига боғлиқ, деган фикрда эди. Касалликларни даволаш масаласида Гален бир канча янги усул ва тадбирлар ишлаб чиқди. Хусусан, у дори-дармондан фойдаланишнинг оригинал усулини қўллади. Гален дори тайёрлашда ҳар хил доривор усимликлардан уларнинг шифобахш қисмини ажратиб олиб, улардан эритма, қайнатма, ҳаб, толкон (порошок) каби дори тайёрлаш усуллари уйлаб топди. Бундай дорилар Гален препаратлари деб аталади.

Гиппократ уз вақтида табиатда тайёр дорилар мавжуддир, деб ёзган эди. Гален бу фикрга қўшилмайди. Унинг фикрича, табиатдаги доривор усимликларда ортикча кераксиз моддалар ҳам бўлади. Гален доришуноснинг вазифаси айнан дорини бу ортикча кераксиз моддалардан ажратиб олишдир, деб уқтиради. Шунингдек, у дориларнинг миқдор ва ҳажми мутаносиблигини белгилаб берди. Гален этиология ва патогенез масалаларига оид ҳам бир канча асарлар ёзган. Терапия масаласида Гален ҳам карама-қаршиликни карама-қаршилик билан даволаш керак, деган принципда турган. Бунда организмнинг уз ички кучларини ҳам ишга солиш зарурлигини уқтиради.

Гален диетотерапияга алоҳида аҳамият берган. Унинг фикрича, парҳез йули билан куп касалликларни даволаш мумкин. У касалликларнинг олдини олишда жисмоний машғулотларнинг ролини ҳам алоҳида қўрсатиб берган. Галенни Херонтология (Геронтология) фанининг асосчиси, деб атаса бўлади. У қари одамларнинг таналари ва аъзоларида руй берадиган узгаришларни жуда чуқур текшириб чиққан. Галеннинг фикрича, қариликда организмнинг табиий биологик ҳолати узгариб, тана қуриган дарахтқ каби бўлиб қолади. Қари одамларнинг иштаҳаси камаяди, организм тез чарчайдиган бўлиб қолади, овқат яхши ҳазм бўлмайди, мускул ҳаракатлари чекланиб

колади. Кариларга хос касалликлар ҳам бўлади. Масалан, хар хил артрит ва артрозлар, подагра, астма, парез ва фалажлар, суяклар, умуртка устунни деформацияси ва х. қ. Кари кишиларнинг саломатлигини сақлаш учун Гален аввал овкат режимини тартибга солиш, аста-секин жисмоний машгулотлар билан шугулланиш, меъда -ичак йулларининг бузилишидан сақланиш кераклигини уктиради. Кариялар учун махсус гигиеник тадбирлар тавсия этган.

Гален жуда иктидорли олим бўлган. У фаннинг куп сохаларига оид (400 дан ортик) асарлар ёзган. Шуларнинг купчилиги тиббиётнинг турли сохаларига багишланган. Уларла, хусусан, тиббиётнинг барча назарий амалий сохалари баён этилган. Бундан ташкари, Гален энциклопедик олим сифатида фалсафа, риёзиёт, грамматика, логикага оид ҳам асарлар ёзган. Аммо, тиббиётга купрок ахамият берган. Гален узининг тиббий асарларида бу соханинг мухим мавзуларини ҳамраб олган. Хусусан, анатомия, физиология, ички касалликлар, гигиена, жаррохлик, аёллар касалликлари тугрисида аник маълумот берган.

Галеннинг тиббиётга оид энг мухим асарларидан: «Анатомик текширишлар», «Одам танаси кисмларининг ахамияти», «Табиблик санъати», «Даво усуллари», «Тананинг касалланган аъзолари хакида», «Дориларнинг таркиби хакида », «Хигиена», «Хиппократча коидалар» ва х.к. Галеннинг куп асарлари Римда, ут кетган вақтда ёниб кетган. Бизгача унинг факат юзга якин тиббий асарлари етиб келган. «Табиблик санъати» ва «Даво усуллари» да Гален узининг тиббиётга бўлган муносабати тиббиётнинг ахамияти ва унинг вазифалари хакидаги уз фикрларини баён этган.

Галеннинг тиббиётга оид энг йирик асарларидан бири «Одам танаси кисмларининг ахамияти» номли китобидир. Бу асар 17 жилддан иборат бўлиб, унда одам организмнинг тузилиши, уйинг хусусиятлари ва органларининг функциялари хакида суз юритилади. Гален анатомия ва

физиология фанларини бир-бирлари билан жуда боглик фанлар деб билган. Узи анатомик текширишларни физиологик куздан кечиришлар билан бирга кушиб олиб борган. Гален хар бир аъзо маълум вазифани бажаради; демак, бирор аъзонинг тузилишни ўрганишда - унинг функциясини хисобга олиш керак дейди. Гален хар бир табиб одам анотомияси ва физиологиясини билиши шарт, дейди. Чунки касалликлар хар бир айрим аъзода келиб чилиб, унинг тузилиши ва функциясини узгартиради. Гален хар бир органнинг вазифасини олдиндан белгилаб куйилган, сунг шу орган яратилган, деб уйлаган эди. Гален уз дунёкараш нуктаи назаридан дуалист эди. У материал ва идеал борликни тан олган. Умуман у идсалистликка мойил эди. Масалан, Гален одам организмидаги физиологик жараёнларни йуналтирувчи кандайдир илохий куч бор, деб фараз қилган. Чунончи, харакатга келтирувчи куч, овкат хазм қилдирувчи куч, юрак ишини бошқарувчи куч ва х. қ. Галеннинг фикрича, дорилар уз массаси билан эмас, балки улар ичига киритиб қуилган куч билан таъсир қилади. Ўрта аср дорилфунунларида Галеннинг китоблари дарслик сифатида уқитилган. Хозир ҳам Галеннинг баъзи асарлари кимматини йукотган эмас. Гален 201 йилда, 70 ешила Римда вафот этди.

IV БОБ

ЎРТА АСРЛАРДА ХАЛҚ ВА ИЛМИЙ ТИББИЁТНИНГ РИВОЖЛАНИШИ

Турли хил давлатларда қадимийлик билан ўрта-асрлик чегараси узига хос вақтда содир бўлган, Хитойда бу м.а.э. III—II асрларда, Хиндистонда – бизнинг эрамининг биринчи юз- йилликида содир бўлган, Кавказ ва Ўрта Осиёда бизнинг эрамининг IV—VI асрларда, Гарбий Европада V—VI асрларда, Россияда – IX асрда. Ўрта-аср давлатларининг узига хос томонлари куйидгидан иборат, жамият хаётида иккита душман тараф бўлган: феодаллар ва крепостной

дехконлар. Бирок кейинги ривожланиш ва усиш билан янги савдогарлар ва хунармандлар катлами ҳам ривожланади – янги жамият прогрессив буржуазия тимсоли.

4.1 Византия ва Араб Халифалиги табобати

Гарб Рим империяси кулашидан сунг, сакланиб колган Шарк Рим империяси Византия деб аталадиган булди. Унинг таркибига Миср, Кичик Осие давлатлари ва Сурия кирган. Ушбу давлатларда зироатчилик (зигир, пахта, галла, сабзавотчилик), Хунармандлик(шиша, теми рва заргалик буюмлари, гиламлар, толалар), чорвачилик ривожланган. Александрия, Дамаск, Антиохи, Эфес каби йирик шахарлари савдогарчилик ва илм олиш маркази бўлган. Хиндистон, Сейлон, Абиссиния, Ўрта Осие(Бухоро, Хоразм), Кавказ, Хитой каби давлатлар билан зич савдогарлик алокалари саноатнинг усишига олиб келган. Византияда нафакат антикийилм марказлари – Афиналар, Александрия, Бейрут, Газзол, балки янгилари ҳам вужудга келган, шу жумладан шахар – пойтахт Константинополь ҳам. V—VII асрларда Гарбий Европада варварлар хукмронлик килганда ва иктисодий – маданий кучсизланиш бўлганда, бу ерда илмий ижодкорлик ва санъатнинг ривожланиши тухтамаган. IX-X асрларда Шаркий Европанинг энг ката маданият марказига айланади. Турк-османлар босиб олгунча, Византия Империяси XV асргача мавжуд бўлиб келган.

Қадимги юнон ва римликларнинг табобатини бошка маданий ютуклари орасида саклаб колган. Қадимги Юнон ва Рим табиблари асарлари билан Византия шифокорлари жуда яхши таниш бўлган. Византия императори Юлиан Мўртаднинг Орибазий деган шифокори (326—403йй) юнон табобат адабиетини йигиб, 70 жилдлик «Туплам» (Синописис) деган катта кулламдаги комусни тузган, ушбу китоб узига қадимги шифокорларнинг асарларидан кенг кулламдаги кучирмаларни камраб олган. Бошка муаллифларнинг сузлари билан бир каторда Орибазий «Тупламга» узининг хулосаларини ва умумлашмаларини ёзиб колдирган.

IX асрнинг ўртасида Византияда олий укув мактаблари мавжуд булди, ушбу муассасада фалсафа, математика, астрономия, филология билан бир каторда таъбат ҳам уқитилган. Бу ерда биринчи шифохоналар ва дорихоналар мавжудга келади. Катта йуллардаги карвонсаройларда йулда касал бўлиб колганларга хоналар, кейинчалик махсус хоналар пайдо бўлган. Гарибхоналардан (тузалиб булмайдиган касалларга, рухий касалларга турар жой) касалхоналар мавжуд бўлган. Касалхоналарга ёрдам бериш черков кулида бўлган. Рим империясининг шарк карам ерларида, Кесарияда (Цезарияда), Каппадокияда (Кичик Осиё Тумани) IV асрда биринчилардан бўлиб катта монастир касалхона ташкил топган. Шу каби касалхоналарнинг Шаркда, кейинчалик Гарбда прототипи бўлган. Византия монастирларининг хат нусхалари касалхоналарининг хужалик тартиби, беморларнинг даволаниши , даволаш ишини уқитиш ва бошка нарсалар хакида батафсил тасвирга ега бўлган.

Киев Руси, Гарб Европа ва Ўрта Осиё халклари Византия билан алокалари туфайли антик дунени меросига узини хиссасини кушган.

4.2. Араб Халифалигидаги тиббиёт

Мусулмон феодак давлатларда таъбат йирик ривожланишни олган – Араб Халифалиги деб аталадиган давлатларда. Феодак ва савдогар араб зодагонлари Ислон байроги остида куп сонли урушлар бошлаган. 640 йилгича Фаластин ва Сурияни, 634 йилда Мисрни егаллашган, Эроннинг араблар билан егалланиши, VII - асрнинг охирида Армения ва Грузияни егаллаб булишган. VIII асрда Ўрта Осиени, шимол-гарб Хиндистонни, бутун шимолий Африкани ва Пиренея ярим оролини забт этишган. Араб Халифалиги XII – XIII асрларгача мавжуд бўлган. Араб Халифалиги Шарк, маркази Богдодда ва Гарб, маркази Кордовада. Бирок раблар оркали бирлашган халклар муносабати беш юз йилгача сакланиб колган. Араб халифалардаги кенг савдогарлик хар томонлама хужалик фаолиятини ривожлантирган.

П.Е. Заблудовский, А.А. Кадыровнинг фикри буйича , Якин ва Ўрта Шарклардаги, Ўрта Осиёда , бир хил Европа давлатларида Араб Халифалигини ҳукумрон бўлганлиги, бадавлат ва ҳар томонлама маданият ривожланишига олиб келган, ва илм ҳам қадимий шарк ва антик тараккиетини мерос қилиб олиб қолган. XII-XIII асрлардаги ушиб бораётган: садогарлик, зироатчилик ва саноатга йоналтириган кучлар ғарбий Европадан қатарок ривожланиш берган.

Пергаментни урнига қелган қул езма қитоблар биринчи бўлиб Шарк мамлакатларида қенг тарқалган. Қундалиқ ёзув материали яъни қогозни янада қенг ишлатилишига ва қитобларни узокрок сақланишига ёрдам берди. Хитойликларни қогоз таёрлаш усулини қашф этганликлари натижасида, Самарқандда VII асрда ҳам ушбу ёналиш ишга тушган.

Араб халифалиги давлатлардаги маданият қул миллатли бўлган. Қандай лотин тили Ғарб Европасида қата рул уйнаган бўлса, халифа давлатларида ҳам араб тили шундай рул уйнаган. Араблар томонидан бир қатор илмий ва маърифий марказлар барпо этилган, уларнинг ичида ажралиб турувчилари Боғдод(VIII—IX) ва Қордова (X) бўлган. Ғарб Араб халифалигида 40 қутубхона, 10 олий мактаблар бўлган, шу вақтда эса Ғарбий Европада фақатгина иккита университет бўлган – Салернода ва Парижда. Тақобат илмининг ривожланишига изоҳловчилар ва араб тилидан лотин тилига таржимончилар қата ҳисса қушишган, лотин тили ўрта-аср Европада ҳамма олимлар учун универсал тил ҳисобланган. Шунинг ҳаммаси Ғарбий Европа шифокорларига Шарк олимларининг асарларидан, ҳамда Шарқда сақланиб қолган антик тақобат мероси билан фойдаланишига имқон берди.

Халифатнинг энг қузга қуринган олимлар турли хил миллатлардан бўлишган, шу жумладан сурияликлар (биринчи халифат пайдо бўлишига қадар, қатта қасалхоналар ва мактаблар асосчилари), қоразмликлар, эронликлар(форслар), арманлар, азарбайжонлар, мисрликлар, қабашлар, яҳудийлар, қисман ҳиндистонликлар ва бошқалар. Бухоро, Қоразм, Марв,

Самарканд, Дамаск, Богдод, Кохира, Кордова каби катта шаҳарларда дунёнинг машхур ва атокли олимлари яшаб утишган. Араб халифалиги давридаги олимларнинг фаолияти таботатни бошқа табиий фанларга якинлаштирди, назарий ва амалий таботатни ривожланишини осонлаштирди, купчилик дори-дармонларни олиб кирди, дориворларни таёрлашни такомиллаштирди. Гарбий Европа миллатларида таботатнинг ривожланишига араб халифалиги табиблари жуда катта хисса кушишган. Уйғониш давридаги Европа таботати ривожланишига ўрта-аср шарк медицинаси кимматбаҳо манбаа бўлиб келди.

Киме араб халифалигида катта ривожланишга эришган. Шарк олимлари узининг вақтига тегишли хужалик ва ишлаб чиқариш суровларини кондиришлиги керак бўлган, шу жумладан тоғ саноати, металлларни, олтингугуртни, симобни қайта ишлаш ва бошқа ишлаш. Ал Джабр, Европада Гебер исми остида танилган олим, биринчилардан бўлиб олтингугурт кислотасини, азот кислотасини, кумуш нитратини ва хоказо моддаларни олган. Дори-дармонлик ва фармакогнозия ривожланиши Шарк олимларининг кимедаги йутуклари билан боғлиқдир. Айнан Шарк давлатларида биринчи дорихоналар очилган, шу ердаек шифокорларни ва дорихоналарни кузатадиган мансабдор шахслар ҳам бўлган.

Гигиенанинг Шарк давлатларида ривожланишига, Араб халифалигидаги асосан мусулмон дини ҳам катта хисса кушган. Саломатлик ва касалликларни олдини олиш хақида Исломнинг муқаддас китобларида куп ёзилган. Шахсий ва жамият гигиенага риоя қилиш хақида куп сонли қоиди ва вазифалар берилган.

Тана, кийимни ва уй-жойни тозаликда сақлашга, хар хафта мурчада чумилишга, кул ва юзни ибодатдан олдин ювишни, овқатдан кейин тиш ва огиз бушлигини чайишни, тирнокларни олишни, ортикча сочларни олишни, болаларни хатни қилишни, касаллар билан алоқадан чап бермокни муқаддас китоблар тавсия қилади.

Жасадни олдида туриш вақтини камайтириш ва тезкор дафн қилиш жиддий коидалари иссик иклимда юкумли касалликларни таркалишини олдини олиш чоралари бўлган. Хадисларда айтилича, озодалик одам хоитрасини кучайтиради, уни жозибакор ва ёкимли килади, хасталиқдан саклайди. «Кимки сарамжон-саришталикга ва озодаликга риоя қилса, уни Худо уз дусту деб билади».

Бошка динлардан фаркли уларок мусулмонлик ибодатдан ташкари доридармонлар билан даволашни тавсия этган, - «Кексалиқдан ташкари хама бошка вазиятларга малхам бордир, улдирадиган касалликрдан ташкари хамма хасталиқларга даво бордаи». Беморларни, тажрибали ва билимли шифокорлар даволашлари керак деган, фикрлар хам бўлиб утган. Беморлар эса, узини табибман деган хар кимга хам ишонавермасликлари кераклигини уктиришган. Болаларни, хомиладорларни ва эмизадиган оналарни махсус овкатлантиришга, хамда бемор ва заиф одамларга ёрдам беришга мукаддас китоблар катта эътибор беришган.

Шарк давлатлари дунё тиббиётига жуда куп истеъдодли олим ва шифокорларни берган. Буларни ичига Абул Косим аз Захравий, Абу Бакр-Ар-Розий ва бошкалар киради.

Таникли шифокор ва олим **Абул Косим аз Захравий** (VIII – IX в.) гарбдаги Араб Халифатининг Кордова шахрида тугилган (Испания). 30та дан куп тиббиётга оид илмий ишлар муаллифи. Энг таникли асарларидан эса «Жарроҳия ва анжомлар хакидаги трактат». Бу кул ёзма 317 варвқдан иборат. Асар мукаддима ва 3 бобдан иборат (188 булимдан). Бунда 200та дан зиёд жарроҳик анжомларни расми ва таърифи берилган. Мукаддимада тиббиётнинг вазифалари ва махсадлари келтирилган. Биринчи бобда (56 булим) куйдириш усулари келтирилган. Во второй главе (97 разделов) освещаются вопросы рассечения, прокалывания, кровопускания и лечения ран Иккинчи бобда (97 булим) кон чикариш, яраларни даволашни хакида ёзилган 3 бобда эса суяк чиккишини жойига солиш усуллари келтирилган.

Абу Бакр Ар Розий 28 август 865 йил Рея (Эрон) шахрида савдогар оиласида туғилган. Ёшлигидан Ар Рази мусика, адабиёт, астрономия, математика билан шугулленган. Кейинчалик фалсафа, химия ва тиббиёт билан кизиккан. У жуда куп сафарда бўлиб, Каир, Бухоро, Бондод, Кордова ва бошқа шаҳарларда бўлган. Богдод ва Рея шаҳарларидаги шифохоналарида ишлаган. Богдод шаҳридаги шифохонасининг курулишида иштрок этган, ва кейинчалик 20та шифокордан иборат шифохона штатини бошқарган. Шифохона курилиши учун жой топиш мақсадида жуда кизикарли усул топган: у хар бир шаҳар четига гушт булакларини осиб куйган, ва кайси жойларда гушт булаглар куп саклананишини ва чиримаслигини кузатган. Ушбу жой энг тоzza ва шифохона курилишига тогри келадигон деб топилган. Ар Рази шифохонаси бир неча булимдан иборат болган, буларнинг ичига: куз касалликлари, терапия, жарроҳия ва шифокорларнинг тайёрлаш мактабли эди. Тиббит мактабининг талабалари амалиётни шифохона утказишар эди. Шифохона штати кичик ва катта шифокорлар иборат бўлган. Агар шифокорлар ташхис куйишда кийналишганда беъморни Ар Рази куриктан утказган. У биринчилардан бўлиб Шаркда касаллик тарихини ёзиш усулини киритган.

Ар Розий чечак билан касаллиги билан кайта касалланмаслигини билган ва вариоляцияни куллаган. Химияни билганлиги учун, у маймунларда дориларнинг динамикасини аниклаган. Мохир жарроҳ бўлиб у суяк чиккишини, суяк синиши, жарохатларни даволаган; йод жиссимлари олиш учун асобобни таърифлаб берган, бирнчи бўлиб бинт ва пахтани куллаган, корин бошлиги яраларини тиккиш учун куй ичакларидан ип тайёрлаган.

Кузатув натижаларини, тадқиқотни ва даволаш усулларини кушиб даволаш усулларини такомиллаштирди. Ар Розий ёзган: «Шифокорни нафакат укигани ташкил килади, балки уйлаш кобияти ва амалиётга куллашни билиш хам дир». Ар Розии Гиппократнинг, Галенинг, К. Цельсинг, Сушрутнинг асарларини урганган.

Абу Бакр-ар-Розий уз иш фоолиятини анатомия ва физиологияни ўрганиш билан бошлаган. У нерв ва мушак функцияларига аниқлик киритган. Ар Розий m. Cricothireoideus параличини таърифлаб берган, бунда нафас қисилиши ва овоз ёқолиши болади. Илмий медицинани ривожланишига олиб келган асарлари: «Кури шва куздан нур чикмаслиги», «Куз корачигинингкоронгида кенгайиши ва ёругда торайиши сабаблари». «Одам аъзоларининг иши» асарида органларнинг функциялари хақида малумотлар берилган. Бази асарларида одамнинг узок яшаши ва климатнинг одам танасига тасири хақида малумотлар бор. Энциклопедик асарлари сафига «Тиббиётни тулик камраб олган китоб» (25 жилдан иборат) ва «Тиббиётга оид китоб» киради. Розийнинг «Чечак ва кизамик» номли китоби ҳам муҳим ахамиятга эга болган. Хар бирини кечиши, организмда кандай узгаришлар пайдо қилиши ва кандай оқибатларга олиб келиши мумкинлигиги курсатилган. Бу китобда бошқа инфекцияларга ҳам кенг таъриф берилган.

Абу Райхон Бериуни фикрича, Ар Розийнинг колган мероси 184 катта ва кичик асарлардан, ундан б8таси бизнинг вақтимизгача етиб келган. В конце жизни Ар-Розий возвратился в Рей и не покидал его до своей кончины Умрини охирларида Ар Розий Рей шахриги қайтиб келган ва уни тарк этмаган. 28 октябрь 925 йилда 60 ёшда у вафот этади .

4.2. Ўрта асрларда Ўзбекистонда тиббиётнинг ривожланиши.

Ўрта аср даврининг бошларида Ўрта осие халқлари узбеклардан, коарколпоқлардан, тожиклардан иборат бўлган. Миллодан аввал Ўрта Осие дехқонлари сугориш учун каналлар барпо этишни билганлар. Ўрта Осиедаги халқлар катта шахарлар, ва уларни катта деворлар билан барпо этганлар. Бундай шахарларда хунармандчилик жудда ривожланган.

VIII чи аср бошида Ўрта Осиени араблар босиб олганлар. Улар ўзи билан мусулмон дин ва араб тилини олиб келганлар Хамма давлат ишлари, фан ишлари ва бадий асарлар араб тилида юриттилган. Араб тилини биладигон куп

уқимишли инсонларга дунё бадий ва илмий асарлар фойдаланиш учун мумкин бўлган. Уша давргача греклар, римликлар, византияликларнинг асарлари араб тилига уғирилган. Бу эса Ўрта Осиёда ривожланишга олиб келди, ва Ўрта Осиё шарқнинг ривожланган мамлакаълари сафидан жой эгаллади.

Саманидов Арабларнинг ҳуқумдорлигига қарши қурашиши эвазида Ўрта Осиёда Сомонийлар сулоласининг ҳокимлиги бошланди. Сомонийлар давлатида кишлоқ хужалиги, хунармандчилик ва сотувчилик учун ҳамма шарт – шароитлар бор эди. Савдо йуллари мамлакатни Хитой, Хиндистон, Россия, Кавказ давлатлари билан боғлаб турар эди. Сомонийлар ва бошқа сулолалар ҳуқумдорлигида 10 ва 11 асрларда Ўрта Осиё маданияти жудда катта ривожланган. Сомонийлар давлатининг пойтахти - Бухоро ва Хоразм пойтахти - Урганч илм фан ва маданият марказлари эди: Бухорода Сомонийлар кутубхонаси ва Хоразмда – олимлар жамияти (академия) бўлган. Катта шаҳарларда касалхона ва дорихоналар бўлган.

Ўрта Осиё тиббиётининг теоретик асосини мизодж тушунчасига боғланган – одамнинг табиати. Асосий тушунчалар Қадимги Грециялик натурофилософларнинг постулатлари билан боғланган. Мзоджинг назариясига қура одам танаси иссик ва сувик сифатларга эга. Кейинчалик Авиценна янги тушунчалар киритди _ буларга рутубат ва рутубатсизлик қиради, булар – иккиланган мизодждир. Агарда оддий мизоджда 1 сифат устунлик қилса, мураккаб мизоджларда – улар бирикади. Шу сифатлар 4та унсурларга тугри қелади: ер – қурук, сув – хул, хаво – совук, олов – иссик, булардан нафакат одам танаси иборат, балки бутун борлик. Соғлик – бу 4та сифатни мувозанати, касаллик эса – бу мувозанатни бузилиши. Мизож ёш сари узгаради иссикдан совукка, хулдан қурукга. Мизож жинсга боғлиқ. Мизож одам танасининг суюқлигининг микдорий ва сифатий ўзгаришларга боғлиқ (қон, сафро, савдо, флегма). Даволаш усулларини қўллаётганда дори ва овқат маҳсулотлари ҳам мижозгабоғлиқ эканлигини унутмаслик керак, бу қарама-қаршилик принципига асосланган ҳолда олиб борилади.

Ўрта Осиёнинг кўзга кўринган олимларидан бири бу Абу Наср Фаробий – машхур ўрта осиелик файласуф. Уни «Шарқ Аристотели» деб аташган. Бошқа фанлар билан бирга у тиббиётни ҳам ўрганган, ва бир неча асарлар ёзган «Одам танасининг тузилиши хакида», «Назарий ва амалий медицина». Биринчи китобда одам танасининг тузилиши ва вазифалари келтирилган, шунингдек касалликларнинг сабаблари, даволаш усуллари ва олдини олиш хакида маълумотлар берилган. Кўп эътибор тугри овкатланишга қаратилган. Иккинчи китобда ташки мухитнинг одам соғлигига таъсирини тахлили келтирилган. Фаробий буйича тиббиётнинг асосий вазифаси бу одам соғлигини сақлашдир.

Абу Носир Фаробий – ўрта аср буюк файласуфи, уни « шарқ Аристотели» деб номлашган. Фаробий бир неча фанлар катори тиббиёт билан ҳам жуда чуқур шугулланиб, одам тузулиши, назарий ва амалий тиббиёт хакида бир неча китоблар ёзган. у органларнинг тузилиши ва функциясини бузилиши, уша патларда маълум бўлган касалликларнинг сабаблари, давоси ва профилактикасини ёзиб қолдирган. У асосий эътиборни ратионал овкатланишга қаратган. Иккинчи китобида у ташки мухитни инсон организмга таъсирини урганган ва тиббиётнинг асосий вазифаси инсонлар соғлигини сақлаш деб ҳисолаган.

Шарқ ва бутун дунё олимлари орасида кузга қуринадиган географ, математик, астроном VIII ва IX асрларда яшаган Мухаммад – Ал Хоразмий муҳим урин тутади. Ал-Хоразмий «дунё манзаралари» китобида шарқий Евронинг географик ва этнографик хакида ёзган. у ўрта аср алломаси сифатида жуда қўп издошлари бўлган булар каторида XV асрда Самарқандда катта обсерватория қурдирган Улугбек, Темур набираси қиради.

996 йилда шимолий хоразм хукмдори Мамун ибн Мухаммад хоразмни бирлаштирди ва Урганч давлат пойтахти булди. А.А. Абдуллаева и А.А. Кадырова ларнинг маълумотига қўра Мамуннинг вафотидан сўнг 997 йилда унинг угли 20 йил давомида давлатни бошқарган ва у мустақилликни ва харбий

сохани кучайтириш сиёсатини йулга куйди ва X аср охири XI нингбошларида Урганч Шаркнинг жуда чиройли шахарладан бирига айланди.

1010 йилда Хоразмда биринчи академияга асос солинди ва у ерда уша даврнинг машхур олимлари иш олиб боришган. Бу уша пайтдаги ўрта осие илм фанининг ривожланишига катта туртки булди, бунинг устига хразмшоҳ Али Аббос-Мамун II Мамун нинг узи хам илм фанга жуда кизикиб етук математик ва астроном бўлган. Шунинг ун у кушни давлтлардан буюк алломаларни узини касрига таклиф этади. У Абу Райхон Берунийни таклиф этиб уни Академияни бошлиги этиб тайинлади.

Академик В.Н. Терновский шундай дейди: «Хоразм – шоҳ Али ибн Мамун санъат ва фанни бутун дунёга ёйди. Султон Гурганж саройида жуда куп олимлар ёзувчилар ва рассомлар иш олиб борган. Улар кийим кечак озик овкат ва моддий жихатдан жуда яхши тамигнланган бўлиб улар фаннинг хар кандай йўналиши билан шуғулланишлари мумкин бўлган. Илмий ишлар ва сухбатлар Ибн Сино нинг илмий чукур билим олишига ёрдам берган. Айнан Бухородан келиб академия аъзосига айланган Ибн Сино узининг «тиб конунлари» китобини ёзган.

Берунийнинг «Геодезия», Абу – Али - ибн - Синонинг «тиб конунлари» рус олимлари Розен, И.Ю. Крачковский, С.П. Толстойнинг асарларидан мамун академиясининг таркиби хакида маълумотлар олиш мумкин. Мамун академиясида 100 дан ортик файласуф, педагог, астроном, тарихчи, ёзувчи ва рассомлар фаолият олиб боришган. Улардан 20 тасидан купи тиббиётга алоқаси бўлган. Академиянинг ишида Абу Райхон Беруний, Абу Али ибн Сино, Абу Сахл Масихий, Шарафўтдин ибн Абдулло Илокий, Абу Мансур Камарий, Абу – Хаир - ал –Хаммар, Абу Насир Ибн Мухаммад ибн Бану Ирак, Абу-Абд-Аллаха-Хусейн Ибн Иббрахама ат - Табари - ат Натали ва бошкалар, уларнинг хар бири узидан кейин из колдиради. Академия олдида мадраса очилган хар бир аъзоси 2 тадан куп шогирди бўлган ва шундай килиб 200 дан куп билим олувчи бўлган. И.

Каримов асарларидан маълум бўладики шариат конунлари буйича илм берилган (улум аш-шича) ва араб фалсафасининг кушилиши билан (ал-улум ал-арабийя) акс этади. Лекин арабларга боғлиқ булмаган фанларга ҳам кам эътибор берилмаган: философия, логика, тиббиёт, арифметика, геометрия, астрономия, мусика, механика ва кимё. Академия етакчиси 973 йил 4 сентябрь да хоразмнинг аввалги пойтахти бўлган кати шаҳрида тугилган. Тулик исми **Абу Райхон Мухаммад ибн Ахмад ал - Беруний**. Усмирлик давридаёқ у астрономлар, математик, ёзувчилар ва ҳақимлар орасида машҳур бўлган. 21 ёшида у фазони ўрганиш учун қурилгани конструкциялаштириб биринчи марта глобус. 1005 йилда Хоразмшоҳ Али ибн Мамуннинг

таклифи билан хоразмга қайтади.

Хоразмшоҳ ҳар хил давлатлардан олимларни таклиф қилиб бу илмий жамиятни «Мамун академияси» деб номлади. Беруний академиясининг ректори ва ташкилотчиси бўлиб, узи жуда фол иш олиб борган. Беруний Хоразмшоҳ қасрида то 1017 йилгача яшаган. Илмий ишлардан ташқари, у хоразмшоҳлар қасрида муҳим дипломатик ишларни оборман ва бу унинг жуда юқори маданият қобилиятли эканидан

далолат беради. Беруний жуда қуп тилларда гаплаша олган жумладан: форс, согд, сирий, грек, яҳудий тилларида, шунингдек санскрит тилини ҳам урганган. Геология, минералогия, фармакология, физика, кимё, ботаника, тарих, арифметика, альгебра, геометрия, тригонометрия ва астрономия фанларининг ривожига улкан хисса қушган. У биринчилардан бўлиб ер қуёш атрофида айланишини айтган. умри давомида Ал Беруний 143 та асар 27 та бошқа олимлар асарларида ҳам уз хиссасини қушган. Беруний шугулланмаган фанларни айтиш жуда қийин. «Хоразм тарихи» «аҳоли яшаш пунктлари орасидаги масафони аниқлаш учун шаҳарлар чегараларини аниқлаш» «юлдузлар ҳақидаги фан», «акл

рад этадиган ва кабул киладиган хинд илмий ютуқларини ўрганиш» «астролобия» «Конун Масуд». Тиббиёт соҳасида у «Китоб Сайдала фит тиб» асарини яратган, унга фармакалогияга оид бунака китоб булмаган ўрта осиеда. Ўрта аср фармаколог олимларнинг фикрича ушбу китоб назарий ва амалий тиббиётнинг таянчи бўлиб хизмат қилган. Китоб оддий ҳамда мураккаб дорилар бўлимларига бўлинган; тиббиёт конун қоидалари ва фармакология йуналишида иш олиб борган олимлар хулосалари келтирилган. Битта бўлим инсон организмига мусбат ва манфий таъсир этувчи омиллар, санитаро – гигиеник нормаларга багишланган. Шунингдек организмга фойдали таъсир этувчи мураккаб дориларни аниқлашга катта эътибор қаратган. Узининг асарида Беруний моддаларнинг хоссалари, характеристикаси, уларнинг инсон организмига таъсири ва организмнинг ушбу моддаларга реакциясини ақс эттирган. Захарга багишланган бўлим бўлиб, махсус усулларни қўллаб қайт қили шва ҳукна орқали организмдан захарларни хайдаб чиқариш усуллари келтирилган. Беруний 1048 йил 11 декабрда Ғазна шаҳрида оламдан кўз юмди.

Абу Саҳл Масихий (970 -1017й.), «Академия» а'зоси 1010-1017йй. таниқли билимдон, файласуф, мантиқчи, машҳур тиббиётчи. Джуржонда туғилган ва илк тиббий билимларни шу ерда олган кейин Боғдод ва Хуросонда давом эттириб ўз билимини такомиллаштирган. Абу Саҳл Масихий Абу – Али-Ибн - Синонинг «Тиббиёт ҳақида юз савол» асарини ўқиб чиқгач уни сиртдан ўзига устоз деб тан олган. Масихий 997 йилда Хоразмга бўлганида Абу – Райхан – Бируний билан танишди ва бу унинг илмини шаклланишида муҳим туртки бўлди. Масихий ва Бирунийнинг, этиқодий қарашлари ҳар хил эди (Масихий христиан бўлган)уларини яқин дўстлик алоқалари боғлаб турган, айнан Бируний машҳур докторни. Абу Саҳл Масихийни Ургенчга таклиф қилган Султон Маҳмуд Ғазнавий хоразмга ҳарбий юриш қилганидан кейин, қаттиқ диний фанатлик сабаб, Урганчни, шох саройини ва академия кутубхонасини бузди. Абу Саҳл Масихий босқинчилар қаҳридан қочиш учун Абу – Али Ибн Сино билан шаҳардан кетишга мажбур бўлди. Аммо кексайиб қолганлиги сабабли унга

Қорақум саҳроси орқали кетиш анча қийинчилик туғдирди йўлда бетоб бўлиб қолди ва вафот этди. «Тиббиёт ҳақида юз савол», «Тиббиёт ҳақида китоб», «Вабо ҳақида китоб», «Чечак ҳақида мақола», «Рух ҳақида китоб», «Табий билимлар ҳақида китоб» ва б. доҳий Абу Сахл Масихга тегишли

		
Абу Сахл Масихий	Абу – Хаир - ал - Хаммар	Абу Абдуллох Илоқий

Хоразм академиясининг яна бир а’зоси **Абу – Хаир - ал – Хаммар** бўлган (942- вафот этган вақти номалум) ёши улуғ тажрибали тиббиётчилардан бири ҳисобланган. Ал –Хаммар Боғдодда туғилган ва ҳаётининг кўп қисмини айнан шу шаҳарда ўтказган. Вояга етгач Урганчга етиб келди, ўзининг шогирди билан биографияга оид кўпгина китоблар ёзди, «Докторларни текшириш», қўлланмасидан «Академия»да докторлар илмий солоҳиятини текшириш учун фойдаланилган. Абу – Хаир - ал – Хаммарнинг меҳнат фаолиятидан тушунарлики бундай китоб ёзиши учун унинг билими бошқа докторлардан анча юқори бўлган. Шунингдек унинг асарлари «Одамнинг яратилиши ва унинг органларини тузилиши ҳақида», «Қариялар режими ҳақида», «Эпилепсия ҳақида мақола» ва б.

Абу Абдуллах Илоқий (Шарофўтдин Абу Абдуллах Муҳаммад ибн Юсуф Илакий) Шошда (ҳозирда Тошкент) туғилган Илоқ деган жойда туғилган йили

номалум. 1068 йилда вафот этган. Шош Ўзбекистоннинг қадимий шаҳри, кўплаб мадрасалар, карвон саройлар, хаммомлар ва бошқа жамоат уйлари билан машхур бўлган. Шунингдек касалхона ва дорихоналар бўлган. Бу ерда ўқимишлилар файласуфлар ва тажрибали докторлар бўлган. Илокий мадрасада қатор диний предметлар шунингдек дунвий фанларни ўргатган. Илакий билимини бойитиш учун Бухарога юборилган, у ердан Ургенчга борган. Илакий Ургенчда, «Мамун Академияси»да доктор сифатида қабул қилинган. Абу Абдуллахом Илакийнинг яратган асарлари «Касаллик сабаблари ва белгилари ҳақида», «Даволаш усуллари», «Тиббиёт ҳақида жамланма», «Тиббиётдан чиқариб олинган», «Қонунларни қисқартириш».

Илакий «Касаллик сабаблари ва белгилари ҳақида» китобида ўзидан олдин ўтган докторлар ва ўзининг шахсий тажрибасига асосланиб ҳар касалликларнинг келиб чиқиши ва сабаблари шунингдек даволаш ҳақида ёзган. У даволаш амалиётида вақтинчалик гумораль теорияси, қон чиқаришни ва ўт ҳайдовчи воситаларни қўллашни таклиф этди. У касалликларни ташхислашда бемор пулсини ва табиий ажралмаларни диққат билан текширишни таклиф қилди. «Даволаш усуллари» китобида ўша даврдаги барча малумотларга асосланиб беморларни – терапевтик, жарроҳик, диетотерапия, тоғ ҳавоси ва сув билан даволаш усуллари ҳақида ёзилган. Илакий «Тиббиёт ҳақида жамланма» китобида докторларни амалий ва назарий ютуқлар ёзилган. «Тиббиётдан чиқариб олинган» - тиббиётдан кунлик фойдаланиш учун қўлланмалардан иборат. Муайид ат-Тарбизининг фикрича «Қонунларни қисқартириш» китоби Авиценнанинг «Тиббий фанлар қонуни» китобининг қайта ишланган ва фойдаланиш учун қулай шаклга келтирилган шаклидан иборат, шунинг учун у по этому поводу известны его слова: «Мен муҳокамани ҳал қилдим «қисқартирилган қонунлар». Илокийнинг – бу икки китоби тиббиёт ўқувчилари учун кенг тарқалган». Шунингдек, Илокий ўз вақтида шуғулланган докторлар орасида илғори бўлган.

Абу Мансур Қамарий (Абу Мансур Хасан ибн Нух-ал-Камарий) унинг яшаган санаси номалум, аммо бу Абу – Али ибн Синонинг ўсмирлик даврларига тўғри келади (X нинг охири XI нинг боши.). шунингдек у Абу Мансур Бухарий номи билан малум, бухоро амирининг шахсий доктори бўлган. Камарий қадимий Греция, Рим, Византиядаги илмий асарларни яхши билган унинг асарлари шунга асосланган. Абу Мансур Камарий ташхислаш ва даволашни ва тиббий фанларни устози Абу Али ибн Синодан ўрганган. унинг машхур асарлари Известны его произведения «Касаллик ва касаллар», «Кўкрак қафаси касалликларини даволаш ҳақида», «Қорин ацити ҳақида», «Мансурнинг тиббиёти», «Оддий дорилар ҳақида катта жамланма», «Бойлик ва яхши шароит». «Касаллик ва касаллар» китобида касаллик ва соғлик муаммоларини очиш, одам организми хусусиятлари, мижоз тушунчасини очган. Камарий «Бойлик ва яхши шароит» асарида соғлик, қулай шароит; беморларнинг овқатланиши ҳақида (ички ва ташқи, лихорадка); ташхислаш ва даволаш усуллари, шунингдек соғлик биринчи навбатда соғлом турмуш тарзига боғлиқлиги ёзилган.

Уша вақтнинг энг машур шифокорлари Умар Чимгоний, Исмоил Журжоний ва бошқалар ҳисобланади.

Умар Схимгоний (Махмуд ибн Мухаммад ибн Умар Чимгоний) - ҳозирги Бухоро худудидаги Схамгин кишлогъида тугъилганобласти. Тугъилган йили аниқ эмас, 1221 йил Урганчда вафот этган. Ёшлигида у Урганчга кучиб келган, ва у йерда таълим олган ва врач сифатида такомиллашган. Кейин узини малакасини ошириш учун Самаркандга кучади, кайеерда куп фанларни урганади - астраномия, математика, физика, философия, шифокорлик. Урганчга кайтгач узини илмий фаолиятини давом эттиради ва и пишет множество оригинальных работ. У Коперникдан бир нча юз йил аввал Кўёш системасини гелиосентрик тузилиши ҳақида ва фаслларнинг алмашиши Йернинг Кўёш атрофида айланиши

билан богъликлиги хакида Майтган. У Йернинг радиусини ва айланасини, Ойгача бўлган масофани хисоблаган.

		
Абу Мансур Қамарий	Умар Чағминий	Исмаил Журжоний

Тиббиётда у уша вақтнинг энг тажрибали шифокори сифатида машхурликга эришган. У "Кичик Қонун" китобини ёзган, баъзи олимлар уни Ибн Синонинг "Тибб конунлари"нинг кискарма вариант деб хисоблашади. Китоб 10 бобдан иборат бўлиб, улар эса булимларга бўлинган. Китобда амалий ва услубий тббияот саволлари ёритилган. Китобда география, анатомия, гигиена, овкат ва суюкликлар, уларни истеъмол қилиш ва организмга тасири хакида маълумотлар келтирилган. Шу билан бирга китода ташки ва иски аъзоларни, тери касалликлари ва бош касалликларини даволаш хакида ёзилган. Уз вақтида китоб табиблар орасида катта машхурликка эга бўлган.

Исмоил Журжоний (Зайниддин Абу Иброхим Исмилибн Хасан ибн Ахмад ал - Хусийн ал Журжоний). 1080- йил Ероннинг Горган (Журжон) шаҳрида тугъилган, 1141- йил Маврда Вафот этган. Лекин, М.А. Гаидов фикрига кура унинг тугъилиш жойи Хоразм худудидаги Журжониядир. 1110- йил у Урганч шохи Кубетдин Мухаммад И Ануш Тегиннинг сарой шифокори булди. Бу унинг хаётининг энг сермахсул пайтлари эди: у сарой буйидаги шифохона ва аптекани

бошқарарди, сарой шифокори бўлиб ишлайди, илмий ва тажрибавий машгулотлар билан шугъилланади, китоб ёзади. Бир неча вақдан сунг у Маврга келади, кайерда умрининг охиригача қолади. У томонидан куйидаги тиббиёт адабиётлари ёзилган: "Хоразмшоҳ хазинаси", "Қасалликларни аниқлаш усуллари "Ибн Сино хақида суз", "Тиббиётнинг моҳияти", "Дорилар хазинаси".

"Хоразмшоҳ хазинаси" - организм анатомияси ва физиологиясидан бошлаб, қасалликларга ташхис қуйиш ва даволаш хақида, 600 бетдан ортиқ энциклопедик адабиёт асарлар. Бу китобда соғлиқликни сақлаш учун олдини олиш ишлари муҳимлиги хақида айтилган. Унинг фикрига қура Модам табиатнинг бир қисми бўлиб, унга қатишилиши вақтидан боғлиқ. Қуп нарсаларда унинг фикри Ибн Синонинг фикри билан тугъри келади. Бу китобни ички қасалликлар пропедевтикаси, травматология, хусусий паталогия ва терапия буйича қулланма деб ҳисобласа бўлади.

"Дорилар хазинаси", номидан қуриниб турганидек, фармакология ва доришунослик буйича ишдир. Унда уша вақтнинг ҳамма дори воситалари қелтирилган.

"Тиббиёт сушность"- унинг амалий тиббиёт буйича ишлар тупламидир. Унда қиска шаклда уша вақтда энг қуп учраган қасалликлар симптомлари ва даволаш усуллари ёзилган.

Қорахонийлар даврида Ўзбекистон тиббиёти

X асрнинг охирида Ўзбекистон ҳудуди турклар - Қорахонидлар билан эгалланган. Сомонийлар (Саманид) авлоди сунгди ва Қорахонидлар авлоди гуллаш бошлади. Қорахонидлар Сомонийлар қаби экономика ва культуру ривожлантиришган. XI асрдан бошлаб, Тамғач Хоннинг буюругъи билан Самарқанд пойтахт булди. Шаҳарда қуп бинолар, уларнинг орасида шифохоналар қурила бошланди. 1066-йилда Самарқандда "Тиббиёт билимлари уйи" мадраса ва шифохонаси қурилган, у йерда тиббиётни ургатишган. Бош шифокор деб уз вақтининг қатта

мутахассиси Муҳаммад ибн Абдул Малик Ас-Сафар топилди. Бош мудир деб машхур олим Абу Тохир ибн Абдурахман ибн Хасан топилди.

Шифохонада касалликлар учун палаталардан ташқари қариялар ва инвалидлар учун булимлар бўлган. Шифохона давлат хазинаси ҳисобига ишлаган. Раходи на содержание больницы расписаны по статьям: 10% шифокорлар ойлиги учун, 3% ошпазларга, 5% дворникам, 3% духовникам, 2% кон чикарувчиларга, 15% касалларни овқатига, 3% гуркувларга, 15% таъмирлаш ишларига. Мадраса учун йилига 35000 дихрем ажратиларди, улардан: бош мударис - 2000, уқитувчилар фанининг қийинлигига қараб 1500 - 1200, талабалар стипендия сифатида 1800. Мадрасада йилига 50 тадан 60 гача талаба уқиган.

У вақтларда Самарқанд шифохонаси билан бирга Урганчда, Марвда, Тошкентда ҳам шифохоналар бўлган. Газна шаҳридаги шифохона қрулишида машхур олим Абу Райхон Беруний Миштирок этган. Бу шифохонани машхур шифокор ва жаррох Абу Хамид Ан-Нахший бошқарган.

Уша вақтда Самарқанднинг машхур врачлари Нажубиддин Самарқандий (Нажубиддин Абу Хамид Муҳаммад ибн Али ибн Умарас Самарқандий) бўлган. 1222- йил Марвда туғилган. Таълимни Самарқандда олган. Кейин Ўзбекистонга кўчган, қайерда шифокорлик билан шугъулланган. Боғдодда муқаммал дори ясашни урганган. Қадимги Юнонистон, Рим, Хиндистон, Миср шифокорлар ишлари билан таниш бўлган. Узининг илмий ишларид у бу мамлакатлар шифокорларини келтиради - Гиппократ, Гален, Сушрута, Ибн Синоо, Ар-Розий, Ал-Мажус. У кўп китоб ёзган, шулардан саккизтаси тиббиёт ҳақида. Улардан "Қасалликларнинг кечиши ва сабаблари", "Беморлар парҳези", "Бугъим касалликларини даволаш", "Муқаммал дорилар тайёрлаш усуллари" ва бошқалар.

Китобларидан энг машхури "Қасалликларнинг кечиши ва сабаблари", бунда у миждознинг бузилиши, ҳазм қилиш бузилиши, ифлос сув, ёмон ҳаво ва бошқа касаллик келтирувчи сабаблар ҳақида тўхталади. Кейин касаллик симптомлари

изохланади. Бу китоб билан деярли барча шифокорлар пропедевтика сифатида ишлатишган. "Беморлар пархези" - пархез хакида китоб бўлиб, унда қайси касалликларда қайси махсулотларни истеъмол қилиш мумкинлиги келтирилган. "Мукаммал дорилар тайёрлаш усуллари" - доришунослик буйича ката кулланма. Бу китобда бошқа муаллифларга нисбатан дори тайёрлаш усуллари туларок ёзилган. У вақтларда мукаммал дорилар таркибига уттиз-киркта компонент булиши мумкин эди ва шифокорлар дори тайёрлашда купинча хатолик килардилар ва карама-акрши хусусиятли модда кушишлиги мумкин эди. Нажубиддин Самаркандий бундай хатолар булишини олдини олишга ҳаракат килган. Нажубиддин Самаркандий "Бугъим касалликларини даволаш" китобида у эътиборини бўғим касалликларини ташхис қилишда, суяк ва бугъимлар касалликларини (артрит, артроз, остеохондроз) даволашда тухтатади. Бу китобда у бошқа шифокорлар фикрларини ва бу муаммони йечишдаги узини тажрибаларини келтирган.

Абу Али ибн Сино(Абу ал-Хусайн ибн Абдулла ибн Хасан ибн Сина) (лотин тилида – Авиценна) ўрта асрнинг энг катта шифокори ва жахон тарихида энг машхур шифокорлардан бири. У Бухора енидаги Афшана кишлоғида (кейинчалик Исфана) 980 йил тугилган. Унинг отаси Абдулла ибн Хасан Бухоро амирига улпон йигувчи бўлиб хизмат киларди.

Ибн – Сино узиниг таржимаи холида: “Менинг отам Балхадан еди ва у ердан Бухорога саманид Нух ибн Мансур бошқариетган пайтда келди ва девон – канцелярияда иш билан шугулланди. Унга Бухоро атрофидаги туманларнинг марказларидан бири Хармайсанни бошқариш такдим этилди. Афшанага якин жойлашган кишлоқдан Ситора - юлдуз исмли менинг онамни хотинликка олган. У ерда биринчи мен кейин менинг укам тугилган” – деб езган.

Ибн Сино 5 ёшлигида унинг оиласи Бухоро шахрига кучиб келади. Уша даврларда Бухоро Сомонийлар сулоласи пойтахти, якин ва ўрта шарк мамлакатлари ичида бозор иктисодиёти ривожлан маданият ривожланган маданият марказларидан бири эди. Бухоро хукмдорлари фан саъноат арбобларини куллаб кувватлаган. Самонийлар саройидаги кутубхона Хасрнинг энг катта кутубхоналари таркибига кирган. Подшо саройидаги олим, езувчи, табиблар ва саънаткорларга катта миқдорда маош ажратиб уларнинг уларнинг фаолияти куллаб кувватланарди. Узга юртлардан Бухорога олимлар келишарди ва улар учун кулай бошпана ва улар фаолияти учун кулай шароитлар яратилган.

Ибн Сино ноёб истеъдод жуда эрта намоен булла бошлади. У 5 ёшлик чогида уқишни ва езишни тулик ўрганиб олади. 10 ёшга етмасдан уни ислом жамияти конунлари – шариат буйича тахсил олиш учун бошлангич мактабга уқишга беришади. Хотиб Убайднинг он беш талабалари ичида энг кичиги эди. Шу билан бир каторда Хусайн бошка устозни енига боради ва у билан бирга фалсафа ва араб тилларидан сабоқ олади. Ибн Сино таржимаи холидан: «Ун ёшига етмасдан Куръони Каримни ёт олишим ва адабиёт фанида ергашган ютуқларим одамларни хайратга соларди.

990-йил 10 ёшли келажак буюк олим озининг бошлангич таълим олиш даврини тугатади. У хаммани узини акли билан хайрон колдиради, Куъронни еддан цитата килади ва араб адабиети билими билан койил колдиради. Шу вақтдан Ибн Сино шайх бўлади ва мактабга катнамайди. Кейинги таълимни усмир уйга келадиган устозлардан олади. У жуда яхши математика, физика, мантик илмини, конуншунослик, астрономия, фалсафа, география ва бошка фанларни урганади. Уйдаги шароит успиринни рухий ривожланишига ердам беради. Ибн Сино исмаилитларга тегишли булмаса хам, уларнинг таълимини ўрганишга кизикарди. Ибн Сино исмаилитлардан Куъронга кескин караш кабул бўлган булиши мумкин. Ибн Синонинг математика ва фалсафадан таълим берган берган биринчи устози исмаилит бўлган. Таълим олиши жуда

муваффакиятли бўлган ва тез орада шогирд устозига етиб олган ва бир неча марта уни уйлантириб куйган. Уз таржимаи холида шундай воқеани таърифлайди: “мен бир таърифга таҳлил бердим у бу каби таҳлилни олдин эшитмаган эди. У хайратланиб менинг ота-онамга мени уқишдан бошқа хич нарса билан банд булмаслигимни маслаҳат берди”. Эвклид китоби билан ҳам шундай булди, 5-6 теорема устозим билан, колганларини эса мустакил равишда ургандим. Натили мени энди ўртага олмас эди. У менга: «Узинг уқи, теоремаларни еч, кейин эса ёнимга келиб натижаларни курсат. Шунда мен мустакил равишда китобларни ўрганишни бошладим ва бир канча нарсаларни устозим мендан урганди.

(Абу Али ал-Хусайн ибн Абдулла
ибн Хасан ибн Сина)

Одам скелети – Абу Али Ибн Сино
расми

Уз таржиман таълим олиш пайтларида АбуАли Ибн Сино меҳнатсеварлик ва чидамлик Хусусиятларини курсатади: «Мен этика, эстетика, табиат хақида яхши илмга эга эдим, кейин мен Аристотелни «Метафизика» китобини уқиб чикдим. Мен бу китобни уқиб муаллиф нима езганини чунмас эдим. Мен бу китобни 41 марта уқиб чикдим, мен хатто ед олдин уни, лекин барибир маъносини чунолмадим. Нихоят мен умид ёкотганимда, бу китобни чуниб

булмас деган хулосага келдим. Лекин бир куни мен бир одамни учратдим, у Ал-Фаробийни «Шархлар» китобини сотаётган еди ва у ерда «Метафизика» китобига батафсил таъриф берилган эди.

Тиббиёт билан Ибн Сино жуда эрта кизика бошлади. 12 ёшга толмаган Ибн Сино анъана буйича машхур шифокор ва файласуф Абу Салах ал - Масихий тавсиясига кура изланишлар билан шугуллана бошлади. «Кейинчалик мен даволаш фанига кизикиб колдим»-деб олимнинг таржимаи холида ёзилган – ва унга оид китобларни укишни бошлади. Тиббиёт фани энг кийин фанлардан эмас эди ва албатта мен энг киска муддат ичида муваффакият козондим ва шундай килиб менинг енимга маслахат олиш учун машхур шифокорлар келишни бошлашди. Мен куплаб беморларни куриқдан утказдим ва шунинг натижасида даволашнинг мисли куриномас эшиклари очилди. Мен бу вақтда 16 ёшда эдим». Ибн Сино тиббиётни машхур Бухоро табиби, куплаб илмий ишлар муаллифи Абу – Мансур Камарий етакчилигида органар еди унинг Камарийда тахсил олиши куп давом этмади. Ибн Сино мустакил равишда амалиётни ўрганишни тез бошлайди ва шу кадар машхур шифокорга айланганлиги сабабли уни каттик хасталанган Бухоро амири Нуб ибн Мансурни даволашга таклиф қилишади.

Ибн Сино таржимаи холидан ёдга олади: Кунларининг бирида амир каттик бетоб бўлиб табиблар унинг касалини аникай олишади. Менг исмим уларга маълум эди ва бундан хабар топган амир мени чакиртиришни суради. Мен дархол етиб келдим ва улар билан даволашда катнашдим. Маълумли, бу даволанишлар унга ёрдам берди ва Нух Ибн Мансур яна бир йил давомида Бухорони бошкарди даволагани учун миннатдорчилик сифатида Сомонийларнинг машхур кутубхонасига киришга рухсат этилди. Бухоро кутубхонаси уша даврларда энг йирик китоб тупламига эга бўлган. Бухоро кутубхонаси хакида Ибн Сино шундай ёзади: мен жуда куплаб хоналардан ташкил топган кутубхонага кирдим. Хар бир хонада жуда куп китоблар жойланган сандиклар бор эди. Хар бир хонада маълум бир фонга оид

китоблар жойлаштирилган. У ерда мен бошкалар хатто эшитмаган китобларни курдим. Уларни мен хам курмаган едим Ибн Сино учун Бухоро кутубхонасидаги ишлари хайотдан мкхим боскичларидан бири еди.

997 йилда Нух ибн Мансур вафат этди, унинг урнига угли Ибн Нух Мансур II тахтга утирди. Ибн Сино сарой шифокоридан ташкари давлат маслахатчисига айналади, лекин Ибн Нух Мансур вафот этади. Ва унинг урнига Абдул Малик ибн Нух тахтни эгаллайди. У ибн Синони хуш курмаганлиги сабабли саройини тарк этиб, фаре ва амалиёт билан шугулланади. 999 йилда Авиценнанинг отаси – Абдуллах ибн Хасан вафот этди ва оила ташвишлари унинг буйнига тушади. Абу Али ибн Сино уз асарларини эрта ёза бошлади. У эрта-ю кеч буюртмага кура ёзар еди. Биринчи китоби «Туплам» деб аталарди ва у ерда математикадан ташкари хамма фанлар хакида маълумот бор эди. Хусайн биринчи китобини улгурмай, этика хакидаги китоб учун бошка буюртма келади. Бу китоб «Муравват – ва гунох» номини олган эди. Аммо хукуматутишида бўлган исмоил оиласига шубха билан карар эди. Бу пайтда Бухоро коракхонийлар хони Илек Носир кушини томонидан забт этилган эди ва ибн Сино учун хавфли эди. 1002 йилда Ибн Сино Хоразм пойтахти гурганчга йул олди. У пайтда Хоразм шаркдаги ривожланган давлатларидан бири эди. Хоразмда Абу Али ибн Синони яхши кутиб олишди ва у юкори мансабли олимлар каторидан жой олди. Ибн Сино уз таржимаи холида ёдга олади: Маълум бир сабабларга кура мен Бухорони тарк этишга мажбур булдим ва Гурганчга кучиб ўтдим. Бу ерда фанни яхши курган Абул Хусайн ас-Сахлий вазир бор эди. Мен Абу Али ибн Маъмун билан учрашдим, ва мени мансабдор олим килиб тайинлашди.

1017 йил Хоразм Хорасон хукмдори Махмуд Газнавий томонидан забт этилди ва АбуАли ибн Сино Гурганчни тарк этишгамажбур булди.

Ибн Сино ва Абу Сахл Масихий Коракум чули оркали Гурганчга кочишади. Абу Сахл Масихий Коракум чулларида утаётган чогида йулдаги кийинчиликлар ва сув етишмовчилигига дош бера олмай бетоб бўлиб вафот этади. Катор екотишлардан сунг Ибн Сино Нисо шахрига келади, бу шаҳар ҳозирги Ашхабад енарида жойлашган. Бир оз вақт утиб абиверт шахрига ёл олади. Махмуд Газнавийнинг тинимсиз кузатишлари сабаб у доимий бошпана топаолмайди ва шаҳардан шаҳарга кучишга мажбур бўлади. Абу Райхон Беруний тавсиясига кура шох Кобус номига езилган хат бойича Авиценна Джурджан ҳозирги Эрон чегарасида жойлашган Гурон шаҳри томон ёл олади. Аммо, Ибн Сино Джурджан шахрига етиб келган пайт Кобус тахтдан ағдалиб камокда вафот етганди. Шу сабабли Ибн Сино аввал Бехистон шахрига ундан кейин Джурджан шахрига кайтиб келади. Джурджан шаҳрида Ибн Сино 4 йил яшайди. Киска вақт отишига карамай куплаб асарларни яратишга, шогиртлар тайёрлашга улгурди, шунингдек Абу Убайдам Джурджаний ҳам шулар жумласидан.

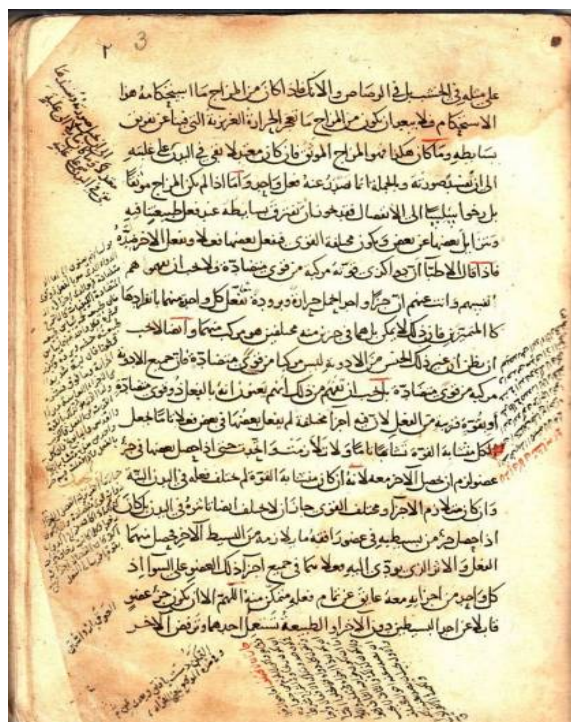
Абу Убайдам Джурджаний ёт олади: «хайратга тушаман, ҳозирги келган бемор уз хасталиги хакида айтолмади лекин сиз ундаги ош қозон саратони усимтасини аниқладингиз. Хасталанган беморни текширмадингиз-ку». Шунда Ибн Сино шогиртдига тушунтириб берди. «Юрак уриши – бу қон томирларининг қенгайиши ва тораиши натижасида ҳосил бўладиган ҳаракати унинг тораиши оралигида текширдим. Мен унинг барча белгиларини хиз қилгунча тақрор текширдим. Шундан сонгина мен юрак уриши моҳиятини тула билишга муваффақ бўлдим. Мен текиз ва но текиз юрак уришини фарқлай оламан. У толқин симон, учрук симон, икки ур симон, узок, титроқли, қиска, қичик, секин ва қумоли симон бўлиши мумкин. Уларни бир биридан фарқлай олиш лозим. Шунингдек у юмшоқ, шиддатли, асабий, суст, тола ва буш бўлиши ҳам мумкин». – «мен буларни тиббиёт қитобларида укимаганман!» дейа ажабланди Джурджаний. «Қитобларда бу

маълумотлар келтирилмаган»-дейа тастиклади Ибн Сино. «Юрак уриши» хакида алохида илмий асар яратаман, эхтимол у «Канон» таркибига киради.

Тарихий маълумотларга кура, Ибн Сино Д 23 та асар ёзиб колдирган. Д саройда каббо озгаришлар бўлгани сабабли абу Райхон Беруний таклифи билан Рей хухмдори Саи мурожаат килиб кучиб утади. Саида унга ишлаши учун барча кулайликларни яратиб беради Абу Али ибн Сино Саиданинг угли Междунойни асабмкасаллигидан даволашга ёрдам беради ва унинг номи шаҳарда янада улугланади. Бу ерда уз асарлари устида унумли ишлайди ва табиблик амалиетини утайди. Аммо султон М Саидадан Ибн Синони шахрига жонатишини буюради. Агар Саида буйругни бажармаса султон уруш очишга мажбур булишини айтади. Аммо Саида урушни мана бундай мавзудаги хаф ёзиб бартараф этади. У хакида шундай дейди: Агар хурматли Султон Махмуд Ғазнавий Рейг уруш очса ва ютса, у бир заифа аёлни ютганини бутун дунё гапиради. Агарда ютказса, хамма аёл кишига ютказгани учун устидан кулади. Тарихчиларнинг тахминига кура бу хатни Иб Сино ёзган. Аммо нима бўлган тақдирда хам Ибн Сино Рей шахрини тарк этади ва Хамадан шахрига жойлашади. Хамадан шахри ичак касаллиги билан огриб табиблар ёрдамида мухтож эди. У сурункали колит билан огриган.

Ибн Сино султоннинг дардига шифо бўлади. У сарой шифокори бўлиб колмай вазир бўлиб тайинланади. У аклли ва хакикатгой вазир бўлиб талинади. Давлат ишларидан бошқари у Шифо уйи номли касалхона курилишига катнашган. Фан адабиёт ва табиблик билан хам шугулланишни давом эттирган. Хар бир дакикадан унумли фойдаланган Ибн Сино ўқувчиларни тайёрланган. Шамс-ад-Давланинг ўлиmidан сўнг унинг ўгли Таж-ад-Давл салтонат бошига келади ва Ибн Сино тайёрни ва вахирликни тарк этади. Джуржоний ёзишича уз илмий ишни давом эттиради. У Тиб конунларни булимларини ёзилган учинчи китобда иччи оргахлар тузилиши ва жинсий органларо тузилиши келтирилган Ибн Сино органларни оддий

(суяк, мускул, бойлам) ва мураккаб (жигар, буйрак ва упка) тулган. Ибн Сино Галенни фикрларига саянган, ammo узи хам тани тузилиши хакида узгартириш ва тузалишлар киритган мисол учун Ибн Сино кон томирлари.

"Тиб қонунлари" лотин тилидаги Абу Али Ибн Синонинг "Тиб қонунлари" кўлёмаси

Бурун суяклари тузилиши ва тепа жағни тўлиқ тас вирлаган Гален ошқозонни коринни ўртасида жойлашган деб бу хатони тугрилаган Ибн Сино биринчи бўлиб бош миёда сезги ва ақл марказлари борлигини аниқлаган ошқозон яраси хакида ёзган. Ибн Сино энди ўзи шу касалга чалинади 1037-йилнинг 18 июнида Ибн Сино вафот этади.

Ўз билимлари туфайли Ибн Сино куп нарсаларни олдиндан аниқлаган. У касалликларни олдини олишга катта эътибор қаратган. Касалликларни олдини олиш учун XX-XXI асрнинг асосий хисобланади. Ибн Сино амалий медицинани 2 қисмига бўлган. Биринчи қисмда танани тузилиши Иккинчи қисмда эса касалланган танани уз холига кайтариш нормал ҳолатга келтириш ҳақида.

Ибн Сино одам анатомиясини жуда яхши органган. Тиб конунларининг биринчи китобида суяклар, мускуллар, нерв томирлари (артерия ва веналар) тузилиши номли китобни ёзиб тугатади;

Яралар-хакида китобни кайта ўзгартиришлар киритади. Бундан ташқари Бархаёт-уйготувчининг угли номли фалсафий хикояни яратди. Хайи-ибн-Яхзон-камок бошлигини шундай номлашарди. Бархаёт деб таржима килинарди.

Амир Исфохон Ала-ад-Дасвий Хамаданни босиб олади ва Иб Синони озод қилади ва ози ҳам Тифахонга кучиб утади ва кайта вазирликка тайинланади. Кукмадор билан доимий юришларда бирга тулишига тугри келади. Деярли толловсиз Моваруннахр ва Ирон ўртасида сарсонгарчилик, доимий огир иш, уйгусиз. Юклар Жахоси улимни холсизлантиради. Ячондир ошқозон тугатади ҳамда фалсафий асари Шифо китоби битказди. Мен ҳеч қачон бундай яхши ишламаган-дейди у Джуржонийга. Аммо янги сабаблар ишни тухтатиб қойишади. Айтишларича Ибн Сино аср тушган ва 4 ой мофайнида камокда бўлган. Аммо Ибн Сино тушқунликка тушмаган ва у ерда ҳам оз ишни давом эттирган. Камок бошлигини даволаб Ибн Сино қочиб кетмасликка суз беради ва ундан қогоз сиеҳдан келтиришини сурайди. Тунлари бошлик уз қурган кечирганларни ва кишлокда утган ҳаёти хакида гапиришни яхши қуради. Камокда утказилган 4 ой ичида Тугри йул хакида номи. Уни фикрича ҳам олди қисмида хешиёт марбон ўрта қисмида сизди, орға қисмда ёки хотира мутқаз жойлашган. Қасалларни даволашда Павлов фикрларига таъониб шартли рефлексларга таъбир утқазиб даволаган. Мисол учун қорин дам бўлганда беморларга Ичакларни маълум вақт тозаланг шунда бу одат бу тунда қиради ва қоринадаги тизоватлик ҳалос бетафсиз деб маслаҳат берган.

Абу Али Ибн Сино бугда қайнатиш йули билан, диабет билан қасалланган беморнинг пешобиди оқ ширин чуқма топади, шу билан биргаликда бу

касалликдаги энг мухим белгини топади – пешобни шакар борлигини. Шу билан бирга инглиз Томас Уиллис олимини шу симптомни кашф этилишида олгалаб кетган.

Ута хафли усимталарини аниклашда Ибн Синонинг жуда хам кизик маслахатлари келтирилган. У ута хафли усумталарни жаррохлик йули билан даволашни таклиф этган, уларни катта килиб кесиб ва усимта бор жойини куйдириш, унинг купгина маслахатлари хозирги кунда хам кулланиб келмокда. Ибн Сино трахеотомия, кон алмаштириш, катетер койиш ва бошка операцияларни жудаям яхши билар еди. Яраларни ювиш учун эса винони ишлатишни таклиф этган. Узок вақтгача унинг елка чикканда уни жойига куйиш хакидаги усули кенг кулланилган. Ибн Сино яна хайвонлар терисидан килинган юмшок катетердан фойдаланган, кузнинг операцияларида эса тикишда ип сифатида аеллар сочидан фойдаланган, тугри ичак операцияларида эса чучка терисидан фойдаланган

Ибн Сино клиник ходим сифатида мизажа назарияси таянар эди, ва уни ривожлантирган ва кушимча килга. Ибн Сино шундай езган: “Одам борлиги карама қарши сифатлардан иборат” Ибн Сино шуни таъкидлаганки, юкорида келтирилган сифатларни 4 гурухга бўлган: курук, нам, совук, иссик. Буларнинг хаммаси соглам одамда бир хил тенг холатда бўлади. Гиппокаратни темпераментлар назариясига асосланиб, у одамларни 4 гурухга бўлади. Авиценна фикрича, мижоз билан нафакат инсонлар, балки хар битта одамнинг аъзоси эга: юрак, кон, жигар, упка, артериялар, веналар, тери иссиклик сақлаш хусусиятига эга; суяклар, мия – совуклик хусусиятига эга. Аъзолар курук (суяклар, веналар,юрак, тери ва сочлар) ва нам (мия ва упка) булинади. Хоттоки дори ва махлусотларнинг хам мижози бўлади. Шунинг учун беморни даволашда ва касалликни келиши хакида огохлантиришда одамнинг мижозига эътибор бериш керак ва уларни карама қаршиси билан даволаш керак.

Ибн Сино турли кассаликлар сабабини аниқлаб уларни ташки мухит касалликларга ажратади. Унинг фикрига шу вақтда ҳосил бўладиган касалликларни биз таваккал қилганимизда юзага келадиган факторларни тушунамиз. Боглик бўлган касрларнинг сабаби – бу организмнинг ташки мухит қирган турли омилларга жавоби ҳисобланади. Ибн Сино уз давридаги «табимувозанатни» одамларнинг соғлиқ ҳолатини аниқловчи рухий муолажаларни очди ва бу одамларнинг яшаш шароитига климатига социал ҳолатига боглик. Шу билан бирга Ибн Сино соғлом ва касал одамларнинг меҳнат фаолиятини урганди.

Унинг фикрича асосий белгилар «табий мувозанатга боглик»-яъни юз рангининг узгариши оқиш ва қизғиш ранглар орасида, вазиннинг озгариши семизлик ва озгинлик мисолида ва бошқалар қизиқарлиси шуки олим шу даврининг узида одамларнинг яшаш шароитига ва социал ҳолатига эътибор берган. У қупинча «саънатнинг энг асосийси – соғлиқни сақлаш» деб езган. Яъни бу – турли факторлар мувозана тига; овқат тарқибига, тана вазининг сақланишига бурн билан нафас олиш, қийнишга физиологик ва рухий ҳаракат мувозанатига боглик. Психологиянинг боли мияга богликлиги ҳақидаги фикр.

Этишларига у рухий касалланган еш йигитни психологик йул билан даволанган. Унга маълум сузлар кетма-кетлигини этиш натижасида унинг пульсидаги узгаришларнинг таъсирини аниқланган. Балки бу – психология тарихидаги биринчи психик ташхис усули бўлишини мумкин.

Унинг меҳнатларида болаларнинг тарбияси ҳақида ҳам келтирилган. У болаларни, ақлли, меҳрибон, зукко ва соғлом бўлиб узиши ҳақида езилган.

Авиценна яна жисмоний машгулотларга ҳам алоҳида эътибор берган, шу жумладан соғлиқни сақлаш учун муқим деб айтиб утган. Кейинги уринга овқатланиш ва уйқуни қуйган.

Абу Али Ибн Сино беморларни даволашда мураккаб дорилардан фойдаланган, ва битта компонент 2-компонентни хоссасини кучайтиради – сусайтиради деб айтиб утган кушимча солиш керак, чунки улар дорини таъминини узгартиришда ва таъсирини узайтиришда ердан беради. Ибн Сино айтганидек бирон дори урганилаётганда ҳеч қандай зарарсиз булиши керак. Дорини таъсири ўрганиш учун хайвонлар етарли эмас, балки беморларда ўрганиш керак деб айтган. Ибн Сино усимликлардан, хайвонлардан ва минераллардан тайерланган янгича дориларни ҳам езиб утган. X асрда Бухоро томонларида казиб чиқарилган симобни Ибн Сино уз тажрибасида куп ишлатган. Бу симоб захми даволашда, хидлаб еки суртиб, бундан ташқари симобли стоматит келиб чиқишини ҳам айтиб утган. Биринчи бўлиб Ибн Сино минерал сувларни ишлатишини бошлаган даволаш учун ундан ҳар хил захарга қарши дорилар тайерланган, юздан ортик захарли моддаларни топган. Ибн Синони фикрича, оч коринга захарланиш жуда хавфлидир, захарланишни янгича даволаш тизимини ишлаб чиқди: биринчи уринда ошқозонни ювиб, узида захарни суриб оладиган дори бериш керак, ураб оладиган мода бериш керак (сут, ег, каймоқ) огрик колдирадиган бери, иссик ҳамомни куллаш, иситкич куйиш керак.

Ибн Синони характерли томони фикр еркинлиги болган. Ибн Сино айтган, дунё уйлаб топилмаган, дунё абадийдир. Ибн Сино ҳар доим инсонни эркинлигини чеклайдиган башоратга тақдирга қарши борган.

Ибн Сино тиббиет саволларига жавоб топишда кузатишга ва тажрибага асосланган. Ибн Сино ҳар доим илмга меҳр билан ендашган кузатиш билан текшириб ва тажриба билан текшириб, инсон онгича йул топган. Материя ҳартдоим ҳаракатда. Дунёда ҳар доим мувозанатда Ибн Сино 450 енди китоб ёзган, бизгача 240 яқини етиб келган, тиббиет, фалсафа, мантик, физика, кимё, математика, грамматика, тарих, афсона ва бошқа фанлар бойича. У асосан форсий ва араб тилидан езилган. Отгиздан ортики тиббиётга багишланган.

Тиббиёт тегишли китоби бу «Тиббиёт қонунлари». Шу китоб орқали у дунёга танилган. У бекор «тиббиёт қонунлари» деб атамаган. Бу бутун тиббиёт энциклопедиясига ухшайди, у одам соғлиги ва касалликларига бағишланган. Бу 12 асрдан бери араб тилидан латин тилига таржима қилинган бўлиб, бутун дунё бўйлаб тарқалган. Бу китоб (Canon medicinae) латин тилидагиси 1473 йили чиккан, араб тилидагиси – 1543 йилда чиккан. Олдинги асрларга талаба ва домлалар учун асосий китоб бўлиб келган.

Бу китоб юридик томондан қонунлаштирилган Краковский университет бошқармасига ш/й ёзилган: «Хар бир студент тиббиётни урганувчи хар бир студент 1-китобни ва 3 –китобни 1- бўлимини билиши керак дейилган». Хозирги кунгача бу китоб 40 мартда чон этилган. 500 йилдан бери бу китоб Осиё ва Европа халқлари учун хизмат қилиб келган.

«Тиббиёт қонунлари» 5 қисмдан иборат, хар бир бўлими тиббиёт олоҳига соҳасига бағишланган. 1 – китоб – тиббиёт илми ҳақида. Китоб тўртта қисмга ажратилган. Бу 1 қисмида инсон темпераментлари, органлари ва тиббиёт ҳақида ёзилган. 2 –қисмига касалликлар ҳақида – уларни қилиб чиқиши ва уларни даволаш, касалликлар классификацияси ҳақида ёзилган. 3 – қисмида – инсон соғлигини сақлаш ҳақида

Ибн Синнинг иккинчи китобида ”оддий”дорилар ҳақида ёзилган бўлиб унда дориларнинг табиати ва таъсир қилиши ҳақида келтирилган. Бу дорилар усимлик,хайвонва минерал қилиб чиккан бўлиб уларнинг 811 таси алфавит бўйича қулланилиши,йигилиши ва сақланиши бўйича жойлаштирилган. Осимликлар олдимизда усади, лекин одамлар уларнинг шифо бахш хусусиятлари ҳақида билишмайди. Дарахтнинг илдизи, пустилогли, мевалари ва барглари одамларга касаллик билан қурашишга ёрдам беришади. “ Агар шолгом ва асалдан тайёрланган боғламни хавфли яраган қуйса у тузалади,унинг уруги билан сирка кислотасининг аралаштириб гангреноз яраларга қуйса улар батамом тузалади ”-шундай деган Ибн Сино озининг

иккинчи “Тиб конунлари” китобида оддий шолгом хакида. “Агар чаен одамни чакиб олса, лекин у шолгом еган булса, унда хеч нарса килмайди”. Ваяна:”Агар захарланишдан олдин ялпиздан тайерланган дамлама ниичса, у захарнинг тасирини камайтиради”. Тиб конунларининг иккинчи китоби нафакат илмий, балки оша даврининг халк табобати хакида хам оргатади. Ибн Сино томонидан таклиф этилган копкина дорилар фармакологияга киритилган бўлиб ва хозиргача кулланилиб келмоқда.

Учинчи китоби эса, жудаям катта бўлиб, патология ва терапияга багишланган, -алохида касалликлар ва уларнинг даволаниш хакида ёзилган. Хар бир булими анатоми топографик киритишларга ега.

Тўртинчи китоби эса, жаррохлик, синиш ва чикишлар, хар хил касалликлар хуружи хакида келтирилган. Унда шишишлар, тери ости йеринглар, хамда юкумли касалликлар хакида ёзилган. Хамда захарлар хакида келтириб отилган.

Бешинчи китоби эса фармакологияга багишланган. Унда мураккаб таркибли дориларнинг тайерланиши ва коланиши хакида ёзилган. Ибн Сино ёзганидек:” 37 тагача якин модаллар мураккаб таркибли дориларга ичига кириши мумкин, шунга охшаган дориларни Галлен ишлатган-бу машхур хиндистонли дори бўлиб ва бу мен томоним даночилган”.

Бу китобнинг муваффакияти шундан иборатки, у озининг аниклилиги, ишончлилиги ва касалликларни клиник коринишлари оддий ёзилганлиги, терапевти каниклик ва пархезларани келтирилганлиги билан машхур. Бу хусусиятлар китобни жудаям машхур қилди, унинг муалифига ўрта асрларнинг тиббиёти хукмронлигини берди.

Унинг шеърий ёзилган иккинчи китоби “Китобаш-Шифо” бўлиб 1326 та мисрадан иборат. Бу китоб тиббиетни органувчилар учун коллама сифатида

ёзилган, унда амалий тиббиёт ҳақида келтирилган. Бу китоб туртта булимдан иборат.

Биринчи қисмида шифокорлик ҳақида келтирилган. Унда асосан тиббиёт ҳақида, Мижоз ҳақида, органлар, шарбатлар, конгил ҳақида ва энергия ҳақида келтирилган. Ундан кейин одам организмга хавони, овқатни, сувни, уйкини ва уйқусизликни, ҳаракат ва кам ҳаракатликни, кайфиятнинг тасири ҳақида ёзилган. Бундан кейин эсахар хил касалликларни пульс буйича диагностикаси органлар касалликлар ҳақида ёзилган. Бундан ташқари сийдик, нажас ва тер буйича диагностикалар курсатилган.

Иккинчи қисмида бемор учун дори ва овқатлар ҳақида ёзилган. Асосан дориларнинг кучи ва оддий дориларнинг хусусиятлари ҳақида ёзилган. Кейинҳар хил касалликларда коннинг захарланиши, сариксафро, кора сафронинг юзага келиши ва уларнинг даволаш усулари келтирилган.

Учинчи ва тўртинчи қисмларида қўл билан бажариладиган муолажалар ҳақида келтирилган-кон куйиш, тикиш, яраларни даволаш, чиқиш ва синишларни даволаш усулларни кўрсатилган.

Бундан ташқари Ибн Сино шеърӣ, лирик Уржуза тўплами ёзилган. У тиббиётга бағишланган. Ҳар бир аъзо касаллиги ва давоси ҳақида шеърӣ тарзда ёзилган асар ҳисобланади.

Абу Али ибн Сино касалликнинг олдини олиш учун профилактика чораларини кўриш муҳим аҳамиятга эга эганлигини айтиб ўтди. Олим бу муаммога катта эътиборни қаратди ва бир неча китоблар ёзди, бу китоблардан бири- ”Саломатликни сақлаш” ҳақидаги китоб- бу ерда муаллиф гигиена муолажаларининг фойдали томонларини, тана наничикиктиришни, сув муолажалари, хаммом, тугри овқатланишни, огиз

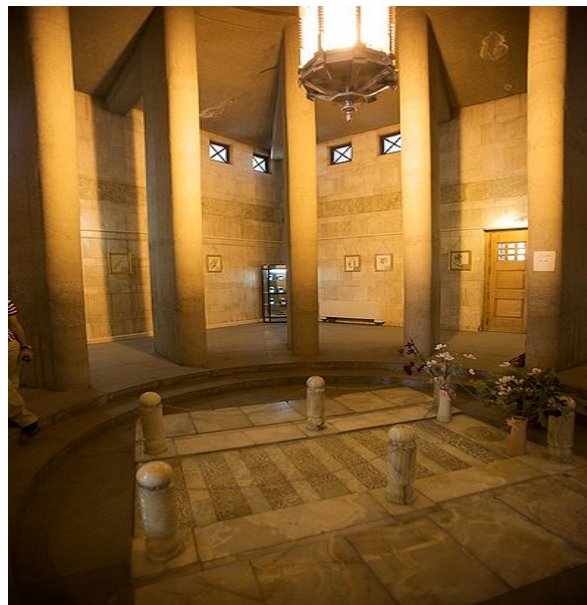
бушлигини тозалашни, уйку ва тетикликни, ич сорадиган воситалар билан ичакларни тозалашни курсатиб утган.

Асосий энциклопедик меҳнатларидан бири,тиббиетга тааллуқли бўлмаган Шифо китоби 4 қисмдан иборат, мантик муаммоларига бағишланган, физика, математика фанлари, музика, астрономия ва метафизикага бағишланган. Бу китобга “Илмлар” китоби ва “Курсатма” ва қўлланмалар китоби бириктирилган. Умрининг охириги йилларида ёзилган китобларда Ибн Синони фалсафий гоялари ёритилган. Ибн Синонинг мистик китобларига “Қушлар хақидаги китоб”, “Севги хақидаги китоб”, “Илтижоларнинг моҳияти”, “Ўлим қўркувларидан халос қилиш” ва “Таъбирлар” хақидаги китобларни мисол келтириш мумкин.

Шундай килиб, улуг истедод эгаси ва меҳнатсевар Ибн Синонинг ақл ва идроки, унинг шахсий хислатлари ўтган ва ҳозирги замон табиблари учун ўрнак бўлиб келган ва келмоқди.

Барчага маълум афсонада шундай дейилган: “Йиллар, асрлар ўтди. Хамадон бўйида, тоғлар ёнидаги чап соҳилида,

ташландик қабристонда баланд ғиштли девор кичик ҳовли ва бирнеча сарв дарахтларини ўраб турарди. Бу ерга, мақбарага ҳар тонг одамлар йиғиларди. Улар орасида ёш ва қари олимлар бор эди. Улар орасида шундай беморлар ҳам бор эдики мақбаранинг мўжизавий шифосига ишонишарди. Мақбара ичида, зимистонда қабр устидаги тошда доим қариялар ўтиришарди. Орадан икки юз, тўрт юз, етти юз йил ўтди. Техрондан Боғдодга ўтган мусофирларнинг “Буерда ким дафн этилган деган саволига паст овозда

жавоб беришарди:”Бу Абу Али ибн Синонинг Буюк Табибнинг, Буюк инсоннинг қабри”.

4.4. Темурийлар даврида Ўзбекистон ҳудудида тиббиётнинг ривожланиши

Темурийлар давридаги тиббиёт ундан олдин ўтган сомонийлар ва қорахонийлар давридаги тиббиётнинг тўғридан-тўғри давоми эмас. Сомонийлар ва қорахонийлар билан темурийлар ўртасида бутун бир аср вайроналик ва турғунлик даври ётади. Маълумки, 13 аср бошларида муғул-татар аскарлари Ўрта Осиёга бостириб кириб, кўп шаҳар ва қишлоқларни ер билан яқсон қилдилар, экин майдонларини топтадилар ва барча маданий бойликларни йўқ қилдилар. Касалхоналар, дорихоналар, тиббий мактаблар пайдо бўлди. Кўп табиблар қатл этилдилар. Тиббиёт ҳам бошқа соҳалар сингари, оғир тушқунликни бошидан кечира бошлади. Бундай ҳол бир асрдан ортиқроқ вақт давом этди.

XIV асрнинг 60-70 йилларига келиб, Ўрта Осиё ҳудудида йирик ва кучли темурийлар давлати вужудга келди. Бу давлатнинг асосчиси Амир Темур Мовароуннахр, Хуросон, Хоразм, Олтин Ўрда, Эрон, ҳиндистон, Ироқ, Туркия ва бошқа мамлакатларни барпо этди. Темур бу мамлакатларнинг барча бойликларидан фойдаланиб, ўз давлатини иқтисодий ва маданий жиҳатдан жуда юксак даражага кўтарди. Мамлакатда катта-катта қурилишлар олиб борилди. Фан, маданият, санъат ва адабиёт юксак даражага кўтарилди. Бундай умумий юксалиш жараёнида тиббиёт ҳам ривожланди. Касалхоналар, дорихоналар, тиббий масканлар, кутубхоналар барпо этилди. Мадрасаларда бошқа билимлар қаторида тиббий билимлар ҳам ўқита бошлади.

Амир Темур ўз давлатни идора этиш ва ҳарбий юришларни бошқариш қонун-қоидалари ҳақидаги “Темур тузуклари” (“Темур қонунлари”) номли ҳужжатида бир қанча муҳим тадбирлар қаторида шаҳарларда тиббий

муассасалар қурдирганлигини баён этади. Темур томонида ҳар бир шаҳарда шифохона бўлган, уларда тажрибали табиблар фаолият олиб борган. Самарқандда эса “Доруш-шифо” (“Шифо маскани”) номли йирик касалхона бўлиб, унга ўз замонасининг таниқли табиблари-Мир Сайид Шариф Шерозий (1330-1414) раҳбарлик қилган. Бу табиб асли Журонлик бўлиб, Темурниг таклифи билан Самарқандга келиб, шу касалхонага бошчилик қилган. Шу давр Самарқандда яна бир йирик табиб-Мансур ибн Муҳаммад яшаган. Бу олимнинг тўлиқ исми Мансур ибн Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Юсуф ибн Илёсдир. Ўша даврдаги етук табиблардан бизга яна Мавлоно Файзуллоҳ Табризий ва “ҳисобиддин Иброҳим Кирмонийлар ҳам маълум. Мавлоно Файзуллоҳ Табризий Темурнинг шахсий табиби эди. У шохнинг ҳамма сафарларида бирга бўлган. Темур илм аҳилларини қўллаб-куватланган, ҳар турли фанларни айниқса амалий аҳамиятга эга бўлган фанлар ривожланишининг тарафдори бўлган. У ўзи забт этган мамлакатлардан фақат олтин, кумушларни эмас, балки нодир китобларни ҳам олиб келар эди. Темур бу нодир китобларни сақлаш учун саройда махсус кутубхона (“Китоб гумбази”) қурдирган эди.

Шифохоналарда ишловчи табибларга яхши маош тўланган. Темурнинг махсус фармони билан уларнинг маоши олимлар, мунажжимлар, тарихнавислар ва муҳандисларнинг маошларига тенглаштирилган. Темур ободончиликга, шаҳарларнинг озода сақланишга катта эътибор берган. Айниқса, давлат пойтахти Самарқандни обод қилишга кўп ҳаракат қилган.

Амир Темурнинг портрети

Амир Темур тасвири
реконструкцияси

Шундай қилиб, Темур даврида аҳолининг моддий-маънавий ва маданий жиҳатдан яшашга катта эътибор берилган. Халқин соғлиғини сақлаш, беморларни даволаш, етим-есирлар ҳақида ғамхўрлик қилиш соҳасида муҳим ишлар амалга оширилган. Бундай юксалиш айниқса, Темурнинг набираси Улуғбек замонасида тез суръатлар билан давом этган. Улуғбек (Муҳаммад Тарағай қурағоний) фақат давлат арбоби бўлибгина қолмай, шу билан бирга буюк олим сифатида ҳам машҳур. Аммо астраномия соҳасида Улуғбек жуда катта олим сифатида дунёга машҳурдир. Улуғбек даврида Мовараунаҳр ўз тарихида иккинчи юксалиш даврини бошида кечирди. Улуғбек Самарқанд, Бухоро ва бошқа шаҳарларда ўнлаб мачитлар, мадрасалар, хаммомлар, карвон саройлар, йўллар, шифохоналар қурдирди. Булар ичида энг машҳур Улуғбек расадхонасидир. Бу расадхонада унлаб олимлар хизмат килардилар. Улуғбек тиббиёт илмига ҳам катта аҳамият берган. Самарқандда бир касалхона қурдириб, унда ишлаш учун Кирмон шаҳридан табиб Бурхониддин Нафис ибн Авазни таклиф этган. Бу табиб Улуғбекнинг сарой табиби вазифасини ҳам

бажарган. Бурхониддин ибн Аваз асли ўзи Эронлик бўлган. Улуғбек ўз табибининг билими ва тажрибасини кадрлар эди.

Бурхониддин Нафиз ибн Авазнинг “““Дори тайёрлаш санъати”” номли асари ҳам бўлган. Бу китобда муаллиф оддий ва мураккаб дорилар рецептини тузиш, уларни тайёрлаш ва ишлатиш усулларини баён этади. Унинг даврида табиблар ўртасида мохир жарроҳлар ҳам бўлган. Шулардан бири Тожиддин Хаким эди. Бу жарроҳ анча мураккаб операцияларни ҳам қилган. Масалан, кўз катарактасини операция йўли билан муваффақиятли даволаган. Демак, Улуғбек даврида бошқа фанлар қатори тиббиёт ҳам анча юксалди. Ўша даврда кўп табиблар пайдо бўлди.

Улуғбек билимнинг аҳамиятини жуда яхши тушунган. Олимларни жуда қадрлаган. Билимнинг келажаги порлоқ эканига ишонган. Масалан, у ўзининг машҳур асари “““Зижи қурғоний”” нинг кириш қисмида бундай ёзган эди: “““Мутаасиб фикрлар фақат олимларнинг асарларигина абадийликда қолади””. Билим билан шуғулланишнинг нақадар зарурлигини таъкидлаб, Бухорода қурдирган мадрасаси иситокига қуръондан олинган бундай сўзлар ёзилган экан: “Билим олиш ҳар бир муслим ва муслиманинг бурчидир””.

Улуғбек тасвири реконструкцияси

Самарқанддаги Улуғбек
обсерваторияси

Улуғбек Самарқандда икки қаватли махсус мадраса қурдириб, унда дорилфунун очган. Мадрасада талабалар ўқиганлар ва шу жойда истиқомат қилганлар. Дорилфунуннинг бош мударриси этиб машҳур олим қозизода Румий тайинланган. Дорилфунунда асосий фанлар сифатида астрономия, математика, фалсафа, бадий адабиёт ўқитилган. Тиббиётдан ҳам дарс берилган.

“Олимлар уйи (Академия)” бор эди. Бу Академияда юзга яқин олим уюшган эди. Улар орасида табиблар ҳам бўлган. Масалан, Бурхониддин Нафис ибн Аваз ҳам шу Академиянинг аъзоси эди.

Темурийлар сулоласининг фан, маданият ва иқтисодий ҳаёт ривож топган охири босқичи Султон ҳусайн Байқаро ҳукмронлик қилган вақтга тўғри келди. Бу даврга келиб Темурийлар ва сулоласи сиёсий ва иқтисодий жиҳатдан сезиларли даражада сусайиб қолган бўлса-да, лекин, адабиёт ва санъат соҳасида анча юқори даражада эди. Ҳусайн Байқаро саройда бош вазирлик лавозимини эгаллаган буюк шоир ва давлат арбоби—Алишер Навоий раҳбарлик қилган ва ташаббускорлик кўрсатган. Мовараунахр ва Хуросонда ўша даврда юзлаб бинолар барпо этилди. Бу даврда турли фанлар, айниқса, аниқ фанлар ва тиббиёт ривож топди. Деярли ҳар бир шаҳарда касалхоналар очилган бўлиб, уларда ўнлаб тажрибали табиблар беморларни даволаш билан машғул эдилар. Улар орасида машҳур олимлар бор эди. Шулардан бири Неъматуллоҳ ибн Фахриддин Муборакшоҳ Хаким Кироний бўлиб, у ҳусайн Байқаронинг шахсий табиби эди. Бу табиб Хаким Кирмоний номи билан машҳур бўлган. Хаким Кирмоний фақат табиб эмас, шу билан бирга чуқур билимли файласуф, олим ва шоир эди. У “““Хақимий” таҳаллуси билан шеърлар ёзган. Хақим Кирмонийнинг шеърлятидаги қобилияти ва тиббиётидаги катта тажрибасини ҳисобга олиб, уни буюк шоир ва иккинчи Ибн Сино деб атар эдилар. Хақим

Кирмонийнинг бизга маълум бўлган асари 1464 йилда ёзилган “““Хосиятлар денгизи” номли китобдир. Муаллиф ушбу китобда шарқнинг буюк табиблари асарларидан намуналар тўплаб, уларни ўз тажрибалари ва билимлари билан бойитган. У айниқса шифобахш ўсимликларни яхши ўрганган.

“Хосиятлар денгизи” бир муқаддима, уч бўлим ва бир хотимадан иборат. Асарда алфавит бўйича турли шифо хусусиятига эга бўлган ўсимликлар, парранда ва ҳайвонларнинг номлари баён этирилган. Уларнинг юнонча, арабча, форсча, ҳиндча ва туркий номлари ҳам кўрсатилган. Баъзи дориларнинг ўзбекча номлари ҳам берилган. Китобнинг биринчи бўлими (мақоласи) яқка ҳолда ишлатиладиган дорилар ҳақида, иккинчи бўлими мураккаб дориларга бағишланган. Бу ерда бир неча хил моддаларни қўшиб тайёрланадиган усул ва ишлатиш йўллари кўрсатиб берилган. Бу қисмда ҳайвонлардан олинадиган дорилар ҳам баён этилган. Китобнинг учинчи бўлимида муаллиф қайси дорини ишлатиш кераклигини кўрсатиб беради. Бунда касалликнинг хили ва оғир–енгиллигига қараб, оддий ёки мураккаб дори ишлатиш кераклигини уқтиради. Ушбу бўлимда парҳез таомлар ҳам кўрсатилган. Китобнинг хотима қисмида муаллиф тиббий атамалар масаласига тўхталади.

Ҳусайн Байқаро саройида яна бир табиб–Муҳаммад хусайн Нурбахший Баҳоуддавла ибн Мирқивомиддин ҳам хизмат қилган эди. Бу олим табиблик билимини дастлаб Райда, сўнгра Хиротда ўзининг машҳур асари “Тажрибалар хулосаси” ни ёзган эди. Асар дарслик сифатида тузилган бўлиб, талабаларга мўлжалланган эди. Унда касалларга ташҳис қўйиш ва уларни даволаш усуллари кўрсатилган. Китобда муаллиф қадимги замоннинг машҳур тиб олимларининг фикрларини ҳам келтиради. Шу билан бирга ўз шахсий кузатишлари натижаларини ҳам баён этган. У ўз тажрибаларига асосланиб, илгари табибларга маълум бўлмаган касалликларни келтиради. Масалан, у баҳорда учрайдиган аллергия иситма

касаллигини биринчи бўлиб ёзган. Нурбахший Баҳоуддавла шарқ табибларидан биринчи бўлиб болаларда учрайдиган кўкйутал, оташак (захм), касалликлари ҳақида маълумот берган ва уларни даволаган.

Биз юқорида айтиб ўтганимиздек, Ўрта Осиё XV-XVI асрларда тиббиётнинг ривожланиши Алишер Навоий номи билан боғлиқ бўлган. Навоий ўзи табиб бўлмаса ҳам, тиббиётнинг ривожланишида жуда катта роль ўйнади ҳамда улуғ инсонпарвар олим ва давлат арбоби сифатида мамлакатда соғлиқни сақлаш ишларинининг ривожланишига катта ҳисса қўшди. Навоийнинг ташаббуси билан мамлакатда 300 дан ортиқ турли маданий–маиший бинолар, касалхоналар, дорихоналар, тиббий мактаблар барпо этилди. Айниқса, ўша вақтда пойтахт ролини ўйнаган Хиротда жуда кўп қурилиш ишлари амалга оширилган.

Навоийнинг тиббиёт, табиблар ва саломатликни сақлаш ҳақидаги фикр ва мулоҳазалари унинг машҳур “Махбуб ул кулуб” (“қалблар севгилиси”) номли китобида баён этилган. Китобда бу масалага махсус боб (15-боб) бағишланган. Навоий ўз асарларида саломатликни сақлаш ва бунда табибларнинг роли ҳақида фикр юритар экан, аввало табибнинг ўзи қандай одам бўлиши керак, деган масалага тўхталиб ўтади. Унинг фикрича, табиб биринчи галда ўз касбини яхши эгаллаган моҳир мутахассис бўлиши лозим, у раҳм-шавқатли, инсонпарвар бўлиши керак. Табиб донишмандларнинг маслаҳат ва тавсияларига амал қилиши лозим. У ёқимтой, дилкаш, хушмуомала, камтарин бўлиши даркор. Тажрибасиз, чаласавод, нодон табибни Навоий жаллодга ўхшатади. Навоий саломатлик ва хасталик ҳақида сўз юритар экан, шароб масаласига тўхталиб ўтади. Шаробни у захарга қиёс қилади ва ичкиликбозликга берилиш киши танасининг заифлашиб, касалга чалинишига сабаб бўлади дейди. Бундан ташқари, Навоий бошқа зарарли одатлардан (нашавандлик, қорадори истеъмол қилиш, шаҳвоний ишга берилиш ва ҳ.з.) ҳам сақланишни тавсия этади. Саломатликни сақлаш

борасида Навоий биринчи ўринга тўғри ва сифатли овқатланишни қўяди. Бадхўрлик қилмасликни тавсия этади.

Навоий ўтмишнинг буюк табиблари ҳақида ўз фикр ва мулоҳазаларни билдирган. У Ибн Синога жуда юксак баҳо берган. Уни ақл-идрок ва тафаккур рамзи деб атаган. Шундай қилиб, улуғ шоир тиббиёт масалаларида ҳам дурустгина билимдон инсон бўлган. Аммо Навоийнинг амалий тиббиёт билан шуғулланганлиги маълум эмас.

Мовараунхарнинг барча шаҳарларидан энг тажрибали табибларни таклиф этган. Касалхонанинг бош табиб вазифасига ўша вақтдаги йирик табиб ва олимлардан бири Мавлоно ғиёсиддин Муҳаммад ибн Жалолиддин тайинланган. Навоий кўрсатмаси билан касалхонага асосан камбағал, ночор беморлар қабул қилинган. Даволаш бепул бўлган. Бундан ташқари, камбағал, бева-бечораларга иссиқ овқат тарқатилган. “Ихлосия” мадрасасида ўша вақтда энг кўзга кўринган олимлар мударрислик қилганлар. Улардан Амир Бурхониддин Атауллоҳ Найшапури, қози Ихтиёриддин Хасан Турбатий, Амир Мўртазо, Мавлоно Фасихиддин Низомий каби олимлар айниқса, катта шухрат қозондилар.

Хиротда Шаҳристон ичида яна бир касалхона бўлган. Унга “Дор унт-шифо” (“Даволаш маскани”) деб ном берганлар. Бу шифохона ҳам Навоий кўл остида бўлган. Ҳар икки шифохона шарқ архитектураси қоидаларига биноан жуда кўркам қилиб, мадраса кўринишида қурилган. Машҳур тарихчи Хондамир (ғиёсиддин ибн Хумомиддин) нинг ёзишича, касалхонларда даволаш ишлари ва талабаларни ўқитиш сифати юксак даражада бўлган. Мударрислар қаторида моҳир жарроҳлар ҳам бўлган. Шулардан бири Шайх ҳусайин эди. Маълумотларга кўра, у шу қадар моҳир бўлган-ки, бир вақт ўн саккиз жойдан пичоқ еган навкарнинг жароҳатларни муваффақиятли тикиб, уни соғайтириб юборган.

Навоий барпо этган “Шифохия” касалхонаси ва “Ихлосия” мадрасасининг шухрати ўша вақтдаёқ бутун шарқга ёйилган эди. Бу ерга бошқа мамлакатлардан кўплаб талабалар келиб, билим олишган ва мутахассис бўлиб, ўз юртларига қайтишган. Демак, Навоий замонасида тиббий билимлар ва амалий тиббиёт юксак даражада ривож топган. Навоий ёмон урф-одатларини, битъат ва хурофотга бутунлай қарши эди. У Астрободдан ёзган бир хатида ҳусайн Бойқародан Хиротда кўпайиб кетган ишратхоналарни, қиморхоналарни, ичкиликхоналарни ёпишни, бозорларни тафтиш остига олишни, нарх-наво тартибга солишни, бозорда сотиладиган озиқ-овқатлар ва меваларнинг сифатини текшириб туришни талаб этади. Навоий бундай кераксиз муассасаларни ёпиш ҳисобига мактаб, мадраса, касалхоналар ва кутубхоналарни кўпайтиришни тавсия этади.

Навоийнинг ҳомийлиги остида ўша замонда Хирот, Самарқанд, Бухоро, Марв, Тошкент ва бошқа шаҳарларда ўнлаб олимлар, санъаткорлар, шоирлар ва табиблар ижод қилдилар. Ўша даврда (15 аср) яшаган табиблардан Муҳаммад Мойин, қутбиддин Одам, ғиёсиддин Муҳаммад Дарвиш Али, Муҳаммад табиб Абдуалхай Туний, Низомиддин Абдулхай, Султон Мурод, Шох Ҳусайн, Шомий табиб кабиларни кўрсатиш мумкин. Муҳаммад Мойин йирик табиблардан бўлган. У “Шифохия” касалхонасида хизмат қилган ва шу ердаги тиббий мактабда дарс берган. Подшоҳ қарамидагилар ҳам шу табибда даволанишган.

Қутбиддин Одам Хуросоннинг энг машхур табибдаридан бўлган. Уни хатто шарқнинг Жолинуси деб атаганлар. У ҳам “Шифохия” касалхонасида хизмат қилган. Ғиёсиддин Муҳаммад ибн Жалолиддинга Навоий жуда юксак баҳо берган. У “Шифохия” касалхонасида бош табиб вазифасини бажарган ҳамда тиббий мактабда тиб илмидан дарс берган. Олим тиббиётдан бошқа фанларни ҳам яхши билган. Ғиёсиддин Муҳаммад Илокийнинг “Даво” си ва Нафис ибн Авазнинг “қиска шарҳ” асарларига ҳошия ёзган.

Дарвиш Али табиб ўзининг ўткир зехли, юксак даражада маъданиятлиги нозик табиати ва хушмуомалалиги билан бошқалардан ажралиб турган. У жуда мушоҳадали бўлган. Шу сабабли касалликларни аниқлаш ва даволаш усулларига бир қанча янгилик киритган. Навоийнинг таъбирича Дарвиш Али ўша замоннинг илғор ва билимдон табибларидан бўлган. Бу олим Хирот ичкарасидаги ““Дор уш шифо” да хизмат қилган ва сарой амалдорларини даволаган. Дарвиш Алининг ““Кишиларга эслатма” номли тиббий асари мавжуд. Бу асарда муаллиф саломатликни сақлаш ва касалликларни даволаш ҳақида сўз юритади.

Абдулҳай табиб Туний тажрибали табиб бўлган, ўткир зехли ва қобилияти билан ажралиб турган, камтарин одам бўлган. Аммо, бу табиб шароб ичишга берилиб кетиб, олимлар оламидан узоқлашиб қолган. Низомиддин Яҳё Абдулҳай табиб ўз замонасининг машҳур кишиларидан бўлган, ўзининг чуқур билими ва тажрибалари билан бошқалардан ажралиб турган. У сарой хизматидаги табиблардан бири бўлган. Хозик Султон Мурод табиб ҳам жуда шуҳрат қозонган. У чуқур билим ва тажрибага эга бўлган. Шох Ҳусайн биз айтиб ўтганимиздек, машҳур жарроҳ бўлган. Мусулмон Шарқи мамлакатларида одам анатомияси ўқитилмагани сабабли жарроҳлик яхши ривожланмаган бўлса ҳам, айрим табиблар яхши жарроҳ бўлиб етишганлар. Шох Ҳусайн шулардан бири эди.

Шох Ҳусайн беморни операция қилишда оғриқсизлантирувчи модда ишлатган. Операция қилишган жойни тикишда қўй ичагидан тайёрланган тор (ип) ишлатган. Шомий табиб ҳақида Навоий бундай деб ёзган эди: “Мавлоно Шомий аввал руҳоний бўлмоқчи эди. Аммо у тиббиётни ўргана бошлади ва ниҳоят табиб бўлиб етишди. Бу соҳада у яхши билим ва тажриба орттирди. Булардан ташқари Хуросон ва Моварауннахрнинг бошқа шаҳарларида ҳам ўнларча табиблар яшаган. Темурийлар авлодининг охириги намояндаларидан бири-буюк ўзбек шоири ва давлат арбоби - Заҳириддин

Муҳаммад Бобур эди. У 16 чи асрнинг бошида мамлакатга Шайбонийхон кўшинлари бостириб келгандан сўнг, ҳиндистонга ўтиб кетиб, у ерда ўз давлатини барпо этади. Тарихда бу давлат улуғ муғуллар сулоласи номи билан маълум.

Бобур илм-фан маърифатга катта аҳамият беради. Олим, шоир ва санъат аҳилларини доимо қўллаб-қуватлар, саройдан жой бериб, ижодий фаолиятлари учун яхши шароит яратиб берган эди. Бобур саройидаги фозиллар қаторида йирик тиббиёт олимлари ҳам бор эди. Шулардан бири ўша замонда кўзга кўринган табиблардан Юсуф ибн Муҳаммад ибн Юсуф ал-Харавийдир. Бу табиб “Юсуфий” номи билан танилган. Юсуф табиб Хуросоннинг Хоф шаҳрида табиб оиласида дунёга келган. Туғилган йили маълум эмас, вафот этган 1514 йилда. У умрининг охирини ҳиндистонда ўтказди. Уни Бобур ўз саройига таклиф этган эди.

Юсуф табиб тиб илмига оид кўпгина асарлар ёзган эди. Биринчи асарини олим ҳали ёш пайтида ёзган эди. Бу асар “Овқат ва ичимликлар ҳақида рисола” деб аталган. Асарда муаллиф нормал овқатланиш тартиби ва суюқликларни истеъмол қилиш қоидаларини кўрсатган. Бу китобнинг қиммати шундаки, унда муаллиф овқатланишда ўрганилган шартли рефлексларга риоя қилиш зарурлигини таъкидлайди. Чунки, киши бир кунда неча марта ва қайси соатда овқатланишга ўрганган бўлса, шу режимни бузмаслигини тавсия қилади. Кейинги асари - “Мурувватли кишиларга фойда келтириш” деб номланади. Китобда тиббиёт масалалари кенгроқ қамраб олинган. Энг муҳими унда соғлиқни сақлаш масалалари баён этилганлигидир. Муаллиф касалликни келиб чиқиш ва ривожланиши масаласида ўша замон тушунчасига мувофиқ организмдаги тўрт суюқлик - қон, сафро, савдо ва хилт назариясига асосланади.

Юсуф табибнинг энг машҳур асари “Касалликларни даволаш”дир. Бу асарда организм барча аъзоларининг касалликлари, уларни аниқлаш ва

даволаш тадбирлари баён этилган. Асарда аввал бош мия кассалликлари баён этилади, сўнг қуйи аъзоларга ўтилади. Бош мия касаллигига тўхтаб, муаллиф бемор руҳи ўзгаришини ҳам эслаб ўтади. Мияга қон қуйилиши (инсулт) ҳақида ҳам фикр юритилган. Бу вақтда қон зарурлиги кўрсатилган, захм касаллигини аниқлаган. У касалликда таносил аъзоларининг зарарланишини кўрсатади ва бу касалликни даволашда симоб препаратларини ишлатган. Захм касаллиги жинсий алоқа орқали юқишини кўрсатган. Китобнинг дастлабки нусхаси мураккаброқ ёзилган бўлиб, тушунишга қийин эди. Кўпчилик табибларнинг илтимосига кўра, муаллиф ўз китобини қайтадан ёзиб, унинг қийин жойларига шарҳ ёзади. Хусусан, касалларни даволашда ишлатиладиган мураккаб дориларни аниқ тушунтириб беради. Китобнинг номини ўзгартириб, уни “Нафиъ тўплами” деб атади. Бу китобни ҳинд табиблари ўз тилларига таржима қилиб, уни “Юсуф тиббиёти” деб атадилар. Китоб 1882 йилда хоразмлик табиб Муҳаммад Амин ибн Муҳаммад Захирхўжа ал-Хусайн томонидан ўзбек тилига таржима қилинган.

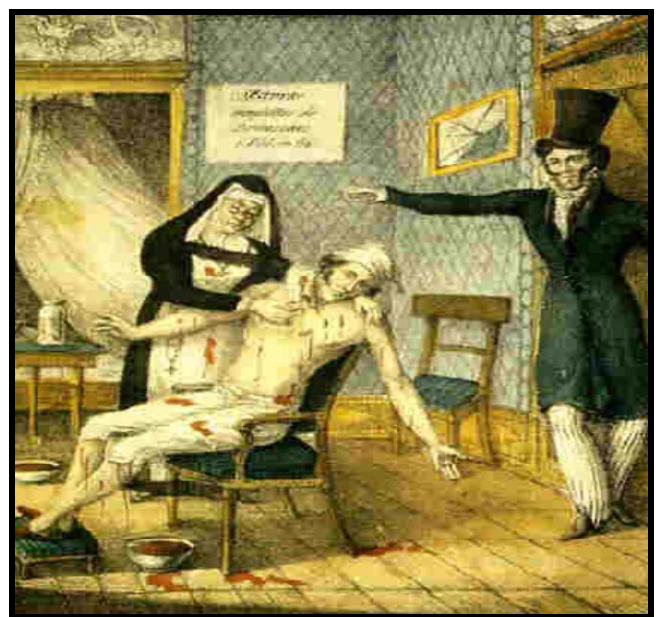
Шундай қилиб, ҳозирги Ўзбекистон ҳудудида темурийлар даврида тиббиёт анча юксак даражага кўтарилди. Шаҳарларда касалхоналар, тиббий мактаблар, кутубхоналар қурилди. Ўнлаб машҳур табиблар етишиб чиқди. Улар беморларни даволаш билан бир қаторда тиббий мактабларда талабаларни ўқитганлар. Тиббиёт бошқа фанлар сингари Улуғбек ва Хусайн Бойқаро томонидан айниқса юксак даражада ривожланди.

4. 5. Ўрта аср бошларида Россия ва Ғарбий Овropa мамлакатлари тиббиёти

П.Е Заблудовский, М.П. Мультановский ва бошқа муаллифлар маълумотига кўра XI—XVI асрларда феодал Россияда тиббий билим халқ тиббиёти сифатида ривожланди. Халқ тиббиёти оилавий мақомга эга эди. Бу касб наслдан-насга ўтиб келди. Халқ тиббиёти билан шуғулланадиганларга ҳам ҳақ тўлаш керак

эди, шунинг учун аҳолининг фақат даромади бор қатлами буларнинг хизматидан фойдалана олишар эди. Шаҳарлик табибларнинг дори сотадиган дўконлари бор эди. Дорилар асосан, доривор ўсимликлардан тайёрланган, даволаш мақсадида ўндан ортиқ ўсимликларнинг турларидан фойдаланилган. Шундай ўсимликлар қўлланилганки, ҳатто буларни Ғарбий Овропада билишмасди. Византия, Арманистон, Грузия, ва Ўрта Осиё билан йўлга қўйилган кенг савдо-сотик алоқалари туфайли Киев Русида ҳам тиббий билимлар тарқалишига сабаб бўлган. Бу ерга Сурия, Арманистон ва бошқа мамлакатлардан врачлар келган.

Кўпгина қадимий қўллёмаларда минатюр расмлар келтирилган. Бу минатюраларда беморни қандай даволашгани, жароҳатланганларга ёрдам кўрсатиш, ибодатхоналардаги касалхоналарнинг тузилиши тасвирланган., доривор ўсимликларнинг, тиббий асбобларнинг, протезларнинг расмлари келтирилган. XI асрдан бошлаб минатюралардан жамоат, овқатланиш ва шахсий гигиена, бундан ташқари рус халқининг санитария ҳолатлари кўриниши акс эттирилган. Инсон саломатлигини юридик баҳолашга русча ҳуқуқий тушунчалар тизимига тан жароҳати, зўрлаб ўлдирилганлигини аниқлаш фактлари каби тиббий элементлар ҳам киритилди.

Эрта ўрта асрларда дорихоначининг Қон чиқариш, даволаш усули сифатида дўкони

Киев Руси даврида дипломли врачлар бўлмаган. Киев князлари саройларида чет эллардан келган врачлар ишлаган. Византиядан Киев Русига христиан дини олиб келинди, қабул қилинди, черковлар ва рохибхоналар даволаш билан боғлиқлиги белгиланди. Черковдаги рухонийлар беморларни парвариш қилиш ва даволаш иши билан шуғулландилар. Рохиблар орасида ўз касбини яхши биладиган кўпгина, табиблар (лечци) бўлган. Киев Руси князи Владимир Святославич томонидан табибларнинг, тиббий муассасаларнинг ҳақ-хуқуқларини «Буюк княз Владимир Святославич Устави» номли ҳужжат билан қонун жиҳатдан белгилади. XI асрдан Киев Русида рохибхоналар қошида касалхоналар қурила бошланди. Бу касалхоналар нафақат рохибхонадагиларга, балки аҳолига хизмат кўрсатишга ҳам мўлжалланган.

XIII аср ўрталарида Рус феодал давлатининг иккинчи даврида Шрақий-Шимолий Россия пайдо бўлди. Бу давлатнинг пойтахти дастлаб Суздаль, сўнг Владимир шаҳрида жойлашган эди. Шарқий-Шимолий рус давлати унчалик катта эмас эди. Шунинг учун бу ерда маданий ҳаёт ҳам, тиббиёт ҳам деярли ривожланмади. XIII аср ўрталарида Рус давлати бошига кулфат мўғиллар – татарлар уруши бошланди. Барча шаҳарлар вайрон қилинди, иқтисодий, сиёсий ва маданий ривожланиш бузилди. Татар-мўғил уруши, 1240 йилдан 1480 йилгача давом этди, Рус давлатининг иқтисодий, сиёсий, маданий ривожланишини узук вақтга тўхтатди. Мўғиллар уруши билан боғлиқ иқтисодий инқирозлар, Рус давлатининг санитар ҳолатига ҳам таъсир қилди ва эпидемиялар ривожланишига сабаб бўлди.

XV аср охирида Иван III даврида Русиянинг шарқий қисмида Москва Феодал давлати вужудга келди. Шарқ ва Ғарб мамлакатлари билан савдо-сотиқ ривожлана бошлади. Янги савдо-сотиқ ва хунармандчилик марказлари келиб чиқди. Илми ва маданият ҳам ривожлана бошлади. XVI аср бошида тиббиёт ривожланишида ҳам ўсиш кўринди. Россияда ўша вақтда ўндан ортиқ тиббий

касблар: табиблар, дохтурлар, ўтчилар, рудометлар (қон чиқарувчи), доя хотинлар, тошларни олувчилар, каххоллар. Касалликларни ўтлар, томирлар ва бошқа гиёхлар билан даволашган. Табибларнинг доривор гиёхлар ва бошқа жойлардан олиб келинган доривор воситаларни сотадиган дўконлари бўлган. Табибларнинг хизматидан асосан бой шахарликлар фойдаланганлар, хизматига ҳақ табибнинг таниқлилига боғлиқ ва дориларга кетган харажатиغا, касаллик оғир энгиллигига ва врачнинг беморни қанча вақт даволаганлигига қараб бериларди. Аҳолининг асосий қисми халқ табиблари хизматидан фойдаланишарди.

XIV асрда Россияда ҳам Овропа сингари чечак, вабо ва бошқа ўткир юқумли касалликларнинг эпидемияси тарқалди. Тарихий маълумотларга кўра эпидемия куйидаги шахарлар: Смоленск, Киев, Суздал, Глухов, Псков, Москвага тарқалди. Ўлим шу даражада юқори бўлганки, кўпгина ховлилар, оилалар ва кичкина қишлоқлар тўлиқ ўлган. Москвада эпидемияга қарши олиб борилган тадбирлар ҳақида куйидагича ёзилади: беморлар соғломлардан ажратиш, зараланган ўчоқларни ажратиш, зараланган уйлар, кварталларни ёқиш Бу шуни кўрсатади, ўша вақтдан халқда юқумли касалликлар ҳақида, уларнинг тарқалиши ва йўқ қилиш йўллари ҳақида тушунча бўлган.

Москва давлатида давлат соғлиқни сақлаш ташкилотлари XVI аср охири Иван IV даврида “Дорихона маҳкамаси” таъсис этилди, XVII асрда “Дорихона буйруғи” га алмаштирилди. Бу буйруқ мамлакатда дори-дармонлар тайёрлаш дорихоналарни кузатиш, врачлар малакаси ва фаолиятини, юқумли касалликлар тарқалмаслиги учун жамоат гигиенасига риоя қилишни, ҳарбий қисмларга врачлар тайинлашни, суд-тиббий экспертиза ўтказишни ҳам назорат қилишган..

Ўрта асрларда (эрта ва классик даврларда) Ғарбий Овропа мамлакатларида тиббиётнинг ривожланиши

Т.С. Сорокин, В.П. Романюк, П.Е. Заблудовский ва бошқа муаллифлар маълумоти кўра Овропада шахарларнинг ўсиши билан ҳакимлар ва савдогарлар қатлами ривожланди. Овропада ўрта аср даврида, хусусан, унинг

дастлабки икки босқичида фан ва маданият соҳасида ривожланиш бўлмади. Аксинча, бу даврда Овropa моддий ва маънавий хаёт жихатидан турғунлик даврини бошидан кечирди. Барча маънавий маданият черков ҳукумронлигида эди. Ўрта асрларда илм черков хизматкори ҳисобланган, унга белгиланган диндан ташқарига чиқишга рухсат берилмаган. Ўрта асрларда илм маркази, шу жумладан тиббиётнинг илмининг . ҳам, университетлар бўлган. XI асрда Неапол яқинида Салерно университети келиб чиқди, XII—XIII асрларда Болонье, Моипел, Париж, Падуе, Оксфордда университетлар пайдо бўлди, XIV асрда Прага ва Венада. Университетларда ўқийдиганлар сони барча факултетларда бир неча ўнтадан ошмасди. . Университет уставлар ва ўқув режаларини католик черков назорат қиларди. Университетларда бир нечта антик олимлар ва ёзувчиларни ўрганишга ҳам рухсат берилганди. Тиббиёт соҳасида расман рухсат берилган олимлар Гален, Гиппократ, Ибн Сино эди. Галеннинг фақат идеологик хулосалари ўқитиларди, тадқиқот усуллари (тажриба, ёриш) мумкин эмас эди. Гиппократ асарларидан табибий фанлар ва тиббиёт тажрибалари эмас, фақат текстлари ўрганиларди. XIII—XIV асрда университетларда тиббиётда фанда схоластика ҳукумронлик қилди. Хар қандай эркин фикр таъқиб остига олинди.

Оммавий эпидемия пайтларида VI асрда ўликларни ёриш ўтказилган. Лекин бу тиббиётни ривожланишига кам ахамият касб этган. 1231 йил . император Фридрих II 5 йилда бир марта одам ўдигини ёриб кўришга рухсат берган, лекин 1300 йил рим папаси скелет қилиш учун қайнатиш ёки одам ўлигида аъзоларни кесганларга оғир жазо белгилайди. Вақти вақти билан баъзи университетларда ўликларни ёришга рухсат бериларди. Монпельедаги тиббиёт факултети 1376 йил ўлимга ҳукм қилинганларнинг ўлигини ёришга рухсат олишади, Венецияда 1368 йил бир йилда бир марта ўликни ёришга рухсат берилади. Ёришни одатда цирюльник (сартарош) ўтказган. Ёриш вақтида назариётчи профессор лотин тилида Галеннинг асарини ўқиган, одатда фақат кўкрак ва қориш бўшлиғи ёрилган. 1316 йил. Мондино де Луччи «Анатомия» китобини ёзди, Ибн Синонинг “Тиб қонунлари” асарининг биринчи китобининг анатомияга

бағишланган қисмидан олган, ўзгартиришга ҳаракат қилган. Икки асрдан кўпроқ вақт Мондинонинг китоби анатомиядан дарслик сифатида қолди.

Ўрта асрларда амалий тиббиёт тармоқларидан, кўп сонли урушлар сабали жаррохлик ривожланди. Ўрта асрларда жаррохлик билан тиббиёт факултетини тугатганлардан ташқари, суяк тўғриловчилар, сартарошлар ҳам шуғулланганлар.

Фармация ўрта асрларда жуда алхимия билан боғлиқ бўлган. Дорилар орасида асосий ўринни захарга қарши воситалар эгалларди.

Кўпчилик врачлар рухоний орденига эга эдилар. Аҳолига врачлик ёрдамини кўрсатиш рухонийларга ёзилган эди. Кўпчилик рухонийларда тиббий билим йўқ эди.

4.6. Шайбонийхонлар ва аштархонийлар даврида Ўзбекистонда тиббиёт (ўзбек хонликлари)

Темурийлар сулоласи 15 аср охирига келиб, тушкунликга учради. Сиёсий ҳокимият заифлашди, иқтисодий ҳаёт издан чиқди. 1506 йилда охириги Темурийлардан бўлган ҳусайн Байқаро вафот этди. Захириддин Бобур ватанни тарк этиб, ҳиндистонга ўтиб кетди. Мовараунахрда ягона давлат тузиш қўлидан келадиган куч қолмади. Тожи-тахт учун олиб борилган тўхтовсиз урушлар ва чеки йўқ турли солиқлардан тинкаси қуриган халқ охириги Темурийларни қўллаб–қувватламади. XVI аср бошида Мовароуннахрни Шайбонийхон қўшинлари забт этдилар. Шайбонийхон одамлари ўзларини биз ўзбеклармиз, деб атардилар. Улар бу ердаги маҳаллий ўзбеклар (туркий халқлар) билан аралашиб кетиб, янги давлатни-ўзбек хонлигини барпо этдилар. Шайбонийхон Самарқандни ўз давлатининг пойтахти, деб эълон қилди. Бухорони укаси Маҳмудсултонга берди. Тошкент ва унинг атрофидаги ерларни қариндошларига (Кучқунчи Султон ва Суюнчи Хўжага) бўлиб берди. Сўнг у Хуросон ва Хоразмни босиб олди. Хуросонга ўз ўғли Темур Султонни ҳоким қилиб қўйди. Шундай қилиб, Шайбонийлар сулоласи пайдо бўлди. Бу сулоланинг асосчиси Шайбонийхон анча билимдон эди. У адабиёт ва санъатга қизиқар, бу соҳа аҳилларини

қўллаб-қуватлар эди. Темурийларга тақлид қилиб мамлакатда иқтисодий ҳаёт, фан ва маданиятни ривожлантиришга интилдди. Бу борада у баъзи тадбирларни ҳам амалга оширди. Аммо темурийлар шон-шухратига ета олмади. Дастлабки йилларда эса ҳарбий туполонлар натижасида мамлакат қўшимча вайронагарчиликларга учраган эди. Шайбонийхон аскарлари босиб олинган шаҳарларни талон-тарож қилар эдилар. Бунинг натижасида халқ хонавайрон бўлар, халқ ўртасида турли касалликлар тарқалиб кетар, минглаб кишилар ҳалок бўлар эдилар. Тарихда бу даврда бир неча бор эпидемиялар тарқалиб кетганлиги маълум.

Давлат барқарор топгандан кейин Шайбонийхон хўжалик ҳаётини тартибга солишга қаратилган баъзи тадбирларни амалга оширди. Сунъий қонун қабул қилинди. Вақф ерлари масаласи тартибга солинди. Бу тадбирлар аҳолига бир қадар енгилликлар келтирди. Халқнинг аҳволи яхшиланди. Маданий ҳаёт юксала бошланди. Бунда бир ҳодиса- ўлкада қоғоз ишлаб чиқаришнинг йўлга қўйилганлиги катта роль ўйнади. Самарқандда ишлаб чиқариладиган “Султоний” ва “Мириброҳимий” маркали қоғозлар дунё бозорида юксак баҳоланди.

Мовараунахр бошқа қўшни мамлакатлар билан савдо-сотик ва маданий алоқа ўрнатди. Бу ерда ишлаб чиқилган ип-газламалар, гиламлар, қуроллар чет элларга сотилар эди. Масалан, Ўрта Осиё ўша вақтларда Хитой, ҳиндистон, Эрон ва қадимги Рус давлати билан савдо- сотик ишларини олиб борар эди. Чет эллардан, хусусан, Хитой ва ҳиндистондан мой, қора муруч, ҳар хил зираворлар келтирилар эди. Москва давлатидан мўйна, тери, мум, асал ва баъзи металл буюмлар келтириб сотилар эди. ўша даврда ўзбек хонликлари айрим давлатлар билан дипломатик алоқалар ҳам боғлаган эдилар.

Мамлакатда каттагина қурилиш ишлари олиб борилди. Улар қаторида қарвонсаройлар, сардоблар, ҳаммомлар, касалхоналар ҳам бор эди. Бу

қурилишлар мамлакатнинг иқтисодий ва маданий ҳаётида муҳим роль ўйнади. Муҳими шундаки, бу вақтга келиб, ўзбек тилида ёзилган китоблар пайдо бўла бошлади. Булардан биринчиси машҳур “Бобурнома” эди. ўзбек тилида машҳур олимларнинг асарлари таржима қилина бошланди.

Шайбонийлар ҳукмронлик қилган даврда (XVI аср) мамлакатда тиббиёт анчагина ривожланди. Деярли ҳар бир шаҳарда касалхона, ногиронлар уйи, дорихона, тиббий мактаблар бўлар эди. Масалан, XVI аср ўртасида Тошкентнинг кўркам чеккасида, “Чорбоғ” деган жойда махсус касалхона (“Шифохона) қурилганлиги маълум. Бу ерда беморлар ва ярадорлар даволанганлар. Касалхоналарда тажрибали табиблар ишлар эдилар. Улар талабаларга тиб илмидан ҳам дарс берар эдилар. Чуқур билимли бўлган бу табиблар тибга оид асарлар ҳам ёзганлар. Шайбонийлар даврида ўзбекистон ҳудудида яшаган йирик табиблардан бизга Муҳаммад ҳусайн ал-Мироқий ас-Самарқандий, Шоҳ Али ибн Сулаймон ал-Каххол, Султон Али Хуросоний, тошкентлик Мулло Муҳаммад Юсуф табиб, Убайдулла ибн Юсуф Али ал-Каххол, Мир Муҳаммад ҳусайн ал-Оқилийлар маълум. Муҳаммад ҳусайн ал-Мироқий ас-Самарқандий 1545 йилда доришуносликга оид бир асар ёзиб, унда ҳар хил шифобахш ўсимликларнинг хоссалари, уларни излаб топиш, дори тайёрлаш ва ишлатиш усулларини батафсил баён этган. Китобда турли доривор ўсимликларнинг рангли расмлари берилган, дорихонада ишлатиладиган асбоб-ускуналар, дори сақланадиган идишларнинг расмлари ҳам келтирилган.

Муҳаммад ҳусайн Мироқийнинг бу китоби дорихона ходимлари учун дастур ролини бажарган. Ундан табиблар ҳам фойдаланганлар, чунки улар беморларга дорини ўзлари тайёрлаб берганлар. Шоҳ Али ибн Сулаймон ал-Каххол асли тошкентлик бўлиб, каххол яъни кўз табиби эди. Бу соҳада у энг кўзга кўринган мутахассис ҳисобланарди.

Шоҳ Али ибн Сулаймон ҳам кўп табибларга ўхшаб ўз асарларини шеърӣ услубда ёзган. Масалан, унинг “каххолик санъатига бағишланган “Рисола” асари шеърӣ усулда ёзилган. Асарда кўзнинг тузилиши, кўз касаллигининг келиб чиқиши, уларни аниқлаш ва даволаш масалалари баён этилган ва бу касалликлар учун махсус дори тайёрлаш усуллари ҳам кўрсатилган. Султон Али Хурсоний Самарқанд хокими Абу Мансур Кучкинаҳон саройида хизмат қилган. Бу муаллифнинг бизга маълум ва машҳур асари “Даволаш дастури” дир. Асарда киши организмнинг барча аъзолари касаллигини бошдан бошлаб, оёқгача батафсил баён этади. Султон Али Хурсонийнинг бундан бошқа ““Муқаддимаи дастур ул-илож номли асари ҳам бўлган. Бу асар кўпинча оддийгина қилиб ““Муқаддима” деб аталиб келинган. Муаллиф ““Муқаддима”га оддий асарга кирмай қолган баъзи масалаларни киритган. ““Муқаддима”нинг муҳим томони шундан иборатки, саломатликни сақлаш учун қандай тадбирларни амалга ошириб юриш усуллари кўрсатилган.

Мулла Муҳаммад Юсуф табиб тошкентлик каххол бўлган. Бу табиб кўз касалликларидан ташқари бошқа касалликларни ҳам яхши билган. Уни Самарқанд хоқимларидан Абдуллатифхон ўзига шахсий табиб қилиб тайинлаган. Муҳаммад Юсуф табибнинг иситмали касалликларига бағишланган “Иситмаларни аниқлаш, “ томир ва пешоб ҳақида рисола” номли асари ҳам маълум. Китоб икки қисмдан иборат бўлиб, биринчисида томир уришининг йил фасли, кишининг руҳияти ва касаллигининг турига қараб ўзгариши баён этилса, иккинчисида сўз пешобга қараб касалликларни аниқлаш усули баён этилади.

Муаллифнинг кўз касаллигига бағишланган “Кўз табибнинг афзаллиги” номли китоби ҳам мавжуд асарида кўз касалликлари ва уларнинг белгиларини ташқи томондан туриб белгилаш усулини кўрсатган, даволаш усулларини баён этган.

Убайдулла ибн Юсуф Али ал-Каххол ҳам тошкентлик кўзга кўринган табиблардан бўлган. Бу табиб тошкент хокими–Муҳаммад Дарвиш Баҳодирхон саройида хизмат қилган. Убайдулла ибн Юсуф Али ал-Каххолнинг машҳур асари “Касалларни даволаш” дир. Асар икки қисмдан иборат бўлиб, биринчисида барча аъзоларда учрайдиган касалликлар баён этилса, иккинчиси турли хил дориларга бағишланган.

Муҳаммад Оқилий (Мир Муҳамад ҳусайн ал-Оқилий) ҳам табиблар оиласидан бўлган. Асли ўзи Хуросонлик эди. Лекин Машхадда яшаган. Олимнинг тибга оид бир неча асари бор. Шулардан бизга маълуми ““Дорилар хазинаси” ва ““Қорабодин (“Фармакопея)” номли асарлардир. Муаллиф ““Дорилар хазинаси” асарида турли касалликлар, уларнинг белгилари, диагностика ва даволаш усуллари баён этган. Китобда органларнинг юнонча, арабча ва туркча (ўзбекча) номлари берилган. ““Фармакопея” да эса ҳар хил дори моддалари, уларни тайёрлаш ва ишлатиш йўллари кўрсатилган. Муҳаммад Оқилийнинг китоблари ўзбекистонда кенг тарқалган эди.

XVI асрнинг охирига келиб ўзаро урушлар натижасида Шайбонийлар давлати заифлашиб қолди. Бу вақтда жанубда Эрон шоҳлари мамлакатга таҳдид сола бошладилар. Шимолда эса рус подшоҳидан мадад олган қозоқ хонлари ҳужум бошладилар. Охирги Шайбонийлардан бири Абдулмўмин мамлакатни бирлаштиришга уриниб кўрди. Аммо айрим вилоятларнинг беклари уни қўллаб-қувватламадилар. Аксинча, улар душманлар билан келишиш йулини тўтдилар. Абдулмўмин ўлдирилди. Шу билан шайбонийлар сулоласи ҳам тугади.

1599 йилда Моварауннахрнинг хони қилиб, Коки Муҳаммад сайланди. У бошқа ўзбек қабиласи-аштархонийлардан эди. Шундай қилиб, Аштархонийлар сулоласига асос солинди. Булар ҳам мамлакатдаги парчаланиб кетиш жараёнини тўхтата олмадилар. Марказдан четланиш

тенденцияси кучли бўлиб чиқди. Ўлка ва вилоятларнинг бошлиқлари кўпинча марказий ҳукуматга бўйсинишдан бош тўрттар эдилар. Бундан ташқари, давлат ишларида руҳонийлар ўз таъсирларини борган сари кучлироқ ўткази бошладилар. Марказий ҳукумат бошлиғи шайх ва уламолар ҳамда вилоят ҳокимларининг иштирокисиз бирор муҳим ишни амалга ошира олмас эди. Шунинг учун мамлакатнинг иқтисодий ва маданий ҳаётида кўзга кўринарди ўзгариш юз бермади. Сиёсий ҳаётда ўзаро урушлар давом этди.

Урушлар кўп маблағ талаб этар эди. Уни қоплаш учун фуқароларга янги-янги солиқлар солинар эди. Оилада йигитлар аскарликга олиб кетилар эди. Далаларда экинлар экилмай қолар, экилганлари эса йиғиштирилмай қолиб кетар эди. Шуларнинг ҳаммаси аҳолини янада қашшоқлаштирар, унинг аҳолини оғирлаштириб, мадорини қуритар эди. Бунинг натижасида организм заифлашиб, турли касалликларга чалинар эди. Биз юқорида тез-тез эпидемиялар тарқалиб турганлигини ёзган эдик. Бу ҳол Аштархонийлар даврида ҳам давом этди.

Шундай қилиб, Аштархонийлар ҳукмронлик қилган даврда Моварауннахрда иқтисодий ва маданий ҳаёт соҳасида унчалик силжиш кўринмади. Бундан тиббиёт истисно эди. Бу соҳада зарурат бўлганлиги учун баъзи бир силжиш аломатлари кўринди. Айрим шаҳарларда касалхоналар барпо этилди. Уларда беморларни даволаш билан бирга талабалар ҳам ўқитилар эди. Бу вақтдаги кўзга кўринган табиблардан бири— Субхонқулихон (Сайид Муҳаммад Субхонқулихон ибн Сайдиодир Муҳаммадхон) дир. Субхонқулихон Бухоро амири эди. У ҳар хил фанлар билан қизиқган, айникса, тиббиёт билан кўпроқ шуғулланган. Субхонқулихон саройда табибларни йиғиб, таъбабат борасида илмий анжуманлар ўтказиб турар эди. Субхонқулихоннинг амалий тиббиёт билан шуғуллангани маълум эмас, аммо тибга оид иккита асари борлиги маълум. Булар “Субхон тиббиёти” ва “Субхоннинг ҳаётбахш тиббиёти” дир. Бу

китоблар ўзбек (туркий) тилда ёзилган. “Субхон тиббиети” да муаллиф осон, тушунарли қилиб ҳар хил касалликларни аниқлаш ва даволаш ҳақида сўз юритади. Китоб унчалик аниқ эмас, асосий даволаш масалалари қисқа, лекин аниқ баён этилган.

“Субхоннинг ҳаётбахш тиббиёти (“Ихъе ут-тибби Субхоний”)” эса асосан дориларга бағишланган. Китоб саккиз қисмдан иборат. ҳар бир қисмда дориларнинг сифати, тайёрланиши ва ишлатилишига оид айрим масалалар ёритилган. Субхонқулихоннинг китоблари ўзбек тилида ёзилган биринчи тиббий асарлар сифатида тиббиёт тарихида муҳим ўрин тутди. Китобнинг ўзбек тилида ёзилиши ҳақида муаллиф бундай деб ёзган эди: “Ўтмишдаги табиблар бизга араб ва форс тилларида ёзилган асарлар қолдирганлар. Мен турк (ўзбек) тилида ёзилган тиббий китоб учратмадим. Маҳаллий аҳоли араб ва форс тилида ёзилган китоблардан фойдалана олмайди. Шунинг учун мен ўз китобимни турк (ўзбек) тилида ёздимки, ундан ўзимизнинг одамлар фойдалансинлар”.

Субхонқулихон мамлакат раҳбари сифатида фуқаро соғлиғини сақлаш ишларига маълум даражада эътибор берган. Маълумки, ўрта Осиё шароитида ёзнинг иссиқ кунларида аҳоли ўртасида ич кетиш касаллиги кўпаяди. Шунинг олдини олиш учун Субхонқулихон нонвойлар нон юзига кунжут уруғини сепиб ёпсинлар, деган фармон чиқарди. Кунжут аввало ўзи хушбой ҳидли, ёқимли, иккинчидан эса у ич кетишни тўхтатади. Фармон билан бошланган бу тадбир ҳозир одат тусига кирган.

Субхонқулихоннинг фармони билан 1682 йилда Бухорода касалхона барпо этилди. У “Шифо берувчи манзил” деб аталар эди. Касалхона мадраса кўринишида қурилган. У 18 та хужра (палата) дан иборат бўлган. Касалхона комплексига тиббий мактаб ва кутубхона ҳам кирган. Касалхона ва тиббий мактабга (мадрасага) ўша замоннинг кўзга кўринган олимларидан Мавлоно Мирқосим Хақим раҳбарлик қилган. Бухоро мадрасасида табибларидан яна

Хожа Амин Раис, Охунд Мулло Абдуғафур Хаким, Хожа Ёқублар хизмат қилар эдилар.

Мадраса кутубхонаси китобга жуда бой бўлган. Афтидан, Субхонқулихоннинг ўзи ҳам кутубхонага кириб турган бўлса керакки, бу ердаги китобларга жуда қизиқиб қолган. У кутубхона ходимларига китобларни тартибга солишни ва баъзи муҳимларини таржима қилишни буюрган. Шулар қаторида машҳур олим Юсуф табибнинг “Тибби Юсуфий” ва Неъматуллоҳ ибн Фахриддин Муборакшоҳ Хакимнинг “Хосиятлар денгизи” номли китоблари ҳам бор.

Касалхонага маблағ давлат ҳисобидан ажратилган. У вақф ерлар ва бошқа маблағлардан таъминланган. Кичик шифохонада етиб даволанишлари зарур бўлмаган беморлар даволанган. Касалхона дорихонаси табибларнинг рецепти билан беморларга дори тайерлаб берган. Дорихонада икки доришунос хизмат қилган. Тиббий мактаб талабалари мадраса хонахохида яшаганлар. Улар маош (стипендиялар) билан таъмин этилган. Кутубхонада тибга оид китоблар кўп бўлган. Шулар жумласидан Ибн Синонинг “Тиб конунлари” китоби ва бошқа машҳур табибларнинг асарлари бўлган.

Шундай қилиб, Субхонқулихон тиббиет ишини анча ривожлантирди.

Ўзбекистон тиббиёти тарихида яна бир давлат арбоби тиб илми билан шуғулланган. Бу Хоразм хони Абулғозихондир. Абулғозихон (Абулғози ибн Абулмуҳаммадхон Хоразмий 1605-1664) тарих, риёзиёт, адабиёт ва тиббиёт соҳасида чуқур билим ва тажрибага эга бўлган. У ўз и ҳукмронлик қилган даврда мамлакатда ободончилик ишларига катта аҳамият берган.

Мадрасаларда турли билимларни ўқитишни анча яхшилаган, ўзи ҳам тарих, адабиётга оид бир қанча асарлар ёзган. Абулғозихоннинг тибга оид китоби ““Инсонга фойдали китоб”” деб аталган. Абулғозихон ҳам бу асарни ўзбек тилида ёзган, сўнг у форс тилига таржима қилинган.

Бу асар 4 қисмдан иборат. Биринчи қисмда оддий дориларнинг хоссалари, уларни тайерлаш ва ишлатиш усуллари баён этилган. Иккинчи қисм мураккаб дориларга бағишланган. Бу қисмда мураккаб дориларни тайерлаш, сақлаш, ишлатиш усуллари ёритилган, учинчи қисмда тиббиётда кўп ишлатиладиган умумий дорилар ҳақида сўз юритилади. Китобнинг тўртинчи қисми-тиббиётнинг умумий назарий ва амалий масалаларда бошқа табибларнинг фикр-мулоҳазалирини ҳам келтиради ва ўз фикр-мулоҳазалари билан хулоса чиқаради. Абулғозихоннинг китоби табиблар ўртасида кенг тарқалган ва ундан кўп табиблар фойдаланган. Ўша даврда Марвда **Сайид Муҳаммад Ҳасрат** исмли шоир ва табиб яшаган. У асли Машхадлик эди. Шу ерда билим олди, тарих, адабиёт ва тиббиётни ўрганди. Ҳасрат кўпроқ тиббиётга мойил эди. У кўп машҳур табиблардан сабоқ олган. Улар қўлида хизмат қилиб, тажриба орттирган. Кўп мамлакатларга сайёҳат қилган. Масалан, у Туркия, ҳиндистон, Ироқ каби мамлакатларда бўлган ва Марв шаҳрига келиб, шу ерда умрининг охиригача яшаган.

Сайид Муҳаммад Ҳасрат тиббиётга оид бир неча асар ёзган. Улардан энг машҳури “Сихатлик назми” дир. Бу китоб ўз номига кўра шеърый усулда ёзилган. Китобда асосан мижозлар, хилтлар, овқат маҳсулотлари ва уларнинг саломатликга таъсири баён этилган. Овқат маҳсулотларидан тухум, гўшт, парранда гўшти ҳақида маълумот берилган. Овқатнинг киши саломатлигида қандай рол ўйнаши кўрсатилган. Бунда асосан унда “Иссиқлик” ёки “Совуқлик” хусусияти кўрсатилган. Сайид Ҳасрат табиблар беморга дори ва овқат тавсия этганларида уларнинг қандай хусусиятларга эга эканлигини ҳисобга олиш керак, дейди. Бунга ўзи мисол келтиради. Масалан, тухум ҳақида сўзлар экан, энг яхши тухум товук тухуми эканлигини кўрсатади. Ҳасратнинг фикрича, товук тухумининг сариғи “иссиқлик, оқи эса “совуқлик хусусиятига эга. Ёнгоқ “иссиқ ва курук

хусусиятга эга. Ёнгоқ жигар, талоқ ва меъда касалликларида яхши фойда беради.

“Сихатлик назми” Марв хокими Байрамхонга бағишланган эди. хасратнинг иккинчи китоби “Тухфайи хусайний” Байрамхоннинг ўғли хусайинга бағишланган. Бу китобда оддий (якка) дорилар баён этилган, уларнинг иссиқлик ва совуқлик“ хусусиятлари кўрсатилган. Шундай қилиб, Сайид Муҳаммад ҳасрат тиббиёт ҳақидаги ўз фикр ва мулоҳазаларида бошқа табиблар сингари миждолар назариясига асосланади. Субхонқулихон вафотидан кейин (1702 йил) мамлакат янада кичикрок хонликларга бўлиниб кетади.

V БЎЛИМ ЯНГИ ДАВР ТИББИЁТИ

Россия империяси давридаги тиббиёт (XVIII - XIX асрлар.)

XVIII асрда Россияда феодализмнинг ривожланиши янги босқичга ўтди. Армия ва флотлар ташкил этилди. Бу даврда соғлиқни сақлаш вазирлигини ташкил этилиши давом этаётган эди ва 1721 йилда тиббиёт консулрияси ташкил этилди, 1763 йилда у тиббиёт коллегиясига узгартирилди. 1775 йилдан бошлаб янги дориҳоналар очилди, тугилиш ва улишни статистика қилиш ишлари бошланди, жасадларни ёриш, озик-овқатларни санитар текшириш ишлари бошланди. 1801 йилда Россияда вакцина қилиш ишлари йулга қуйилди.

1725 йилда Россияда илмий Академия очилди билан илм-фанни ривожланиши янги тус олди. Фанни ривожланишида **М. В. Ломоносовни** (1711-1765) хиссаси катта. Олимни фалсафий, илмий, политик қарашлари Россияда фан ривожига катта таъсир қилди. М. В. Ломоносов томонидан 1761 йилда граф И. И. Шуваловга ёзган «рус халқини қупайиши ва

сакланиши хакида»ги хати тиббиёт тарихида катта ахамиятга эга. Олим унда халкнинг саглиги ва тиббиётнинг ривожланиши хакида ёзади.

Москва университетининг госпитали ва тиббиёт факультети қошида (1764) врачлар тайёрлаш буйича матаб очилади. Уқиш 5-7 йил баъзида 11 йил давом этади. 3 йилдан сунг имтихонларни топширгач укувчига табибгачаунвани берилади. Етти йиллик уқиш тугагач табибгача ватабибга айланишган. Госпитал мактаби укувчилари анатомия, физиология, оперативжаррохлик, фармакология, судтиббиёти, неврология, тиш даволашни ўрганишган. Хар бир госпитал мактабида анатомия музейи бўлган. XVIII аср охирига келиб врач кадрларга талаб кучайганлиги сабабли мактаблар аввал тиббий-жаррохлик училищаси (1786), сунгра эса тиббий-жаррохлик академиясига айлантирилди (1798).

XIX асрнинг биринчи ярмида Россияда тиббиётнинг купгина муаммолари, тушунчалари уз ечимини топа бошлади: организм ва ташки мухитнинг узаро боғликлиги, организмнинг бутунлилиги. Соғлиқни сақлаш – гигиена, касалликни олдини олиш, юкумли касалликлар билан курашиш, студентларни уқитиш методларини кучайтириш – кабилар тиббиётни назарий ва амалий жихатдан эришилган ютуқларидир. Тиббиёт фундамента (анатомия, физиология, патология) ва клиник (терапия, жаррохлик) фанларида катта ютуқларга эришилди.

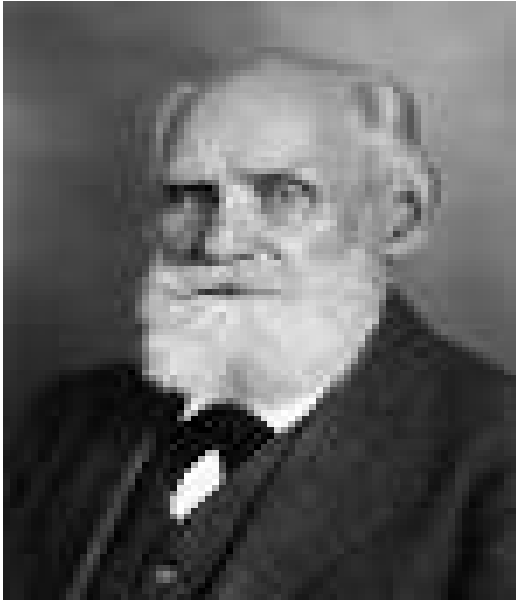
Профессор акушер **Нестор Максимович Максимович- Амбодикнинг** (1744 – 1812 йиллар) ишлари орасида медицина, ботаника, физиология, акушерства фанларидан купгина лугатлар бор.

Алексей Матвеевич Филомафитский (1807 - 1849) биринчилардан бўлиб физиология фанидан 3 томдан иборат кулланмани чоп этди (1836). Ингаляцион наркозга бағишланган бир канча китоблар **А. М. Филомафитскийга** тегишладир. У ингаляцион наркоз учун маскадан

фойдаланишни таклиф этган. 1848 йилда «кон куйиш хакида трактат»ни такдим этди.

Россияда биринчи жаррозлик клиникасини **Иван Федорович Буш** ташкил этди. 1807-1808 йилларда И. Ф. Буш томондан ёзилган 3 томдан иборат «Жаррохликни ўрганиш учун кулланма» нашр этилди. Унда оператив жаррохликни долзарб масалалари ёритиб берилган. Автор унда огиз бушлиги, бурун, чакка жаррохлиги, лаб ёрилиши ва яраланиши, огиз бушлиги яраси жаррохлиги, бурун операцияси хакиди тулик маълумот берган. Жаг остеомиелити клиникаси ва давоси етарлича ёзилган. Кулланмада огиз бушлиги ва тилни турли хил касалликлари хакида ёзилган масалан: огиз яраси, огиз бушлигидаги тошма, тилни яллигланиши ва уларни давоси.

1861 йилда бўлиб утган тунтарилишдан сунг, ишлаб чиқаришнинг металлургия, транспорт каби янги йуналошлари пайдо булди. 1860 йилдан 1900 йиллар оралигида Россияда ишлаб чиқариш 7 баробарга кўпайди, шу давр ичида Англияда бу курсаткич 2 баробарни ташкил этарди. Россияда ишлаб чиқариш бир неча ун йилликда шундай жадал ривожландики, Европада бу ҳолат асрлар давомида юзага келган. Бу даврга келиб янги фанлар ривожини кизгин тус олди. Булардан: термодинамика, кимёвий атомистика, электрофизика, термохимё, фотохимё, коллоид кимё, электрохимё, палеонтология. Бунда куйидаги олимларнинг хиссаси катта: К. А.Тимирязев, М. В.Остроградский, П. Н.Лебедев, М. П.Чебышев, И. М.Сеченов, И. П.Павлов, С. П.Боткин, И. И.Мечников, А. О. ва В. О. Ковалевскийлар ва бошқалар. Улар томонидан солиштирма эмбриология ва патология фанларининг асосларияратилди, наслилик ва уни узгарувчанлигини урганлиди, бактериялардаги хемосинтез реакцияси ургинилди, фотосинтезнинг энергетик коидалари, фотоцитоз, бактериолизис ургинилди, бир қатор юқумли касалликларни кузгатувчилари аниқланди,

ретикуло-эндотелиал системани микроорганизмларга қарши курашишдаги роли, бактерияларнинг захарлари ва бошкалар урганилди.

Физиология фанида бу пайтда **И. М. Сеченов**нинг «Бош мия рефлекслари» номли китобида курсатилган илмий ишлари катта аҳамият касб этди (1863). И. М. Сеченов бош мия ва орқа миёда пайдо

бўладиган рефлексларни урганиди. Бу орқали бош миёни қайта жавоб реакциялари урганилди.

Иван Петрович Павлов (1849 - 1936) буюк физиолог турли йуналишларда иш олиб борди, юрак гликозидларини шулар жумласидандир. Юрак иннервацияси коидаларини ишлаб чиқди, юрак ва кон-томилар нерв тизимини урганиди. И. П. Павлов бир канча тажрибалар натижасида нерв системасини овқат хазм қилиш тизимидаги безларни бошқаришида роли борлигини исботлади. Павловни хазм қилиш маркази, иштаха, ошказон секрециясини ўрганиш оқали олиб борган ишлари овқатланиш тартибини ташкил қилиш буйича мавжуд муаммоларга чек қуйди. И. П. Павлов овқатланиш рационини ва овқатни турига қараб тақсимлашни конун-коидаларини исботлар билан келтириб берди ҳамда болаларни овқатлантиришни янги принципларин яратди. И. П. Павловнинг «Хайвонларда юқори нерв тизимини объектив ўрганишнинг йигирма йиллик тажрибаси» (1923 й.) ва «бош мия катта яримшарлари хақида лекция» (1927 й.) номли ишларида бирламчи ва иккиламчи сигнал система хақида ёзилган.

Петербургдаги патолоанатомия мактабининг асосчиси **Михаил Михайлович Руднев** (1837 – 1878 йиллар.) бўлиб, у туберкулез, сифилис, менингит, тиф, вабо каби юқумли касалликлар хақида патологик анатомия тавсилотларини

ёзиб колдирган. М.М. Руднев бир катор усмаларни гистологик куринишини ёзибгина колмай, усмаларни хайвонларга трансплантация қилишга ҳам уриниб курган. Амалий патанатомия сохасида у организмдаги узгаришларни микроскопик ўрганишни кераклигини айтиб ўтди.

И. И. Мечников. Г. Н. Габричевский, Д. И. Ивановский ва бошқалар Россияда микробиологиянинг ривожини учун катта хисса қўшганлар.

Илья Ильич Мечников (1845 – 1916 йиллар) иммунологиянинг асосчиси, фагоцитоз назариясини яратувчиси бўлган. Бундан ташқари И. И. Мечников полиморфлик ва микробларда антагонистликни ҳамда организмни қаришини урганган олимдир. У яллигланишнинг солиштирма патологияси ва юқумли касалликларга таъсирчансизлик тугрисида бир катор саволлар ишлаб чиқди.

XIX аср охири, XX аср бошларидаги буюк бактериолог, 1895 йилда Россиядаги биринчи бактериологик институтнинг асосчиси **Григорий Норбертович Габричевский** (1860 – 1907 йиллар) хисобланади. Унинг дифтерия (дифтерияга қарши зардобни тайёрлаш методини ишлаб чиқиш), скарлатина, малярия (инфекцияни «чивин» орқали юқиш теорияси), улат, маҳаллий иммунитет ва ичак таёкчасини ўрганишга боғишланган бир катор ишлари тахсинга лойиқдир.

Терапия фанида Россияда асосий илмий йўналишлар қуйидагилар бўлган: невроген, тажриба – тажрибавий патологияга асос солган. Фармакология ва терапияда – беморни кузатиш ва сурок қилиш, бальнео - ва климатотерапии ҳамда даво-профилактик. **С. П. Боткин** патологик жараёнларни рефлектор механизмини исботлаб ва шу орқали касалликлар патогенезини невроген назариясини ишлаб чиқиб, патологик жараёнларни кечишига бўлган қарашларни ривожлантирди. У терморегуляция, лимфа айланиши, қон таналарини ишлаб чиқариш, тер ажралиш марказлари борлигини хақидаги гипотезаларни айтиб ўтди, улар кейинчалик тажрибалар натижасида исботланди. И. М. Сеченов ва С. П. Боткин ташқи муҳитни касаллик пайдо

булишидаги ахамияти ва организмдаги наслий ва орттирилган хусусиятларни келиб чиқиши хақида илмий ишлар олиб боришди. С. П. Боткин уз карашларидан келиб чиққан холда касалликни бутун организмда узгаришларга сабаб бўладиган жараён деб каради. С. П. Боткинни купгина илмий хабарлари кейинчалик фанда уз исботини топди. Улар куйидагилар: катарал сарикликни инфекциян келиб чиқиши, периферик юракни ўрганиш, коллапс хақида, крупоз пневмонияда улим сабаби, адашган буйрак хақида, энтероптоз ва бош.

XIX асрни иккинчи ярмида Россияда жаррохликни ривожланиши **Николай Иванович Пирогов** (1810 – 1881 йиллар) билан боғлақдир. У Россияги етук анатом, харбий дала жаррохлиги ва топографик хамда жаррохлик анатомиясининг асосчиси бўлган. Н.И. Пирогов 1847 йилда биринчи бор харбий дала шароитида эфир наркозини куллаган. У суяк синишларини даволаш мақсадида гипс билан иммобилизация қилишни таклиф этган. У ярадорларни дала тиббиё масканларига келганда, уларни «тартибга келтириш» тушунчасини киритди, жаррохлик инфекциларини профилактикаси хақида талимот, антисептиклар (йоднастойкаси, марганцовокислый калий, хлор извести, азотнокислый кумуш)ни амалиётда куллашни олиб кирди. Пирогов харбий тиббиётда жаррохлик булимларини кайта ташкил қилиш буйича ишлар олиб борди. Улар куйидагилар: касалхона ичи инфекцияларини олдини олиш мақсадида пиемия, рожа, гангрена учун алохида «йирингли» булимлар ташкил этди. У умумий огриксизлантириш, шок, яраларни асоратлари билан курашиш каби муаммоларгнинг ечимини топди.

Россияда жаррохликнинг янги йуналишлари пайдо булди. Уларга: урология, нейрожаррохия, алохида орган ва системалар жаррохлиги (ошкозон, ут йуллари, упка)лар киради. Шу асновда тезкор жаррохлик ва тез тиббий ёрдам йуналишлари пайдо булди. Москвада 1881 йилда биринчи жаррохлар жамоаси

яралди. Шу ерди биринчи марта рус жаррохларининг йигилиши бўлиб ўтди (1900).

Россияда гигиенанинг ривожланиши тажрибалар купайганлиги сабабли жадал кечди. Россияда ишлаб чиқаришни купайиши аҳолини шаҳарга кучиб келишига, ишлаш шароитини ёмонлашувига, кам туланувчи аёллар ва болалар ишчи кучини ишлатишга олиб келди. Аҳолини юқумли касалликлар билан касалланиши юқори даражада булиши, улардан улиш даражаси катталиги, шаҳар ва иш жойларидаги санитар ҳолатни талабга жавоб бермаслиги, яшаш шароитини яхшилаш ва касалликларни олдини олиш мақсадида гигиеник тадбирларни ишлаб чиқишга сабаб булди. 1865 йилда Россияда Европадан олдин А. П. Доброславин, А. В. Субботин, И. П. Скворцов, Ф. Ф. Эрисманлар бошчилик қилган гигиена кафедралари мустақил иш олиб борарди. Бу мактаблар кенг йўналишда аҳолини соғлаги ва шифокорларни санитар-профилактик ҳамда санитар-статистик ишларни устида тажрибалар утказишган. Ишлаш гигиенаси, каммунал гигиена, овқатланиш гигиенаси алоҳида бўлиб чиқди.

XIX асрга қадар Россия ва Туркистонда, шу жумладан Ўзбекистонда ҳам болалар шифихоналари ва болалар шифокорлари булмаган. Уларни давоси билан акушерлар шугулланишган. Бир ёшгача бўлган болаларни улими чуда қуп бўлган. Россияда биринчи бўлиб болалар касалликлари ҳақида биринчи курс ишини Петербург тиббий-жаррохлик академиясининг акушерлик кафедраси профессори С. Ф. Хотовицкий 1836 йилда олиб борди. **Степан Фомич Хотовицкий** (1796 – 1885 йиллар) Россияда педиатриянинг асосчиси ҳисобланади. У 1847 йилда «Педиатрика» номли рус тилидаги биринчи педиатрик қулланмани чоп эттирди. У бу қулёзмада – бола «катталарни кичрайтирилган миниатюра»си эмас, балки, бир қатор морфологик, физиологик ва психологик фарқларга эга бўлган организм деб утади. Қулёзмада болаларни текшириш усуллари, касалликларни сабаблари, симптомлари ва даво ҳақида маълумот берилган.

Россияда оналик ва болаликни химоя қилиш назарияси ва прицеплари, методларини асосчиси **Георгий Нестерович Сперанский**(1873 – 1969 йллар) хисобланади. У тугруқхонада ишлаган биринчи педиатр бўлибгина қолмай, 1908 йилда оналар учун болаларни парвариш қилиш бўйича консултация ташкил қилди. 1910 йилда курак ёшидаги болалар учун биринчи даво масканини ташкил этди. 1913 йилда эса курак ёшидаги болалар учун булим очди. Г. Н. Сперанскийнинг илмий ишлари чакалоқлар физиологияси ва патологиясига бағишланган. Масалан: дизентерия, овқатланиш ва овқат хазм қилишни бузилиши, чакалоқларда пневмония ва сепсисга бағишланган. 1934 йилда Г. Н. Сперанский томонидан бир ёшгача бўлган болаларда учрайдиган касалликларни клиникаси ва профилактикаси хақидаги «Чакалоқларда учрайдиган касалликлар хақида китоб» номли кулёзмани чоп эттирди.

Шу тарзда Россияда XIX асрнинг иккинчи ярми ва XX асрнинг биринчи ярмида физика, биология, кимё, физиология ва бошқа бир қатор фанлар билан бирга тиббиёт ҳам янги чуққага чиқди. Тиббиётнинг янги йуналишлари очилди, касал ва сағлом одамларда илмий тақшириш ишлари утқазилди натижасида бир қанча янгиликлар очилди ва касалликлар ҳамда уларга қарши қилиниш чоралари урганилди. Қорхона тиббиёти, педиатрия, гигиена каби тиббиётнинг бшқа йуналишлари очилди.

5.2. Ўзбек хонлиги даврида Ўзбекистондаги тиббиёт

XVIII аср ўрталарида ҳозирги Ўзбекистон ва Туркменистон, Тожикистон ҳамда Қирғизистоннинг бир қисми, Қукон ҳамда Хива хонлиги ва Бухоро амирликлари томонидан бўлиб олинган эди. Бу учала хонлик аҳолисининг асосий қисмини узбеклар ташкил этар эди. Алоҳида шаха рва кишлокларда тожиклар яшар эди, Хива хонлиги ҳамда Бухоро амирлигини жанубий ва гарбий қисмларида туркманлар, Қукон хонлиги шимолида козок ва қирғизлар, Орол денгизи қирғоқларидат эса қорақалпоқлар яшар эди. Бундан ташқари хонликлар ҳудудида эронликлар, араблар, ҳиндистонликлар,

еврейлар ва бошкалар ҳам яшашган. Хонликлар бир-бири билан жипслашмаган эди. Тухтовсиз ички низолар ва марказий хукумат билан юзага келган муаммолар ички хаётни жадаллашувига олиб келди. Бу эса узурнида инсонларни хаёт даражасини пасайтирди ва турли касалликларнинг таркалишига сабаб булди. Баъзи бир хонлар давлат экономикасини кутариш ва аҳолини хаёт тарзини енгиллаштиришга харакат қилдилар. Кукон хонлиги ва Фаргона водийси худудида Шахрихон, Андижон ва Янгиарик каби каналлар уткизилди. 1822 йилда Тошкент вилояти худудида Хонарик канали утказилди. Бухоро ва Хива хонлигида ҳам шунга ухшаш ишлар олиб борилди. Булар натижасида экинзорлар худуди купайди. Бу ҳолат экономикани оз булсада кутарди. Лекин ери кам дехконларнинг хаёти огирлигича колди. Шахар дехконларининг аҳоли бир мунча яхши эди. Улар оилавий устахоналарга эга ва мустакил яшашарди, баъзилари бирлашиб цехлар ташкил этишган эди. Узбек усталари томонидан тикилган товарлар нафакат ички, балки ташки бозорга ҳам кетарган. Айникса матоларга (шойи, атлас, пахта), такинчокларга, гиламларга талаб катта бўлган. Шунинг учун ишлаб чиқариш ташки бозор хисобига ривожланди.

Ўрта Осиё хонликлари Хиндистон, Хитой, Эрон, Афғонистон ва Россия билан иқтисодий алоқада эди. Савдо-сотик ва ишлабчиқариш хисобига шахарлар ва катта аҳоли яшашжойлари барпо булди, шахар аҳолисининг сони купайди. Айнан XVIII асрда Кукон ва Наманганда янги карвонсройлар бозорлар, савдо каторлари, хаммолар, мачит ва мадрасалар барпо этилди. Шундай килиб, Бухорода 9 та икки каватли карвонсарой кад кутарди. Хуллас 1848 йилгакелиб бу ерда 38 та карвонсарой, 9 та савдо маскани, 45 та бозор ва 16 та хаммом кад кутарган эди. Бахтга қарши, бу пайтга келиб Ўзбекистон шахарларида хаммомдан бошка санитария даргохлари йук эди. Аммо уша даврнинг тарихий хужжатларида касалхона, амбулатория ва дорихона хакида хеч кандай маълумот йук.

Барча хонликларда асосан конфессионал мактаблар бўлган. Мадрасалардаги таълимни мазмунини эски китоблардаги бахслар, мусулмонча карашлар ва таълимотлар эди. Ўрта Осиёга Европа ва Россиядаги уша даврда ривожланган фани ва техникасини кам кириб келди. Савияси баланд кишилар кузатув остида бўлган. Факатгина бир-иккита хукаमतга якин шоир ва олимларгина маълум даражада эркинрок ишлаш ва асарлар яратишга муофак бўлганлар. Масалан хива хони Мухаммад Рахима II буйругига биноан, шоир ва табиб Ахмад Табибий Хива анталогияси хакида шеър ёзган. Ахмад Табибий Хива хони Мухаммада Рахима II ни табиби бўлган. Кукон хонлигида худди шунга ухшаш анталогияни шоир Фазли ёзган.

Узбекистанда XVIII – XIX асрларда тиббиётни ривожланиши ва табибларнинг фаолияти хакида маълумотлар камлигига караганда, улар унчалик куп булмаган.

Салих ибн Мухаммад Кандахарий – узбек хонликларидаги кузга ташланарли табиблардан бири хисобланади. У Хиротда тугилган ва амир Шах-Мурада Маъсумий (1785-1800) даврида Бухорода табиблик билан шугулланган. Салих ибн Мухаммад купрк балалар касалликлари билан шугулланган ва уни ишларининг асосий кисми педиатрияга багишланган. Унинг кузга куринарли ишларидан бири «Тухфат ал-шоиста» (Арзигулик совга). Бу асар педиатриянинг муаммоларига багишланган. Асар кириш ва икки бобдан иборат. Биринчи бобда бола организмнинг узига хос хусусиятлари келтириб утилган. Кандахарий шундай деб ёзади: бола организми ташки мухит таъсирига (иссик, совукка) берилувчан бўлади, шунинг учун хам улар шамоллаш билан тез огрийдилар. Автор болалар касалликлари хакида ёзар экан, уларни икки гурухга ажратади. Биринчиси бола тугилганидан бошлаб беш ёшгача бўлган даврда учрайдиган касалликлардир, иккинчи гурухга эса олти ёшдан бошлаб валогатгача бўлган даврда учрайдиган касалликлар киради.

Салих ибн Мухаммад Кандахарийнинг иккинчи асари «Тухфат-ал-маъсумин» (Беғунохларга совга) деб номланади. Бу асар кириш, икки боб ҳамда хулоса қисмларидан иборат. Бу китобда болалар касалликларидан ташқари, аёллар организми физиологияси ва патологияси ҳақида ҳам маълумот бор. Кириш қисмида автор сув, ҳаво, яшаш тарзи яъни гигиенани соғлиқга аҳамияти ҳақида гапириб ўтган. Биринчи бобда ҳомиладорликни физиологик ва патологик ҳолатлари ҳақида маълумот берилган. Ҳомиладор ва эмизувчи аёлларга керакли овқатланиш ҳамда яшаш шароити ҳақида ёзилган. Иккинчи бобда маълум бўлган болалар касалликлари ва уларни давоси ҳақида ёзилган. Китобнинг хулоса қисмида автор болаларда захарли хашоратлар чиқишини олдини олиш ҳақида маълумот беради.

Салиха Кандахарийнинг учинчи китоби «Амал ас-солиҳин» деб номланади. Бу китобни фармакология буйича қулъзма деса ҳам бўлади. Унда касалликларни даволаш йуллари ёзилган. Унда алифбо кетма-кетлигида турли хил дориларни тайёрлаш усуллари, миқдори ва қулланилиш тартиби ёзилган.

Уша даврнинг машҳур табиблари қуйидагилардир: Джунайдулло Ҳозик, Джафар Ҳоджа Ҳазараспий, Махмуд Яйпаний, Турсунходжа Ҳаким, Абдулла Ҳоджа, Баядоглик Ҳаким, Ҳакимча табиб, Абдулва-ҳаб Ибодий, Аҳмад Ҳоджа Табиб, Кодир Табиб, Атаулло Табиб, Ҳоджи Табиб ва бошқалар.

XVIII аср охири ва XIX аср бошларидаги машҳур табиб ва олимлардан бири **Джунайдулло ибн Исломшайх Ҳозик (Джунайдулло Ҳозик)**. У Хиротда туғилган ва яхши таълим олган. Тиббиёт, тарих ва шеърятни яхши билган. XIX аср бошларида у Бухорога қучиб келади ва табиблик қилади. Чуқур билим ва катта малакага эга бўлганлиги сабабли Джунайдулло Ҳозик халқ орасида ҳурматга сазовор бўлган. Джунайдулло Ҳозик адабиёт билан ҳам шугулланиб турган. У шеър ва тарихий асарлар ёзган. Ҳозик адабиёт билан жидди шугулланган, у уз шеърларида Бухоро амири Насруллоҳонга бир қанча

танбех берган. Бу шохни газабини кузгатган ва кейинчалик Джунайдулло Хозик Куконга кучиб кетишга мажбур булди. Бу ерда уни яхши қарши олишмаганликлари сабаб, у Хорахм (Хива)га кучиб кетди. Аммо бу ерда ҳам у хонни буйруги билан курилган хаммомлар хакида эпиграмма ёзганлиги учун панд еди. Хон Хозикдан «сизга хаммом ёқдими?» деб сураганда – у хазилона: «хаммога пустин билан кириш керак экан, булмаса совук, оёкка эса калиш кийиш керак экан, булмаса сирпанчик, йикилиб тушиш хеч гап эмас». Уни куполлигидан хонни жахли чикади, Холик эса вақтни утказмасдан Хивадан Куконга кайтиб кетади. Купгина архитекторлар, табиблар, маъданият ходимлари Бухорога қувилган, улар орасида Джунайдулло Хозик ҳам бор эди. Маълум вақтдан кейин у мустакил Шахрисабзга кочиб кетади. Холик бу ерда ҳам табиблик билан шугулланади. Лекин 1843 йилда Насрулло хон аламига чидай олмасдан, одам ёнлаб (киллер), Хозикни бошини танасидан чудо қилдиради. Хозикнинг албатта тиббиёт хакидаги ишлари бўлган, аммо улардан факатгина Умар Чагминийнинг «Кичик конун» деб номланган китоби хакида ёзган «Тахкик ва кавоид» (Текшириш ва хакикатни аниклаш) номли асари колган холос. Бу китоб «Кичик конун»ни яхши ва ёмон томонлари хакида ёзилган.

XIX асрнинг охирларидаги Хоразм табибларидан бири **Джафар Ходжа Хазараспий** (Джафар Ходжа ибн Насреддин Ходжа ал-Хусайн Карвакий Хазараспий) хисобланади. Унинг асарлари шаркнинг асосий йуналиши мижоз хакида болган. Хазараспий касаллик ривожланганда организмни суюк кисмида узгаришлар юзага келади деб хисоблаган. Шу сабабли беморларга дори воситалари беришдан аввал кон чикариш керак деб хисоблаган. Хазараспийнинг «Тиббиёт илмининг йигиндиси» номли асари машхурдир. Унда Хазараспий куйидаги касалликларнинг симптомлари ва давоси хакида ёзади: гельминтозлар (ришта); тери касалликлари (парша, сугал, витилиго, фурункулез); юкумли касалликлар (кизилча, сувчачак, кук йутал ва

бошкалар); захар ва зардоблар хакида айтиб утган. Бундан ташқари дориларни тайёрлаш ва куллаш усуллари хакида ёзади.

Махмуд Яйпаний (Махмуд Хаким Яйпаний Кукондий) XIX аср охири XX аср бошларидаги узбе табибларидан бири. У 1851 йилда Кукондан 20 км узокликда жойлашган Яйпан номли жойда (хозирги Яйпан шаҳри) тугилган. Унинг оиласи зиёлилардан бўлган. Яйпаний ёшлигидан адабиётга, тарих ва бошка фанларни уқишга кизиккан. У Кукондаги «Джамий» ва «Мирза Кокандий» мадрасаларида таълим олган. Мадрасада Куръон ва Шариатни ўрганишга куп этибор берилган. Фанлардан арифметика, геометрия ва араб тили ургатилган. Факат алоҳида укичувчилар кизиккан уқитувчиларга бошка фанларни (астрономия, философия, математика, география, тарих ва тиббиёт) мустакил ўрганишда ёрдам беришар эди. Яйпаний мустакил «такикланган» фанларни ўрганишга харакат қилди ва тез орада Аристотел, Платон, Гиппократ, Гален, Абу Бакр ар - Рази, Ибн Сино ва бошка олимларни асарлари билан танишиб чикди. XIX аср охирларига келиб Европа ва Россияда илм-фан анча илгарилаб кетди, уларни ютуқлари билан танишиш мақсадида Яйпаний латин ва рус тилини урганди. Яйпанийнинг хаёти уша даврда Давлат пойтахти бўлган Кукон шаҳрида ўтди. Кукон уша даврда Ўрта Осиёнинг савдо-сотик ва маданият маркази хисобланган. Шазарда жуда куп олимлар, ёзувчилар, мусикачилар яшаган. Уларга мисол килиб узбек адабиётининг классик намоёндалари сифатида Фуркат ва Муқимийни, фан арбоблари Бузрук Ходжу ва Абдулвахаба Ибодийни, табиблар Турсунходжа Хаким, Балдабек Хаким, Абдуллу Ходжу чекчи – Хаким ва Хакимча Табибларни айтиш мумкин. Бундай етук табиб ва олимлар билан танишиш хамда хамсухбат булиш Яйпанийни олим ва табиб бўлиб етишишида катта рол уйнади. Малакасини ошириш мақсадида Яйпаний беморларни бепул даволар, дори тайёрлаб берар ва уларни ахволини кузатар эди. Дори тайёрлаш учун утларни урмон ва тоғлардан териб келган, уз уйи ёнидаги ерда хам доривор усимликлар устирар эди. Дориларни таъсирини у аввал

хайвонларда (куй, маймун) синаб курган ва кейин беморларга берган. Яйпанийнинг уйида сувни дистиллаш учун туртбурчак идиш ва дорилар учун чузинчок идишлар бўлган. Кийин меҳнатдан сунг, яйпаний тез орада машхур табиб сифатида танилди. Худаяр-хан – Кукон хони Махмуда Хакима Яйпаний хакида эшитиб, уни саройда табиблик қилишга чакиради. Яйпаний хонга «Мени подшолик кизиктирмайди, мени бошимда кашшоклик тожи турибди» деб жавоб килади. Махмуд Хаким Яйпаний халкни савиясини ошириш учун куп меҳнат килган. Тиббиёт илмини халк орасида таркатишга харакат килган. Махмуд Хаким Яйпанийнинг фалсафа, тарих ва бошка фанлардан бир канча китоблари мавжуд. Унинг иккита китоби машхур: «Тарик ал-илодж» (Даволаш йули) ва «Қонун ал-илодж» (Даволаш коидалари). «Тарик ал-илодж» 1913 йилда ёзилган бўлиб, уч қисмдан иборат. биринчи қисмида Фаргона ва Кукон хонлиги тарихи закида маълумот берилган. Китобнинг иккинчи қисми шеър тарзида ёзилган бўлиб, унда илмдан йирокда бўлган, лекин узини олим ва билимдон килиб курсатувчи кимсалар хакида салбий фикрлар баён этилган. Китобнинг учинчи қисми тиббиётга багишланади. Унда беморлага ташхис куйиш ва уларни даволаш хакида батафсил маълумот берилган. Дорилар хакида маълумот берилган ва китобнинг охирга саҳифаларида уша даврда маълум бўлган дорилар руйхати келтирилган. «Қонун ал-илодж» номли китоб эса тулик тиббиётга ва дориларга багишланган. Яйпаний организмни суюк исмларига таъсир этувчи омиллар сифатида нотугри овкатланиш, огир жисмоний меҳнат ва асабий зуриқишларни айтиб утган. Яйпаний паразитар касалликлар борлигини тасдиклаган, бундан ташқари ришту ва малярияни тирик «хашоротлар» чакиришини хам айтиб утган. У ичик паразитлари борлигини (гельминтлар) айтди. Яйпанийнинг касалликларни этиологияси ва патогенези хакидаги карашлари, хозирги назарияларга жуда якин. Яйпаний Ўзбекистоннинг тиббиёт тарихига буюк врач сифатида кирди. У 1930 йилда хаётдан куз юмган.

Ўзбекистоннинг тиббиёти ва соғлиқни сақлаши тизими билан узбек шоири Мукумий (Амин Ходжа Мукумий) ҳам кизиккан. У халқни кашшоклиги ва касалликларни куплиги хақида ёзган. Малярияни у «огир юрак касаллиги» деб ёзган, бошқа енгилрок касаллик – лейшманиоз – хақида эса шундай деган: «бу касаллик эркаклар ва аёлларни юзларини чандик килади, бизни ахмокона ишларга бошлайди». Куриниб турибдики, Мукумий уша даврда Ўзбекистонда таркалган касалликлар хақида билган.

Тиббиёт билан бухоролик олим, шоир Ахмед Даниш в хоразмлик олим ва шоир Камил Хоразмий таниш бўлган. Унинг ташаббуси билан Хивада биринчи фелдшерлик имбулаторияси очилди.

Ўзбекистонда XIX асрнинг охирида касалхоналар, дорихоналар ва соғлиқни сақлаш тизимининг бошқа объектлари йуколди, табиблар сони камайиб кетди. Хар бир шаҳарда мадрасада таълим олган уч-туртдан ортик табиблар ишларди. Даволаш усуллари ҳам ескитган колган усуллар эди. Бу усуллар замонивий Европада фойдаланилиб келинган даволаш усулларидан анча оркада колган эди. Шундай булсада, бу табиблар етарли даражада эмасди. Шаҳар ва кишлок халқи факатгина халқ табобатидан фойдаланиган.

Халқ табобати – бу шундай даво йулики, бунда халқнинг узи касалликни даволаш максидида узи билган усулни куллайди. Бу усу анча оддий, лекин хар доим ҳам фойдали эмас. Асосий куллаш воситалари куйидагилар: шифобахш утлар, минераллар, хайвонларни баъзи бир аъзолари. Улардан мазь, порошок, дамламалар тайёрланган. Халқда бу «туркана дори» - «уй дориси» деб аталган. Бу дорилар асосан уйда кузатувчи ёки маслатчи (ут уструвчи) ёрдамида тайёрланган. Халқ табобати касалликни белгиларини йукотишга йуналтирилган. Халқ табобати табиблари назарий билимга эга булмаган ва касалликни сабаби ҳамда патогенези билан кизикишмаган. Улар касалликни белгиларини аниклашган (яра, коринда огрик, томоқда огрик, кон

кетиш, иситма ва бошкалар) ва уларни мумкин бўлган йуллар билан даволаганлар.

Симптомлари оркали халк табобати табиблари куйидаги касалликларни аниклашган: кизамик, боски, тепки, ангина (миякак), нома (ел) дифтерия (бугма), стоматит (огиз огриги), диспепсия (чиллашир), малярия (безгак), флегмона (хуппоз), фурункул (чипкон), лишай (темиратки), экзема (гуш яра), дракункулез (ришта), пендинская язва (емон джархат) ва бошқадар. Симптомларига қараб баъзи ички касалликлар ва жаррохлик касалликларини аниклашган: гастрит (меъда касаллиги), улка чллигланиши (зотилжам), грыжа (чурра), геморрой (бовосир) ва бошкалар. Уларни даволаш учун шундай йуллардан фойдаланишган: коринда огрик булса (опий, ревень, анор пустининг дамламаси, аччик чой, енгил овкат); нафас олиш йули касалликларини даволашда (лавлагии соки, душица дамламаси, мед); безгакда (анор пустининг дамламаси). Чипкон чиккан жойга куй йоги сўртаб яра пишиб ёрилгунга қадар баглаб куйишган. Одамларда тоза ва ифлос ярадар хақида тушунча бўлган. Янги кесилган ва тешилган яраларга кул сепишган. Кул биринчидан конни тухтатган, иккинчидан стерил бўлганлиги сабабли ярани йирингламасдан битишида ёрдам берган. Халк табиблари ичида узиг хос ихтисослаштириш бўлган. Масалан: массажистлар, тери бидан шугулланувчилар, кон олувчилар, риштани даволовчилар, тиш докторлари ва бошкалар. Шунини айтиб утиш керакки, Ўзбекистонда яшовчи аҳоли бир неча асрлик орттирилган тажрибага асосланиб, соғлиқни асраш ва касалликларни олдини олиш мақсадида бир қатор гигиеник ишлар ишлаб чиқишган. Улар орасида асосий рол хаммомга қаратилган. Хаммонда чумилиш соғлиқни сақлаш ва кучайтиришга керакли йули деб хисобланган. Узбек халқининг оддий гигиеник қоидаларидан бири бу, овкатланишдан олдин ва овкатлангандан кейин, тозалаш ишларидан кейин, баданни сочли қисмларини тозалагандан сунг кулни ювиш. Иссиқ улқаларда бу тадбир фемоз ва парафемозни олдини олишда қатта ахамиятга эгаллиги исботланган.

Шахарларда яроксиз озик-овкатлар натижасида келиб чиқадиган касалликлар тарқалмаслигига катта эътибор берилган. Шахар идораси таркибида бозорларда сотиладиган озик-овкатларни, айниқса гушт ва нонни яроклилигини текривчи шахслар бўлган. Кассоблардан куйидаги коидаларни бажариш катъий талаб килинган: суйишга факат соғлом ва тетик молларни олиш, суйилган молни обдон тозалаш, лимфа безларини топиб олиб ташлаш, кон ва бошка олиб ташланган жойларни чукур казиб, у ерга ташлаш. Профессинал кассобларни асосий коидаси, молни суйишдан олдин, бойнига чукур пичок тортиб, хамма конини чиқариб ташлаш бўлган. Агар мол шу тарзда суйилмаган булса, у ейишга яроксиз саналган, молни суйган кассоб эса гунохкор (харом) деб хисобланган. Нонвойлардан эса нонни кунжут билан ёпиш талаб килинган. Овкатланадиган жойларнинг эгалари овкатларни ута сифатли махсулотлардан тайёрлаши шарт эди. Ширинликлар сотувчилари эса махсулотларини чивинлардан асрайлари керак бўлган.

Узбекларга эски вақтлардан махсулотларни консервалаш маълум бўлган. Улар меваларни курига олишган (узум, урик, олма, нок, шафтоли, анжир, гилос, ковун ва бошкалар). Деярли хамма мевалардан мураббо қилишган. Узбеклар ковурилган гуштни жуда, казини яхши сақлашган. Узок йулга саёхатчилар ва жангчилар узлари билан юкори каллорияли талкон – ковурилган гуруч ва шакар – олишган, бу холатда у иссик ва совук хавода узок вақт сақланган.

Ифлосланган сув касаллик учоги булиши мумкинлиги сабаб арик ва бошка сувларни ифлослаш, ахлат ташлаш таъкикланган ва гунох саналган.

Юкумли касалликларни профилактикасига катта ахамият берилган. Моховлар учун алохида кишлоклар ташкил этилган. Асрлар давомида ишлаб чиқилган уликларни кумиш коидалари, улар билан кейинчалик алока булмаслиги учун ишлаб чиқилган. Уликни ювиш учун махсус гурух – ювикчилар бўлган ва бу жараён тугамагунча, хонага хеч кимни кириши

мумкин булмаган. Улик ок мато билан тулик ураб чикилган, танасининг хеч кандай очик жойи колмаган. Уликни ювилган сув чукур казиб, уша ерга кумилган. Уликни кийимлари ювикчиларга бериб юборилган, кийим теккан буюмлар эса ювиб тозаланган. Агар кимдир уликни ташиш ёки бошка шунга ухшаш ишда ёрдам берган булса, бирон буюмга тегишдан олдин кулларини яхшилаб ювиши керак бўлган. Улим бўлган оила уйида уч кунгача овкат пиширилмаган, оила аъзоларига кушнилари овкат пишириб олиб чикишган. Шахар ёки кишлокка унинг ташкарисида улган одамнинг жасадини олиб кириш такикланган. Ўзбекистондаги бу катъий гигиеник коидалар, ўрта асрларда Европада содир бўлган каби эпидемияларни олдини олишда кул келди.

Ўзбекистонда беморларни даволаш билан диний кишилар – эшонлар, муллалар, отинлар («Кунъон»ни укийдиган аёллар) ва бошкалар шугулланишган. Диний кишилар беморларни Куръоннинг сураларини, баъзи дуоларни укиш оркали даволашган. Дуоларни укиш пайтида бемор курбонлик учун суйилган молни терисига уралган холда бўлган. Олни кони беморни танасига суркалган. Курбонликнинг маъноси бемор улимини хайвон улими билан алмаштириш бўлган. «Эзиб ички» (хатни ичиш) номли метод хам бўлган. Мулла дуони идиш ичига туш билан ёзган, бемор эса бу идишга сув солиб, дуони чайиб ичиши керак бўлган. Тери касалликларида эса бу дуолар терини зарарланган жойига ёзилган. Бундан бошка хам бар канча даволаш усуллари бўлган.

Отин ойимлар бу усулларни аёлларда куллаган. Масалан, аёллар ва болалар ёмон куз таъсирида касал бўлади деб хисобланган. «кинна солиш» ва «суфлаш» каби методлар хам бўлган. Биринчиси корин огришида, бош огришида ишлатилган, бунда кинначи идиш олиб, уни мато билан ёпган ва зарарланган аъзо устида ушлаб турган ва дуо укиган. «Суфлаш»да (бу енгил касалликларда ишлатилган) нон булагини ишлатилган. «Парихонлар» хам алохида гурухни ташкил этган. Улар, кирк кунлик руза тутиш оркали рухлар

билан гаплаша олиши ва беморлар учун раҳм сураши мумкинлигига одамларни ишонтиришган. Купчилик кишилар рухлар ва ёмон кучларга ишонганлиги сабабли туморлар, кузмунчоклардан фойдаланишган. Тиббиётда илохий жойларга сигниш ҳам уз аксини топган. Масалан, Бухородаги Ходжи Исмат кабрини зиёрат қилиш риштадан даволаган. Бугимларда огрик бўлгандаа эса, Ушдаги Данияр бек кабрини зиёрат қилиш тавсия этилган. Болаларни кукйуталдан даволаш учу ота-оналари болани Кук масжидга олиб келишлари керак эди (Тошкент шаҳри, Чорсуда). Бу ерда халигача касал бола ялаши керак бўлган кук тош сакланиб келган. Тошкентда Сугалли-ота кабри мавжуд, у сугални даволашда зиёрат қилинган. Самарканддаги Бибиҳоним масжиди аёлларни бепуштликдан даволайди деб хисобланган. Бунинг учун улар Куръон турган иккита катта тошни орасидан утишлари керак бўлган. Бу ерда тарихий парадокс ҳолат юзага келади, чунки бибиҳонимнинг узи ҳам бепушт бўлган.

Шундай қилиб, асрлар давомида халқ касалликларни даволаш ёки беморни ахволини енгиллаштириш мақсадида турли хил даво йулларини ишлаб чиқишган. Бу йулар оддий, кул остида мавжуд бўлган нарсалар орқали ёки психологик таъсир орқали бажарилган ва баъзи ҳоллардагина ёрдам берган.

Европа илмий фикрининг Ўрта Осиёга кириб келиши 19 асрнинг 60чи йилларида бошланган, у пайтда Қўқон хонлиги Россия империяси тарафидан ликвидация қилиниб, унинг ўрнига Туркистон генерал-губернаторлиги яратилган ва у харбий муассалар томонидан бошқарилган. Хива ва Бухоро хонликлари сиёсий мустақиллигини йўқотиб, Россия протекторатига айланган. 1886 йил Туркистон генерал-губернаторлиги Туркистон ўлкаси деб номланган. У ҳудудга Ўзбекистондан ташқари, Қирғизистон, Туркменистон, Тоджикистон ҳудудлари кирган. Шундай қилиб Ўрта Осиё Россия колониясига айланган.

Ўрта Осиёда колонизаторлар кириб келгандан кейин сиёсий, иқтисодий, имжтимоий ҳаётида муҳим ўзгаришлар юзага келди. Быстрее стало развиваться Деҳқончилик айниқса пахта етиштириш тезроқ ривожлана бошлади. Пахта учун ўстириш майдонлари Россияга экспорти ошиши сабабли кенгайа бошлади. Лекин ерга ишлов бериш техникаси қолоқ эди. Ўлкамзда пахта тозалаш, совун ишлаб чиқариш, тикиш фабрикалари ишга кира бошлашди. Ишчилар қоронғи, шаббодасиз, заҳ ва чангли цехларда 12 соатдан ортиқ ишлашашди. Бундай иш шароитлари туберкулез, бруцеллез, малярия, лейшманиоз, гельминтоз каби касалликларнинг тарқалишига сабаб бўлган. Бунга қарамасдан иқтисодиётда мусбат ўзгаришлар юзага келган , ҳамда илм ва тиббиётда. Россиядан Туркистонга замонавий Оврупа тиббиётти кириб келган. 1868 й. сентябрида Тошкентда 30 койкага харбий лазарет очилган. Унинг базасида 1870 йилда 450 койкага харбий госпитал асос топган. Шунга ўхшаш шифохона Каттакўрғонда асосланган. 1898 йил фуқаролар учун ҳам даволаш муассасалари пайдо бўлган. 1890й. Тошкентда биринчи шаҳар шифохонаси асос топган, 1890 й. бу рақам 50 борган. 1883 й Тошкентда аёллар учун биринчи амбулаторий очилган, 1886 й. – эркаклар учун. Кейинчалик бундай амбулаторийлар бошқа шаҳарларда ҳам ташкил топган: Самаркандда (1886 й.), Андижанда (1887 й.), в Ходжентда (1889 й.). Лекин бу даволаш муассасалари харбийлар учун мўлжалланган бўлган – аскар ва офицерлар учун.

Замонавий шифохона қурилиши учун Тошкент бойи Арифходжа бай Ходжинов эски шаҳар худудидан ер майдонини хайрия. Бу мақсадни амалга ошириш учун 38 мнғ рубл йиғилган. Афсуски бу йиғилган маблағлар шаҳар хокими ва губернатор тарафидан қимматбаҳо мебел жихозлари, гиламлар сотиб олинган, ер майдонида полиция бошқармаси. Тойтуба қишлоғида 1870 йил қишлоқ шифохонаси ташкил топган, Петербургдан жихозлар келтирилган. Лекин маъмурият тарафидан шифохона тиббий ходимлар билан таъминламаган. Врач Колосов эслайди: «Бино 5 йилдан бери бўш бўлиб

турибди, биттаям шифокор еки доя йўқ, касалларни фельдшер қарайди; битта палатани ўрнига дорихона турибди, бошқа хонада амалдорлар ўтиришибди».

Биринчи замонавий дорихона тошкентда 1898 йил ташкил топган. Хусусий дорихоналар 1893 йили 33 та бўлган, ундан 13таси қишлоқларда жойлашган эди.

1908 йили Предчетинская томонидан биринчи аёллар хусусий шифохонаси очилган. 1909 й. ака-ука Моисей и Соломон Слонимлар биринчи физитерапевтик шифохонани ташкиллаган. 1912 й. доя Доминик-Егорова боллалар уйини ташкиллаган. Бундай муассаса Ковалева томонидан 1913й қурилган. Врач М.И. Горенштейн аёллар учун яна бир шифохона ташкиллаган. Кейинчалик Туркистонда кичкина амбулаторя ва стационарлар очила бошлаган.

Ўрта Осиёда қадимдан иссиқ иқлимга ҳос патологиялар учраган бу: тери лейшманиози, бруцеллез, малярия, ўлат, трахома, гельминтолар и др.). Бу касалликларга ҳам маҳаллий аҳоли ҳам рус аскарлар. Бу муаммонинг устида Афрамович , Клопотовский каби ҳарбий шифокорлар ишлаган. Ришта касаллиги кўзғатувчисини - (*Dracunculis medinensis*) машҳур натуралист А.П. Федченко ўрганиб чиққан. 1895й. пендин ярасининг (тери лейшманиози) ҳарбий врач П.Ф. Боровский ўрганиб чиққан. 1912й. ветеринар врач К.И. Скрыбин янги гельминт турини *Schystosomum Turkestanicum Skriyabin* очиб ва ўрганиб чиққан.

Шундай қилиб 19 аср охирида ва 20 аср бошида Ўзбекистон ҳудудида фан ва маданият ривожланиши учун асос яратилган

ГЛАВА VI. ЯНГИ ДАВР ТИББИЁТИ

6.1. 20 асрда тиббиётда эришилган ютуқлар.

Тарихчилар янги даврни 20 аср билан боғлайди. Бу одамзот тарихида энг хилоф босқич ва у нафақат глобал ўзгаришлар, фан ва техника ривожланиши,

кўп давлатлар иқтисодий ривожланиши билан, балки революциялар, жаҳон урушлари билан, ички давлат низолари билан, агрессив антропоген муҳит яратилиши билан боғлиқ. XX асрда фан-техника прогрессивда янги ўрам юзага келди, у шунчаки кучли бўлди дунё фан фикри билан боғлиқ 80 фоиз назарияси, янгиликлари, информацияси шу юз йилликга тегишли.

20 асрда тиббиётда катта ўзгаришлар бўлди. Биринчидан эътибор марказида инфекция касалликлар эмас, ваҳоланки сурункали ва дегенератив касалликлар турарди. Иккинчидан илмий айниқса фундаментал изланишлар катта аҳамиятга эга бўлди. Улар организм фаолиятини, касалликларни келиб чиқишини тушунишга йўл қўйди. 20 аср учун соғлиқни сақлаш тизимининг, ишлаб чиқариш тиббиетининг, шифокор ассоциациялари, тиббиет суғўрта компанияларнинг интенсив ривожланиши характерлидир. Рухий, эндокрин, онкологик, наслий, инфекция касалликларнинг эпидемиологиясида катта ўзгаришлар юзага келди.

Юқумли касалликлар асрлар ичида инсонятни ўлимининг асосий сабабчиси бўлиб туриб, 20 асрда микробиологи, вирусологи, иммунология и фармакология каби фанларнинг ривожланишига тўртки берди. Масалан 20 аср 20 йилларида менингококкли менингит ва пневмококкли пневмонияларнинг янги даволаш усуллари ўрганиб чиққан. 1906 й. менингитга қарши самарали зардоб топилган. О.Эйвери в 1915й пневмококклар хақида публикация қилган, 1929 й. А.Дошез антипневмококк зардобини топган. Биринчи жаҳон урушида америка харбийлар орасида терламага қарши қилинган эмланиш касалликни тарқалишини тўхтатган. 1907й. П.Эрлих оқ трепонемага қарши специфик кимё воситасини топган ва арсфенамин замонавий кимётерапияга асос бўлган. 1932 й. Домагк – «И.Г.Фарбениндустри» компаниясининг фармакологи, сичқонлар ва бошқа хайвонларни стрептококк инфекциядан протозил бўёғи қутқара олади ваунинг таркибига сульфаниламид группалар киради. Бу изланишлар сульфаниламид препаратларни яратишда ёрдам берди. Сульфаниламидлар

антибактериал таъсирга эга биринчи кимётерапевтик препаратлар эди. Англия кимёчиси Л.Уитби в 1938 й. сульфамиридинни синтез қилган, а 1939 й. сульфатиазолни, ва бу восита кўп йиллар ичида менингококкли менингитни даволашида жуда самарали восита бўлиб келмоқда. Юқумли касалликлар билан курашишда революциясини А. Флеминг билан боғлашади. У 1928й пенициллинни очган – ва бу дунёдаги биринчи антибиотик бўлган, Х.Флори ва Э.Чейн пенициллинни пневмококкли пневмония и гонококкли инфекцияларга қарши қўлланганда самаралигини исботлаган. 1943 й. Захмга қарши қўлланганда Дж. Махони кўрсатган. Кейинчалик стрептомицин каби воситалар очилган (А.Шатц, Э.Бьюжи и З.Ваксман 1943г.), ва у силни даволашда биринчи самарали антибиотик бўлган. Шундай қилиб антибиотиклар одамзот тарихида ролини баҳолаш қийиндир.

Англиялик шифокор Э.Женнер одамларни (1749-1828й) чинчечакдан асрайдиган хавфсиз ва жуда самарали усулни кашф этган. У сигир чечаги вакцинаси билан одамларни эмлаб, кучли иммунитет хосил қилиб, чечакга қарши яхши натижа берадиган профи лактика усулини ишлаб чикди. Бу эмлаш усули киска муддат ичида деярли ер юзидаги хамма мамлакатларда кулланила бошлаган.

Француз олими Луи Пастер (1822-1825й) махсус тадқиқолар утказиб одамларда юқумли касалликлар пайдо булишида микроорганизмларнинг ролини исботлаб берди.

Шунингдек микроорганизмларни кучсизлантириб юқумли касалликларга қарши эмлаш учун кулланаладиган эм дори, яъни вакцина олиш усулини амалда жорий қилди. Укутурушга ва куйдургига қарши эмлаш учун вакцина ишлаб чикди ва уни кенг кулланашига тавсия этди.

Л.Пастернинг кутуришга қарши вакцинаси туфайли хамма вақт улим билан тугайдиган куркинчли кутуриш касаллигига йуликмаслик имконига эга

булинишига юкумли касалликлар хакидаги таълимотни ривожланишига И.И.Мечников катта хисса кушиб, у инфекция ва иммунитет хакидаги таълимотни асослаб берди. С.П. Боткин 1860 йилларда «Катарал сарик касаллиги юкумли касалликдир» - деб таъкидлади ва ич терлама клиникасини батафсил ёритиб берди.

Полиомиелит профилактикаси учун Солк ўлдирилганг вирус асосида вакцина яратган. Кейинчалик ундан самаралироқ тирик вирус асосида Сейбин вакцина яратган, ва у пер ос усулида қўлланган. Вакцинанинг оддийлиги ва самарадорлиги умуммиллий масштабларда бир давлатларда полиомиелит билан касалланишни пасайиши, бошқа давлатларда умуман ликвидациясига йўл берди. 20 асрнинг 2 яримида В гепатитга қарши вакцина ишлаб яратилган. Биринчи вакцина В гепатит касаллари қон зардобидан тайёрланган, хозир рекомбинант ДНК технологияси қўлланилади. 2006й одам папилломаси вирусига (бачадон найи саратони асосий омили) қарши биринчи вакцина тайёрланган.

20 аср тиббиетининг мухим йўналишларига эндокринологияни ҳам қўшса бўлади. 1922 йилда Ф. Бантинг ва Ч. Бест биринчи усулни татбиқ этиб, инсулиннинг актив препаратларини олишди. Инсулиннинг химиявий тузилиши яқинда аниқланди. Инсулин дисульфид боғлар билан бирлашган 17 хил аминокислотанинг икки зан-жиридан тузилган полипептид экан (биринчи занжир 21 аминокислотадан, иккинчи занжир 30 аминокислотадан тузилган). Ҳозир инсулин препаратлари кимёвий синтез йўли билан олинган (лекин бу препаратлар ҳозирча кам актив). Бу организмдан ташқарида синтез йўли билан олинган биринчи оксилдир. Хенчемнинг ревматоид артритда стероид гормонларнинг қўлланилишини тиббиет тарихида янги бет деб билса бўлади. Стероидлар кимёсини ўрганиб чиққани Э. Кендалл ва Т.Рейхштейн, в сФ. Хенчем билан 1950 й. нобел мукофотига сазовор бўлган. Стероид гормонлар коллагеноз касалликларни даволашда жуда ердам берган.

Кўп асрлар давомида рухий касалликлар энг қийин ва жумбоқли касалликлар деб ҳисобланган. Касалларни боқиш ва даволаш ҳар доим ҳам мурувватли ва самарали бўлган. Уларни изоляциялаган, кишанлаган, оч қолдириб қийнашган, ёки муздай ваннада чўмилтирган. 20 аср бошида рухий касалликлар учун фақат таувсиф ва классификацияси бериларди.. Фрейд психоанализи, бировларнинг критикасига қарамасдан, кўпчилик томонидан маъқулланган. 1933й М. Закел депрессия ва психозларга шифокорларнинг мунособатини ўзгартирган.: инсулиновой шок терапияси усулини депрессив ҳолатларда қўлланишини тавсия қилган. Инсулиндан сўнг последовал метразол (пентетразол) препарат пайдо бўлган, ундан кейин электрошок билан даволаш. Кейинчалик транквилизаторлар пайдо бўлиб бугун жуда кўп рухий касалликларни даволашида қўлланилади.

Витаминлар латинча *vita*-хаёт ва амин-НН группа дормон-дори одам, хайвон ўсимликлар организмнинг хаёт фаолияти учун зарур моддалардир.

Витаминнинг кашф этилиши рус олими Н.И.Луниин номи билан боғлиқ. У озиқ-овқат маҳсулотларида хаёт учун зарур бўлган қандайдир бошқа моддалар (озик фактрлари) борлигини 1880-й тажрибада исботлаб берди. Н.И.Луниин қаймоғи олинмаган сут билан боқилган оқ сичқонларнинг соғлом ва яхши ўсганлигини сут таркибидаги асосий моддалар аралашмаси яъни оқсил казеин ёғ сут қанди, туз ва сув аралашмаси билан боқилган оқ сичқонларнинг эса нобут бўлганлигини аниқлаган. “Витамин” терминни поляк олими К.Футк 1912-й таклиф этди.

В организмга асосан озиқ овқатлар билан киради. Уларнинг баъзилари ичакда микроорганизмлар таъсирида синтезланади. Лекин ҳосил бўлган Витамин миқдори организмни эҳтиёжини тўла қондира олмайди. Витаминнинг биологик аҳамияти моддалар алмишинувига ростловчи таъсир этишдан иборат. Витамин организмда содир бўладиган кимиёвий реакцияларни кучайтиради. Организмнинг озиқ моддаларини ўзлаштиришга

таъсир кўрсатади. Хужайраларни нормал ўсишига ва бутун организмни ривожланишига ёрдам беради. Организмда ферментлар таркибига кириб уларни нормал функцияси ва активлигини тامينлайди. Шундан қилиб организмда бирор витамин етишмаса ёки бутунлай йўқ бўлса моддалар алмашинуви бузилади. Озиқ-овқатда витамин етишмаганда кишининг меҳнат қобилияти пасаяди. Организм касалликларга ҳамда ташқи муҳитнинг таъсирига бардош бера олмайди. Витамин етишмаслиги ёки мутлоқ бўлмаслиги натижасида авитаминозга ёхуд гиповитаминоз келиб чиқади.

Витамин етишмовчилигига овқат рационида витамин кам бўлмаслигига эмас, балки уларнинг ичакда сўрилиши тўқималарга етказиб берилиши ва биологик актив формага айланишининг бузилиши ҳам сабаб бўлади. Шундай қилиб организмда витамин нормал ўзгариш циклининг бузилиши витамин етишмовчилигига олиб келади. Меъда ва 12 бармоқ ичакнинг яра касаллиги, колит, жигар касаллиги ва б. Кўпгина касалликларда витамин ҳазм бўлиши бузилади ва эндоген витаминни етишмовчилиги пайдо бўлади.

В. Дастлабки пайтларда турли хил етишмовчилиги касалликларини даволашда қўлланилган (к. витамини билан даволаш) 20-аср ўрталаридан витамин билан даволаш миқёси анча кенгачди. Бундан ташқари, В. Озиқ-овқатларни витаминлаштиришда ҳам кўплаб қўлланила бошлади. Эндиликда чорвачиликда ҳам емларни витаминлашга катта эътибор берилмоқда. Лекин баъзи витаминнинг физиологик талабдан ортиқроқ ишлатилиши ёмон оқибатларга олиб келиши – гипervитаминозга сабаб бўлиши мумкин.

Жаҳон соғлиқни сақлаш ташкилоти 1948 йилда ташкил топган бўлиб, Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг соғлиқни сақлаш соҳаси бўйича ихтисослашган агентлик ҳисобланади. Жаҳон соғлиқни сақлаш ташкилотининг Ўзбекистондаги ваколатхонаси – Европа Минтақавий Офисининг бир қисми ҳисобланади. Мазкур Минтақавий офис Жаҳон

соғлиқни сақлаш ташкилотининг тузилмасига қарашли олти минтақавий офислардан биридир.

Ўзбекистон Жаҳон соғлиқни сақлаш ташкилотига 25 май 1992 йилда аъзо бўлган. 1993- йилдан бошлаб жаҳон соғлиқни сақлаш ташкилоти ва Ўзбекистон ўртасида яқин ҳамкорлик алоқалари бошланди: жаҳон соғлиқни сақлаш ташкилотининг Ўзбекистондаги ваколатхонаси мамлакатда ривожланишнинг умумий мақсади – Ҳамма учун саломатликка эришиш йўлида муҳим роль ўйнайди.

Ижтимоий соғлиқни сақлаш тизимини мустаҳкамлаш ва соғлиқни сақлаш соҳасида мавжуд устивор вазифаларни амалга ошириш йўлидаги қийинчиликларга қарамасдан, Ўзбекистонда сўнгги йиллар ичида мазкур соҳада катта муваффақиятларга эришилди. Жаҳон соғлиқни сақлаш ташкилоти томонидан кўрсатилаётган техник ёрдам Соғлиқни сақлаш вазирлигининг салоҳиятини мустаҳкамлашда муҳим рол ўйнамоқда ва ўз навбатида соғлиқни сақлаш тизимининг умумий самарадорлигини ошириш ва инновацион ёндашувларни ишлаб чиқишга хизмат қилмоқда. Бунинг натижасида барча даражадаги кўмак яхшиланмоқда.

Асосий йўналишдаги фаолиятлар

Жаҳон соғлиқни сақлаш ташкилоти фаолияти ўз ичига ҳамкорликнинг қатор стратегик йўналишларини киритади. Бу йўналишлар Ўзбекистон Республикаси Соғлиқни сақлаш вазирлиги билан биргаликда белгилаб олинади ва Ҳамкорлик масалалари бўйича икки йиллик шартномада ўз аксини топади. 2008-2009 йилларга мўлжалланган Ҳамкорлик масалалари бўйича икки йиллик шарнома доирасида жаҳон соғлиқни сақлаш ташкилотининг фаолияти қуйидагиларга қаратилган:

1. Юқумли касалликлар: Мингйиллик Ривожланиш Мақсадларига эришишни таъминлашга қаратилган иммунизация дастурлари; чақалоқлар ўлимини камайтириш, иммунизация тизимини яхшилаш, юқумли касалликларга

қарши курашишни кучайтириш. Бунга, парранда гриппи ва грипп пандемиясини назорат қилиш ҳам киради.

2. ОИВ/ОИТС, туберкулёз ва малярия: Мазкур касалликларнинг олдини олиш, даволаш ва парвариш қилишда Соғлиқни сақлаш вазирлигига кўмак бериш.

3. Юқумли бўлмаган касалликлар: касалликларнинг олдини олиш ва камайтириш, меҳнатга лаёқатсизлик, юқумли ва сурункали бўлмаган касалликларда вақтдан олдин дунёдан кўз юмиш, руҳий хастали, зўравонлик ва травма.

4. Она ва бола саломатлиги – касаллик ва ўлимни камайтириш, ҳаётининг асосий давларида - ҳомиладорлик, чақалоқнинг дунёга келиши, неонатал давр, ёшлик ва ўсмирлик давр, жинсий ва репродуктив саломатликни яхшилаш, саломатлик соҳасида тенгликка эътибор бериш ва ҳаётини ёндашувдан фойдаланган ҳолда маълум шахслар учун фаол ва соғлом қаришни қўллаб қувватлаш.

5. Озиқланиш ва озиқ овқат маҳсулотлар хавфсизлиги: овқатланиш ҳолатини яхшилаш, озиқ-овқат маҳсулотларининг хавфсизлигини таъминлаш ва соғлиқни сақлаш ва ривожланишни қўллаб қувватлаш мақсадида озиқ овқат билан таъминлаш.

6.2. Янги даврдаги Россия тиббиёти.

1917 йил тарихий воқеалари сиесий ва иқтисодий ҳаётга катта зарар етказди. Улар нафақат аҳоли ҳаёти балки жамоат соғлигига таъсир этди. 20 йиллар охири ва 30 йиллар бошида собиқ Россия империяси ҳудудида вабо, тиф, чечак ва бошқа касалликлар эпидемияси ривожланди. Мамлакатнинг алоҳида регионларида очлик бу вазиятни янада чуқурлаштирди. Малакали мутахасислар, тиббий техника ва жиҳозлар, медикаментлар етишмасди. Бу янада янги эпидемия ҳолатлари ривожланишига хавф туғдирарди. Ушбу

йилларда аҳолининг ўлим даражаси 3 марта ошди, туғилиш 2 мартага камайди. Мамлакатда ўлимларни, касалликларга ва эпидемияга қарши ёрдамни фақат, яхши ташкиллаштирилган соғлиқни сақлаш тизими қутқара олиши мумкин эди. 1918 йилда худди шунақа тизим фаол шакллана бошлади. 1917 йил 26 октябрда Давлат соғлиқни сақлашни тузиш учун Тиббий-санитар бўлим тузилди. Бўлимнинг асосий вазифаси янги ҳокимиятни тан олган , барча врачларни ишга жалб қилиш ва бирлаштириш эди. Врачлар коллегия Совети фаолиятига бўйсунадиган, тиббий-санитар бўлимлар ва врачлар коллегиялари тузила бошланди. Мамлакат ҳудудидаги барча тиббий-санитар тадбирларни олиб борлишини назорат қилувчи, ташкиллаштирувчи ва бош соғлиқни сақлаш органи бўлиши лозимлиги, 11 июл 1918 йил Халқ комиссариати Совети “Соғлиқни сақлаш халқ комиссариати муассасалари тўғрисида” декрет имзоланди. Унинг биринчи раҳбари қилиб Г. Н. Каминский тайинланди. Кейинги халқ соғлиқни сақлаш комиссари **Николай Александрович Семашко** (1874–1949йй.) бўлди, у нафақат совет тиббиёти балки дунё тиббиётига катта ҳисса қўшди. У Наркомздрав бўлиб 11 йил мобайнида эпидемия, очлик пайтларида бошқариб келган. У эпидемияларга қарши, оналик ва болалик дастурларни тузишда фаол иштирок этган. Унинг даврида санатор-курорт даволаш тизими ривожлана бошлаган, тиббий олий таълимда ўзгаришлар юзага келган. Н. А. Семашко гигиена ривожланишига катта ҳисса қўшган ва 1922 йил Москва давлат университети тиббиет факултетида ижтимоий гигиена кафедрасини ташкил қилган, 27 йил мобайнида кафедра мудири бўлиб ишлаган. У ҳамда умумиттифоқ гигиена жамиятини 1940-1949 йй бошқарган.

Янги тиббиетнинг энг муҳим принципи бу давлат храктерига эга бўлиш эди. Жамиятнинг энг қашшоқ қатламаларига тиббий хизматлар учун льготалар киритилган, даволаш профилактика муассасаларнинг сони кўпайтирилган. Кейинчалик санитария-гигиена назорати бўйича зизматлар ташкиллаштирилган. Доимий санитар назоара нафақат корхоналарда, балки

аҳолининг шахсий ҳаётида ҳам ўрин топган. Ҳукумат тарафдан бу режаларни амалга оширишга катта маблағлар ажратилган. Яқин орада бутун иттифок бўйича вабо, чечак, ўлат каби касалликлар ликвидация қилинган. Бундай чора-тадбирлар шунчалик самараси юқори бўлган, ҳам тинчлик даврида, ҳам иккинчи жаҳон уруши даврида эпидемиялар таъсодифлари таъкидланмаган.

Вазият стабиллашиб фуқаролараро уруш тугагандан кейин, ҳукумат тиббий олий таълимга янги олий маълумотли кадрларни тайерлашга катта эътибор қарата бошлади. У пайтда соғлиқни сақлаш тизимида амалиёт билан тиббий фаннинг бирлаштириш лозим эди. Лекин тиббиёт қийин давларни ўтказар эди. Лабораторияларда жихозлар етишмовчилиги яққол билинарди. . Мехнат учун нормал шароитлар йўқ эди – лабораториялар иситилмас, электр тармоқлари йўқ эди. Бунга қарамай олимлар ўз ишларини олиб борардилар, ва бу ишлар кейинчалик дуневий аҳамиятга эга бўлган. Россия тиббиети алломалари В. М. Бехтерев, А. А. Кисель, Н. И. Бурденко, Е. Н. Павловский, И. П. Павлов бир энтузиазмнинг ўзида очлик ва бошқа йўқчиликларни жидаб келиб ишини давом этардилар. Шу пайт шартли ваакцинация киритилган эди, силга қарши эффе́ктив курашиш усуллари топилган эди, трансмиссив касалликларнинг йуқиш механизмлари ўрганиб чиқилган.

1918й . биринчи тиббий мажлис ташкил этилган, ва у олий тиббий таълим ривожланиши, суд тиббий экспертиза, давлат фармакопеяси ва бошқа саволлар устида фаол ишларни олиб борган. Бу мажлиснинг фаол иштирокида Давлат аҳолини соғлигини сақлаш институти ташкил топган, ва унинг таркибига 8 илмий институт киритилган. Илмий институтлар санитар-гигиена шароитлари, тропик касалликлар, микробиология ва бошқа саволлар устида бош қотирардилар. Бутун Россия бўйича 1918 – 1927йй. 40дан ортик илмий институтлар ташкиллаштирилган.

1930йилдан хамма тиббий факултетлар ажралиб мустақил тиббий институтларга айланган, 1935 йилга уларнинг сони 55 борган (тиббий

институтлар сони билан биргаликда) (Тошкентс и Самарканд тиббиет институтлари). Уларнинг таркибида фармацевтик, педиатрик, стоматологик факультетлар асосланган, ва бу биринчи тиббиет университетлари асосланишига имкон туғдирган. Клиник кафедралар бўйича ординатура ва аспирантуралар ташкил этилган.

1941 – 1945йй. Улуғ Ватан уруши бўлган, ва у тарихда энг кўп қон тўкилган жанг бўлган. 27 млн. ортиқ аскарлар ва халқ вафот этган. Лекин кўписи тиббий шифокорлар орақасида омон қолган. Урушнинг бош даври тиббий таъминлаш бўйича жуда қийин кечган: Кадрлар, дори-дармонлар, жихозлар етишмовчилиги. Шу сабабли харбий-тиббий ва тиббиет институтлардан муддатидан олдин 4 босқич талабаларни чиқаруви ташкиллаштирилган Шунинг орақасида урушнинг иккинчи йилида армия хамма тиббий мутахассислар билан 95 фоизга таъминланган. Қизил армия бош шифокори Н. Н. Бурденко, бош жаррох ВМФ – Ю. Ю. Джанелидзе бўлганлар. Шифокорларнинг тартибга солинган ишининг орақасида эвакуацион госпиталлар ташкил этилган, тиббий ердам тараққий эттирилган. Илмий ишлар тўхтамаган, урушдан олдин қон ўрнига қўлланадиган суюқликлар топилган, қон қуйиш ва консервациялаш усуллари ўрганиб чиқилган. Бу хаммаси кейинчалик минглаб хаетларни қутқарган. Уруш йилларида пенициллин синовлардан ўтган, янги сульфаниламид ва антибиотиклар очилган ва улар сепсис, йирингли жарохатларда қўлланилган.

Урушдан кейинги йиллардаги тиббиётнинг эришган асосий ютуқларига санитар ҳолатни чуқур ўрганиш ва ушбу соҳадаги муаммоларни самарали бартараф, бундан ташқари 1944 йил 30 июнда биринчи АМН СССР очилди, Н. Н. Бурденко президент қилиб тайинланди.

Кейинчалик 1960 йилдан 1990 йилгача совет тиббиёти кетма-кет бир неча даврларни ўтказди. 1960- йилнинг бошларида бутун мамлакат бўйича катта касалхоналар қурила бошланди (300–600 ва ундан кўп ўринли),

поликлиникалар сони ошди, болара касалхоналари ва санаториялар ташкил қилинди, амалиётга янги вакцина ва препаратлар киритилди. Терапия соҳасида алоҳида мутахасисликлар ажрала бошлади ва ривожланди (кардиология, пульмонология ва бошқ.). Жарроҳлик олдинга ривожланди, микрожарроҳия, трансплантология ва аъзо ва тўқималарни протезлаш принциплари ишлаб чиқилди. 1965 йил тирик донордан биринчи марта буйракни кўчириб ўтказиш муваффақиятли ўтказилди. Операцияни Борис Васильевич Петровский ўтказди. 1970- йил ўрталарида кўпгина диагностик марказлар очилди ва жихозланди, оналик ва болаликни муҳофаза қилиш мукамаллаштирилди, онкологик ва юрак қон томир касалликларига кўп эътибор қаратилди. 1980- йилларда кардиология, онкология, лейкозлар, имплантация ва протезлаш масалаларини фаол ўрганиш давом этди. 1986 йилда биринчи марта юракни кўчириб ўтказиш операцияси муваффақиятли ўтказилди. Операция муаллифи Валерий Иванович Шумаков.

Бундан ташқари тез ёрдам тизими фаол ривожланди, автоматлаштирилган бошқариш тизими тузилди «тез ёрдам» ва «стационар». 1983 йилдаги соғлиқни сақлаш соҳасининг оламшумул вазифаси бу оммавий, уму халқ диспансеризацияси ва аҳолини профилли даволаш бўлди. Буни охиригача амалга ошириш мумкин эмас эди, чунки аниқ режа ва етарли маблағ йўқ эди.

Шундай қилиб, совет даври охиридаги соғлиқни сақлашда режалаштирилган ислохотларни тўғри олиб бора олмаслик асосий муаммоси эди. Молиялаштиришнинг янги усуллари киритиш, хусусий ва давлат тузилмаларини жалб қилиш керак эди. Шунинг учун, барча ўтказилган илмий ва амалий ишлар соғлиқни сақлашда қутилган ўзгаришга ва натижага ҳукумат эриша олмади.

6.3. Здравоохранение в Узбекистане новейшего времени.

6.4. Ўзбекистонда табиий фанлар ва тиббиётни ютуқлари.

Ўзбекистонда тиббиёт минг йиллар давомида шакилланган, аммо енг муҳим давр ўрта аср билан боғлиқ (X - XII аср.) Айни оша даврда Ўзбекистоннинг буюк шахслари яшаб отган. Улар орасида Абу Али ибн Сина (Авиценна), математик ва фармаколог Абу Райхан Беруний, математик ва файласуф Ал Хоразмий. Булардан ташқари Моварауннахрда тиббиётни ривожланишида рол ўйнаганлар: Шарафўтдин ибн Абдуллах Илокий, Исмаил Джурджаний, Махмуд ибн Умар Чагминий, Наджибуддин Самаркандий. Дунё тиббиётининг олтин фондига киритилган асарлар Ибн Синонинг «Тиб конунлари» ва «Урджузалар», Исмаил Джурджанийнинг «Хорезмшохнинг хазинаси» и «дори хазинаси» Наджибуддина Самаркандининг «Касаликнинг сабаблари ва кориниши» и «Дориларни тайорлаш», Ибн Абдуллах Илокийнинг «Тиббиёт топлами» и «Кичик Тиб конунлари», Ибн Умара Чагминийнинг «Кичик конун» и ва бошқалар.

Тиббий биологик, клиник, тиббий ижтимоий ва гигиеник фанларга бўлинади. Тиббийбиологик фанларга: одам гавдасининг тузилишини ўрганадиган анатомия, гистология ва ситология; организмнинг одатдаги ҳолатини, унда касалликнинг пайдо бўлиши, авж олиши, кечиши ва юз берадиган структур ҳамда функционал ўзгаришларни ўрганадиган нормал физиология ва биокимё; патологик анатомия ва патологик физиология; организмга дорилар таъсирини ўрганадиган умумий ва клиник фармакология, шунингдек, микробиология, вирусология ва паразитология, тиббиёт генетикаси ва б. қиради. Одам касалликлари, уларни даволаш ва олдини олишни ўрганадиган клиник фанлар асосий даволаш усулига кўра, терапия ва жарроҳияга бўлинади. Т.нинг ушбу қисмлари ҳам, ўз навбатида, маълум орган, системалар касалликларини атрофлича ўрганиши, йўналиши бўйича турли соҳаларга бўлинади. Мас, терапияда кардиология, ревматология, нефрология, гастроэнтерология, гематология, гериатрия, фтизиатрия, педиатрия, неврология, психиатрия, дерматология ва венерология, курортология, физиотерапия, рентгенология, терапевтик стоматология; жарроҳиязя, умумий жарроҳиядан ташқари, акушерлик ва гинекология жарроҳияси,

травматология ва ортопедия, анестезиология, реаниматология, нейрожарроҳия, онкология, урология, оториноларингология, офталмология хлрургиялари ажратилади. Клиник фанларнинг ҳар бирида беморни текшириш ва касаллик белгилари семиотикасчани аниқлаш усуллари бўлими бор.

Ташқи муҳитнинг организмга таъсири ва аҳоли соғлиғини муҳофаза қилиш тадбирларини ўрганадиган тиббийижтимоий ва гигиен и к фанларга ижтимоий гигиена ҳамда соғлиқни сақдашни ташкил этиш, умумий гигиена, болалар ва ўсмирлар гигиенаси, коммунал гигиена, овқатланиш гигиенаси, радиацион гигиена, меҳнат гигиенаси, эпидемиология ва тиббиёт географияси, шунингдек, тиббиёт этикаси ва деонтологияси киради.

Т.нинг бундай бўлиниши шартли, чунки ижтимоий жараёнлар барча тиббиёт фанларига, шунингдек, илмиямалый соҳалар (ҳарбий тиббиёт, космик тиббиёт, спорт тиббиёти, суд тиббиёти ва б.)га бевосита тааллуқлидир. Тиббийбиологик фанлар учун характерли бўлган экспериментал усул эса клиник ва гигиеник Т. соҳасига ҳам кенг кириб бормоқда. Т. табиий фанлар (биология, физика, кимё) ва ижтимоий фанлар ҳамда техника билан чамбарчас боғланган.

Тарихи. Замонавий Т.нинг келиб чиқиши, тараққиёт босқичи кўҳна тарихнинг турли даврларидаги дунёқарашларни ўз ичига олади. Маълумки, турли касалликлар, уларни даволаш ва олдини олиш ҳақидаги билимлар асоси қадимдан кишиларнинг тажриба ва кузатишларига боғлиқ бўлган.

Т.нинг халқ табобатидан мустақил фан даражасига кўтарилишида қад. Миср, Бобил тиббиёти, Гиппократ ва Лменнинг муҳим ўрни бор. Гиппократ касалликларни аниқлаш, беморнинг ҳаёти ва фаолиятига ташқи муҳитнинг таъсирини ўрганиш, хасталикнинг келиб чиқиш сабабларини топиш ва даволашда бемор организмнинг ўзига хос хусусиятларини билиш каби масалалар билан шуғулланган. Гален эса биринчи бўлиб организмдаги аъзо ва системаларнинг тузилиши ҳамда функцияларини, асосан, ҳайвонлар

(маймунлар) организмида тажриба қилиб ўрганган. Унинг анатомия ва физиологияга дойр асарлари то 16-а.

гача Т.нинг асоси бўлиб хизмат қилди.

Ўрта Осиё ва умуман Шарқда таъбабат айниқса, ривож топди. Шу даврда юнон, санскрит ва бошқа қад. Шарқ тилларида ёзилган тиббиётга дойр асарларнинг кўпчилиги, жумладан, Аристотел, Диоскорид ва Галеннинг доришуносликка оид асарлари сурёний ва араб тилларига таржима қилинди. Галеннинг "Қиво аладвия ал муфрада" ("Содда дориларнинг қувватлари") ва Бадиғурснинг "АлАбдал аладвия ал муфрада" ("Содда дориларнинг ўрнига ўтувчилар") каби китоблари илк бор машҳур табиб ва таржимон Ҳунайн ибн Ишоқ алИбодий (809— 877) томонидан таржима қилинди. Шарқда Абу Ҳанифа адДинаворий (815 й. туғилган) "Китоб финнабот" ("Ўсимликлар қақида китоб")ни яратиб, унда 482 хил ўсимликнинг дорилик хусусиятларини баён этди. Абу Райҳон Берунийнинг "Китоб асайдана фиттиб" ("Тиббиётда доришунослик") асари ўша давр Т.ининг энг катта ютуғи ҳисобланиб, Ўрта Осиёда доришунослик илми — сайданага асос бўлди. Абу БакрарРозийнинг таъбабат соҳасидаги асарлари умуман жаҳон тиббиётининг ривожланиши, бойишида ғоят улкан аҳамият касб этди. Олимнинг тиббиёт энциклопедияси ҳисобланган 25 жилдди "АлЖомий алкабир ва қад урифа билХовий" ("АлХовий номи билан танилган катта тўплам") асари шу давргача Ғарб ва Шарқ Т.ида қадрли бўлиб келди; 10 жилдди "Таъбабат китоби" ҳамда "Чечак ва қизамиқ қақида"ги китоби ҳам Т.да машҳур эди.

Ўрта асрда Абу Али ибн Сино Т.нинг ривожланишига катта ҳисса қўшди. Унинг "ал Қонун фиттиб" (қ. ["Тиб қонунлари"](#)) асари асрлар оша жаҳон таъбабатида асосий қўлланма бўлиб келди. Бу асар Т.нинг асосий соҳалари: анатомия, физиология, патология, терапия, доришунослик, гигиена ва б.ни қамраб олган. Иситма, ўлат, чечак, қизамиқ каби юқумли касалликларни қандайдир кўзга кўринмас жониворлар қўзғатиши тўғрисида фикр юритган. У буйрак тошларини операция қилиб олиб ташлаш, трахеотомия қилиш,

жароҳатларни даволаш усуллари ҳақида ёзади. Ибн Синонинг бизгача етиб келган энг муҳим асарларидан яна бири "алАдвия алқалбия" ("Юрак дорилари")дир. Унда олим юрак касаллигида қўлланадиган (ўзи топган) дорилар ҳақида ёзади.

Таниқли табиб Абу Мансур тибга оид "Мажмуъайи кабир дар адвият муфрада" ("Содда дорилар ҳақида катта тўплам"), "Рисола дар иложи амрози садр" ("Кўкрак касалликларининг давоси ҳақида рисола"), "Китоб ғуно ва муно" ("Мақсадларни мукамал баён қилган китоб") каби асарлар ёзган. Буларда ички касалликлар, тери касалликлари, иситмабезгак касаллиги, уларга қарши дорилар ва даволаш усуллари баён этилган.

Шарафўтдин Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Юсуф Илоқий ҳам касалликларнинг келиб чиқиши, сабаблари, белгилари, уларни аниқлаш ва даволашга оид кўп билимлар соҳиби бўлган.

Ўша даврнинг йирик табибларидан бири Бадриддин Самарқандий Муҳаммад ибн Баҳром Қалонисий ҳар хил касалликларга қарши мураккаб дорилар тайёрлаб тажрибада синаб кўрган.

13-а.нинг машҳур табибларидан бири Абу Ҳомид Муҳаммад ибн Али ибн Умар Нажибуддин Самарқандий "Ағзият алмарзо" ("Касаллар истеъмол қиладиган овқатлар") номли китобида ҳар бир касалликда қандай таом истеъмол қилиниши ва қайси овқатлардан эҳтиёт бўлиш лозимлиги, шунингдек, овқатларнинг дорилик хусусиятлари ҳақида ёзган.

40 й.дан ортик, табобат илми билан шуғулланган Султон Али табиб Хуросоний (15—16-а.) ўз тажрибалари асосида 2 асар ёзган. Улардан бири "Дастур алилож" ("Касалларни даволаш бўйича қўлланма")дир. 15— 16-а.ларда Ҳиндистонда яшаб ижод этган хиротлик табиб Юсуф ибн Муҳаммад ибн Юсуф Юсуфий алҲиравий тиббий асарлари ва амалий ишлари билан Ўрта Осиё, Хуросон ва Ҳиндистонда табобатнинг яна ҳам тараққий этишига ўз ҳиссасини қўшди.

Абдулғозихон ибн Араб Муҳаммадхон Хоразмий (1603 — 1664) муҳим тиббий асарлари, жумладан, эски ўзбек тилида ёзилган "Манофиъ алинсон" ("Инсон учун фойдали дорилар") номли асари билан машхур.

18-а. нинг 2ярми ва 19-а.нинг 1ярмида Хоразмда яшаб ижод этган ўзбек табиби Жаъфархужа ибн Насруддинхўжа алХусайний алКарукий Ҳазораспийнинг ўзбек тилида ёзилган "Мултакий аттиб" ("Тиббий маълумотлар тўплами") асари (1823) 67 бобдан иборат бўлиб, унда асосан, киши аъзоларининг ҳар хил касалликлари ва уларни дорилар билан даволаш усуллари баён килинган.

Машхур ўзбек табиби Маҳмуд Ҳаким Яйфоний Хўқандий (1851 й.да туғилган) умрининг кўп қисмини табобатни ўрганишга ва кишилар соғлиғини сақлашга сарфлади. У ўз давригача бўлган шарқ табобати қўлга киритган ютуқларни жамлаб ҳамда шахсий тиббий тажрибалари билан бойитган қолда "Қонун алилож" ("Даволаш крнуни") ва "Тарик алилож" ("Даволаш усули") китобларини ёзиб қолдирган. Уларнинг иккинчисида ўпка, юрак, сут беши, меъда, жигар, ичак, буйрак, қовуқ ва иситма касалликлари, шишлар, тошмалар, мўй ва тирноққа оид хасталиклар, жароҳат ва яралар; суякларнинг синиши, заҳарлар, заҳарли ҳайвонлар чаққанида даволаш ва баъзи русча номдаги дорилар келтирилган.

Боситхон Зоҳидхон ўғли ўз ижодида Беруний, Розий, Ибн Сино, Илоқий, Қумрий ва Самарқандийларнинг асарларидан кенг фойдаланган. Бизгача унинг ўзбек тилида ёзилган 3 асари етиб келган.

Ўрта Осиёда қадимдан доривор ўсимликлар ва овқатли моддаларнинг хусусиятлари, уларнинг киши организмга етказадиган фойда ва зарарлари ўрганилган. Натижада халқ қўлида астасекин Т.га оид кўпгина маълумотлар йиғилиб борган. Улар эса кейинчалик тиббий асарлар яратишда муқим манбалардан бири бўлган.

Европада Уйғониш даврида Т. янгидан раванқ топди. 16-а.да кўпгина фанлар, айниқса, Т., физика ва кимёнинг ривожланиши касалликларни даволаш, сабабини билишда бу фанларнинг қонунларидан фойдаланиш имконини

берди. Жарроҳияда, айниқса, жароҳатларни даволашда янги усуллар жорий қилинди. Анатомиянинг асосчиси А. Везалий мурдани ёриб текшириш билан одам организмнинг тузилиши ва органлар фаолиятини илмий жиҳатдан аниқ асослаб берди. Инглиз врачлари В. Гарвей қон айланиш системаси ҳақида асар яратиб, Т.да янги бўлим — физиологияга пойдевор қўйди. Физиканинг тараққиёти натижасида бу даврда микроскоп кашф этилди ва ундан Т.да фойдаланила бошланди. Голландиялик олим Антони Левенгук томонидан микроскопиянинг ривожлантирилиши микробиология соҳасининг шаклланишига сабаб бўлди.

17—18-а.ларда саноатнинг ривожланиши натижасида касб касалликлари ҳақидаги соҳа вужудга келди. Бундай касалликлар сабабини дастлаб россиялик олимлар ўрганиб, Т.га янги — касб касалликлари ҳамда мех.нат гигиенаси бўлимларини киритдилар. Кейинчалик табиий фанлар ва техника соҳасидаги тадқиқотлар доираси янада кенгайди. Табиий фанларнинг ютуқлари Т. тараққиётига ижобий таъсир кўрсатди, беморни объектив текшириш усуллари (палпация, перкуссия ва б.) ва лаб. диагностика асослари ишлаб чиқилди. Клиник текширув натижаларини, мурдани ёриб текширишда олинган маълумотлар билан таққослаш усули (А.И. Полунин, Н. И. Пирогов ва немис олими Р. Вирхов ва б.) касаллик белгилари орган ва тўқима ҳамда хужайраларнинг тузилишидаги ўзгаришларга боғлиқ эканлигини исботлашга имкон берди, бу тадқиқотлар натижасида кейинчалик Т.нинг яна бир янги бўлими — патологик анатомия ва гистология соҳалари вужудга келди.

Энергиянинг сакланиш ва ўзгариш қонунлари кашф этилиши, органик моддаларнинг тузилиши, ўзгариш ва алмашинув йўллари ўргана бориш биол. ва Т.нинг тараққиётида муҳим босқич бўлди, физиологик ҳодисаларни тушунтириб берган илмий йўналиш ўша қонунларга асосланди.

19-а.нинг 2ярмида микробиология соҳасида бир қанча янгиликлар яратилди. Эпидемик касалликлардан вабо, ўлатнит кўзғатувчилари ва касаллик эпидемиологияси ўрганилди, чечак микроби аниқланди ва унга қарши вакцина тайёрланди (Э. Женнер). Маҳоратли врачлар ёрдамида бутун дунёда

чечакка қарши эмлаш расм бўлди. Юқумли касалликлар сабаби турли микроблар эканлигини Л. Пастер асослаб берди ва бу кашфиёт асосида кишиларни куйдирги, кутуриш каби юқумли касалликларга қарши эмлаб, уларнинг олдини олиш усулларини ишлаб чиқиш имконияти туғилди. Шу даврда Европада безгак, тошмали терлама (тошмали тиф), қайталама терлама ва б. юқумли касалликларни кўзгатувчи микроблар топилди. И.И. Мечников иммунитет ҳақидаги таълимотни яратди. Микробиологик кашфиётлар асосида гигиена фани шаклланди ва юксала борди. Ўша даврда Россия ва б. давлатларда ташқи муҳитнинг — ҳаво, сув ва тупроқнинг инсон организмига, шунингдек, ижтимоий омиллар — меҳнат, турмуш тарзи ва овқатланиш шароитларининг ишчилар соғлиғига таъсирини ўрганиш туфайли ижтимоий гигиена муаммоси илмий асослаб берилди.

19-а.нинг сўнгги чорагида шаклланган биокимё фани соғлом организмда ва патологик ҳолатларда моддалар алмашинувини ўрганиш, унинг ўзгаришини текшириш натижасида касалликларни аниқлаш билан физиология ва патофизиологияни бойитди ва Т.га янги, юқори информатив ва бажарилиши осонроқ лаб. усулларини киритди. Орқа мия нервларидаги сезувчи ва ҳаракатлантирувчи толалар ўрганилди, бу эса организмда нерв системаси фаолиятининг аҳамиятини аниқлашга имкон берди, қон ва лимфа таркиби, безларнинг тузилиши ва функциялари ўрганилди. Рус олимлари С. П. Боткин, И.М. Сеченов, И.П. Павлов тадқиқотлари туфайли марказий нерв системаси ва бутун организмнинг фаолият крнунлари материалистик нуктаи назардан таърифлаб берилди.

Умуман бу даврда экспериментал Т. тобора ривожланиб борди, франсуз олими К. Бернар ва рус патофизиологи В.В. Пашутиннинг бу борада олиб борган илмий ишлари умумий патология (кейинчалик А. А. Богомолец ва С.С. Халатов асослаган патологик физиология)нинг фан сифатида шаклланишида муҳим аҳамият касб этди. Анатомия ва топографик анатомияларни чуқур ўрганиш жарроҳияда операцияларнинг муваффақиятини таъминлади.

20-а.да Т. да мисли кўрилмаган ютукларга эришилди. Немис олими В.К. Рентген икснурларни кашф этди ва Т.да рентгенологияга асос солди. Табиий радиоактивликнинг кашф этилиши, ядро физикаси соғасидаги тадқиқотлар ионловчи нурларнинг тирик организмга таъсирини ўрганувчи радиобиология фанини юзага келтирди. Бу соҳадаги кейинги изланишлар даволаш ва диагностика мақсадида радиоактив изотоплардан, нишонланган атомлардан фойдаланиш имконини берди. Т. техникаси ҳам тез ривожланди. Т.га электроника ютукларининг татбиқ этилиши натижасида организмдаги турли орган ва системалар фаолиятини аниқ белгилаб берадиган усуллар, сунъий юрак, сунъий буйрак ва ҳ.к. ихтиро қилинди. Электрон микроскоп эндиликда хужайрадаги энг мураккаб ва нозик ўзгаришларни, майда микробларни аниқлашда зарур қурол бўлиб қолди. Т. кибернетикаси ёрдамида замонавий, ихчам ва қулай протезлар яратилди, шунингдек, операция вақтида беморнинг нафас олиши ва артериал босимини меъёрида саклаб турадиган турли автоматик системалар ишлаб чиқилди, техника тараққиёти, ўз навбатида, Т.га янги соҳалар (авиация тиббиёти, космик тиббиёт)ни киритди. Ирсият ва организмнинг ўзгарувчанлик қонуниятини ўрганадиган генетика фани Т.нинг ривожига катта таъсир кўрсатди. Ирсий касалликларни ўрганиш тиббиёт генетикасининг пайдо бўлишига олиб келди. Иммунологиянинг ривожланиши иммунологик ўзгаришлар оқибатида келиб чиқадиган касалликларни ўрганадиган иммунопатологияга асос бўлди. К. Ландштейнернинг изогемагглютинация қонуни (1900— 01), Я. Янский томонидан одам қони таркиби жиҳатидан 4 гуруҳга бўлиниши кашф этилиши (1907) Т. амалиётида қон қуйишдан кенг фойдаланишга имкон берди. Бу даврда Т.га Пиркенинг сил касаллигини аниқдайдиган аллергия реакцияси (қ. [Пирке реакцияси](#)) ва аллергия термини киритилди. 1939—40 й.ларда микроорганизмларга қарши курашнинг кучли воситаларидан бўлган антибиотиклар ихтиро қилинди ва амалда қўлланила бошлади. Витаминлар ҳақидаги таълимот ҳам ривож топди. Ички секреция безларининг тузилиши ва функциясини ўрганиш туфайли эндокринология мустақил фанга айланди,

у ривожланиб, гормонотерапия ва гормонал регуляция масалаларини хам ўрганишга киришилди. Кимётерапия, гормонотерапия ва марказий нерв системасига таъсир этадиган препаратларнинг қўлланилиши ва турли синтетик препаратларни олиш усулларининг кенгайтилиши клиник Т.ни тубдан ўзгартирди. Бу даврда янги тиббий жиҳозлар, жумладан, электрон аппаратлар ёрдамида юрак фаолиятини клиник ва экспериментал текширишлар амалиётда кенг қўлланилиши натижасида кардиология соҳаси ички касалликлар клиникасидан мустақил фан сифатида ажралиб чиқди. Миокард инфаркти, қон ивиши, атеросклероз ва б. клиникаси таърифлаб берилди. Эндиликда кардиология муаммоларини терапевтларгина эмас, балки жарроҳлар, физиологлар, биокимёгарлар ва б. хам ўрганмоқдалар. Қон системасини ўрганадиган фан — гематология хам ривожланди. Уруш ҳаракатлари чоғида ҳарбий дала жарроҳлиги юзага келди. Травматизмнинг ўсиши туфайли травматология ва ортопедия шаклланди. В.П. Фшштовннинг пластик жарроҳия соҳасидаги ишлари жаҳон Т.ида юксак баҳоланди, Америкалик олим Х.У. Кушинг, рус олимлари А.Л. Поленов, Н.Н. Бурденко ва б. нинг ишлари нейрожарроҳиянинг шаклланишига имкон берди. Сийдиктаносил аъзолари касалликларини жарроҳик усулда даволаш йўлга қўйилиши туфайли урология соҳаси қарор топди. Наркоз бериш усули такомиллаштиридди. Рус жарроҳи А. В. Вишневский новокаин эритмаси билан маҳаллий оғриқсизлантириш усулини ишлаб чиқди (1923—30). Замонавий наркоз бериш усули ва антибактериал терапия юрак ва ўпка жарроҳиясининг ривожланишига йўл очди, сунъий қон айланиш аппарати ва ҳ.к. кашф этилди. Кардиожарроҳия хам янги одимлар ташлади: туғма ва ревматик юрак пороклари жарроҳик йўл билан даволана бошланди. Юрак трансплантологиясига асос солинди (Жан.Африка жарроҳи К. Барнард, 1967). 20-а. бошларида ўсмалар ҳақидаги фан — онкология шаклланди. Кейинги тадқиқотларда ўсмаларнинг, чунончи раkning вирусли ва кансероген шакл назариялари юзага келди. Микробиология тез суръатлар билан ривожланди: силга қарши вакцина тайёрланди (1921, А. Калмет ва Ш. Герен). Кейинги

изланишлар натижасида полиомиелит, дифтерия ва б. инфекцион касалликларни бартараф қиладиган вакцина, зардоблар ихтиро қилинди; риккециоз, лептоспирозлар ҳақидаги таълимот ишлаб чиқидси. Д. И. Ивановскийнинг филтрланувчи вирусларни ихтиро қилиши (1892) ва Нидерландия ботаниги М. Бееринкнинг кейинги тадқиқотлари вирусологиянинг мустақил фан сифатида шаклланишига олиб келди.

Замонавий тиббиётнинг баъзи муаммолари. Илмий техника ривожини, ижтимоийиқтисодий ўзгариш ва муваффақиятлар туфайли аҳоли соғлиғини сақлашда касалликлар таркибида муҳим ижобий ўзгаришлар рўй берди, ўлим камайди, узоқ умр кўрувчилар сони ортди. Иқтисодий жиҳатдан ривожланган мамлакатларда илгари дунёда кенг тарқалган ўта хавфли эпидемик касалликлар (вабо, ўлат, чечак ва б.) га барҳам берилди. Кишилар соғлиғига ва халқ хўжалиғига катта зарар етказаётган грипп, вирусли гепатит, орттирилган иммун танқислиги ва б. вирусли касалликларга қарши кураш шу куннинг муҳим тиббий муаммоларидан бўлиб қолмоқса.

Юрактомир касалликларидан юракнинг ишемик касаллиги (қ. [Инфаркт](#)), атеросклероз, гипертония касаллиги ва б.нинг олдини олиш алоҳида аҳамият касб этмоқда. Асаббузарлик, тамаки чекиш, жисмоний меҳнат билан кам шуғулланиш, меъридан кўп овқат ейиш, спиртли ичимликларга ружу қилиш, гиёҳвандлик каби иллатлар бундай касалликларнинг кўпайишига сабаб бўлмоқда. Лекин бу касалликларни ўз вақтида аниқдаш ва даволашда замонавий Т. анчагина муваффақиятларга эришди.

Хавфли ўсмаларнинг пайдо бўлиш сабабларини аниқлаш ва даволаш Т.нинг энг долзарб масаласидир. Кимёвий кансероген моддалар ва нурланишнинг таъсирини камайтириш, ўсмалар пайдо қиладиган вирусларни топиш ва организмнинг ҳимоя механизмларини ўрганиш муҳим масалалардандир. Бу борада Ўзбекистон Онкология маркази ҳам фаол иш олиб бормоқда.

Замонавий Т.нинг долзарб масалаларидан яна бири асаб ва рухий ўзгаришларни ўрганишдир, чунки бир қатор мамлакатларда бунга соғлиқни сақлашнинг биринчи масаласи деб қарашмоқда.

Ташқи муҳитни муҳофаза қилиш ва соғломлаштириш жуда муҳим ижтимоий ва сиёсий аҳамиятга эга. Сув, ҳаво, тупроқнинг ифлосланиши ва биосферада экологик мувозанатнинг бузилиши кишилар соғлиғига салбий таъсир кўрсатмоқда. Ичимлик сув ва тупроқнинг саноат чиқиндилари билан ифлосланишининг олдини олиш ўта долзарб масаладир. Ташқи муҳитни соғломлаштириш, табиатни муҳофаза қилиш учун кураш халқаро аҳамиятга молик бўлиб қолди. Бу соҳада кейинги йилларда республикада шифокорлар, айниқса гигиенист олимлар ва махсус и.т. институтлари жамоалари кўпгина арзигулик ишлар қилишди. Ҳоз. замон Т.и олдида турган энг муҳим масалалардан яна бири врач билан бемор ўртасидаги муносабатларнинг (қ. [Тиббиёт деонтологияси](#)) самарадорлигига эришишдир. Орган ва тўқималарни кўчириб ўтқазилган донолик, тўқималар мие келмаслигини бартараф қилиш ва ушбу муаммога боғлиқ бир қанча масалалар, мас., ўзақ хужайралардан даволаш мақсадида фойдаланиш Т.да муҳим ўрин тутмоқда. Ўзбекистонда тиббиётнинг ривожланиши. Тошкентда Туркистон унти таъсис этилиши ва унинг таркибида тиббиёт фтининг очилиши Ўзбекистонда Т.нинг ривожланишидаги муҳим санадир. Бу фт кейин (1931 й.) Тошкент тиббиёт интига айлантилди.

1918 йилда Тошкентда микробиология лаб. (кейинчалик Эпидемиология ва микробиология и.т. института ҳамда вакцина ва қон зардоблари и.т. институтлари), 1919 йилда Н.А. Семашко номидаги физиотерапия инти (ҳоз. Тиббий тикланиш ва физиотерапия институти), 1924 йилда Бухорода Тиббиёт паразитологияси ва безгак инти (кейинчалик Самарқандга кўчирилган) ташкил этилди. Т. ходимларининг комплекс равишда олиб борган ишлари туфайли безгак ва ришта каби касалликлар тугатилди. Бунда олимларимиздан Л.М. Исаев, А.А. Аскарлов, Т.Х. Нажмиддинов, И.К., Мусабоев, Г.Н. Терехов ва б.нинг ҳиссаси катта бўлди.

Ўзбекистон Сил и.т. институтида беморларни меҳнат билан даволаш усули ишлаб чиқилди (Ш.А. Алимов). Республика фтизиатрлари сил эпидемиологияси, клиникаси, даволаш ва олдини олиш масалаларини ёритиб

беришди. А.Н. Крюков, И.А. Кассирский, З.И. Умидова, М.С. Турсунхўжаева, Х.И. Янбаева ва б.нинг иштироки ҳамда раҳбарлигида Ўзбекистон иқлимнинг юрактомир тизимига, организмдаги моддалар алмашинуви ва жигар хасталикларига таъсири ўрганилди. Иссиқ иқлимнинг организмнинг физиологик жараёнига таъсири аниқлашда Н.В. Данилов, А.Ю.Юнусов, А.С.Содиқов, А.Ҳ. Ҳошимов, З.Р. Юнусовлар катта и.т. ишлари олиб бордилар. Гастроэнтерология масалалари республика иқлимига ва маҳаллий аҳолининг турмуш хусусиятлари ва иммун ҳолатига боғлаб ўрганилди, бу соҳада республикамиз олимлари А.А. Асқаров, Э.И. Отахонов, Н.И. Исмоилов, Э.Й. Қосимов ва б.нинг тадқиқотлари муҳим аҳамият касб этди. К.А. Зуфаров раҳбарлигида меъдаичак йўлини электрон микроскопда ўрганиш ишлари олиб борилди ва бу соҳа бўйича ноёб атлас яратилди.

Буқоқнинг эпидемиологияси, клиникаси, давоси ва олдини олиш ҳамда биокимёси соҳасида катта тадқиқотлар олиб борилди (С.А. Масумов, Ё.Ҳ. Тўрақулов ва б.). Кейинги вақтда назарий ва экспериментал Т.нинг асосий фанларидан бири — патологик физиология соҳасида, чунончи унинг овқат ҳазм қилиш органлари, моддалар алмашинуви патологияси ва аллергиялогия бўлимлари бўйича илмиймалий аҳамиятга эга бўлган бир қатор тадқиқотлар олиб борилди (Н.Ҳ. Абдуллаев, Ҳ.Ё. Каримов, М.М. Ҳақбердиев).

Иссиқ иқлим шароитида болаларда ҳазм аъзолари касалликларининг турли жиҳатлари ўрганилди. Педиатрияда гемотерапия, юрак гликозидларини татбиқ, этиш ва болалар овқатланиши соҳасида тадқиқот ишлари олиб борилди (С.Ш. Шамшиев, С.Н. Йўлдошева ва б.).

Ўзбекистонда жарроҳия мактабининг ривожланишига С.А. Масумов, Ҳ.Ғ. Ғофуров, В.В. Воҳидов, Ў.О. Орипов, С.М. Аъзамхўжаев, М.А. Ашрапова, П.М. Нурмухамедов, Ш.И. Каримов ва б. катта ҳисса қўшишди. Умумий жарроҳия билан бир қаторда унинг тармоқлари: нейрожарроҳия, ортопедия ва травматология (Н.М. Шоматов, О.Ш. Шокиров, М.Ҳ. Қориев, Ш.Ш. Ҳамраев ва б.), урология (О.М. Мухторов ва б.), болалар жарроҳияси (К.Х.

Тоҳиров, А.С. Сулаймонов); болалар юқумли касалликлари (Ш.Ҳ. Хўжаев, О.С. Махмудов, Т.О. Даминов) бўйича ҳам ўтказилган илмий изланишлар яхши самаралар берди. Республикада оториноларингология фани Қ.Ж. Миразизов ва б. томонидан анча тараққий эттирилди. Кўз касалликларини аниқлаш ва даволаш масалалари (М.К. Комилов), нафас органларининг профилактикаси, ташҳиси ва даво усулларига тааллуқли янгиликлар қўлга киритилди (А. М. Убайдуллаев, Н. Ҳ. ПТомирзаев). Гематология ва қон қуйиш соқаларида камқонликларни барвақт аниқлаш, самарали даволашда, компонент гемотерапияни жорий этиш бўйича ҳам муҳим и.т. ишлари ўтказилди (Х.А. Ҳақимов, С.М. Бахромов ва б.). Нафас, ҳазм ва юрактомир системаси касалликларини рентгенологик метод билан аниқлаш масалалари ёритиб берилди (Ж.М. Абдурасулов, Ж.Н. Маҳсумов, А. Р. Мансуров, Ш. Мирғаниев). Нерв системасининг инфекцион ва томир касалликларига оид тадқиқотлар ўтказилди (А.Р. Раҳимжонов, Х.Қ. Салоҳиддинов.Н.М. Мажидов). Психиатрлар пеллагра ва кутуриш касалликларида психиканинг бузилишини, шунингдек, психозларни даволаш масалаларини ўрганишди (Х. Олимов). Ревматизм ва подагра касалликларининг қай тарзда кечиши, буларнинг олдини олиш, даволаш (Р.А. Қорабоева, Т.С. Солиев) жорий этилди. Дерматовенерологларнинг самарали ишлари юмшоқ шанқрни тугатиш, захм, дерматомикозлар билан касалланишни камайтиришга имкон берди (А.А. Ақовбян, У. М. Мираҳмедов, Р.А. Капкаев). Курортологлар маҳаллий курорт ресурсларини ўрганишди.

Республикада фармакология фанининг тезлик билан ривожланиши натижасида 40 дан зиёд янги дорилар яратилди ва тиббиёт амалиётига тадбиқ этилди (И.К. Комилов, Ў.Б. Зокиров ва б.). Т.нинг асосий тармоқларидан бири — ташқи муҳитни ўрганиш, аҳоли яшайдиган жойларни соғломлаштириш, санитариягигиена шароитини яхшилаш, шахсий ва овқатланиш гигиенаси соҳасида ҳам кўп ишлар қилинди (АЗ. Зоҳидов, Ғ.М.Маққамов, Б.Х. Маъзумов, Т.И. Искандеров).

Петр Фокич Боровский(1863 -1932) Черниговский губерниясида туғилган, жарроҳ ва паразитолог. 1887й. Петербургдаги харбий тиббиёт академиясини тугатган. 1892й бошлаб Тошкент харбий госпитилида ишлаган. 1898 й тери лейшманиёзи кўзгатувчисини тасвирлаган, протозойлигини аниклаган . Боровский - Узбек ССР соғлиқни сақлашни ташкилотчиларидан бири. 1920й. бошлаб профессор Туркистон университетида . В 1927г. –Мехнат кахрамони билан такдирланган. 5.12.1932 в Тошкентда вафот этган

Алексей Павлович Фёдченко (1844-1873) рус олими, биолог, географ. флора, фауна, география ва этнография бўйича материал йиғган. Паразитология ва энтомология билан шуғулланган, ришта кўзгатувчисини аниклаган (*Dracunculis medinensis*). Машхур натуралист А.П. Федченко 25 ёшида вафот этган.

А. П. Фёдченко

П.Ф. Боровский

Алексей Дмитриевич Греков (1873- 1957) 1897 й А. Д. Греков ХТА тугатган ва 1898 й Туркистонга хизматга келган. Грековнинг ишлари сарик-гемо глобулин зотилжам ва коматоз малярия корин тифи дизентерия олат куйдирги багишланган А. Д. Греков малака оширишга Санкт-Петербургга келди ,харбий-тиббиёт академиясига 1907 й докторлик диссертациясини химоя қилди 1911 А. Д. Греков Тошкентга хизматга ўтказилди бу ерда у катта ординатор бўлиб ишлайди. 1912й. у персиядаги ўлат эпидемиясини бостиришга муваффақ бўлди. 1918 кузида Тошкентда биринчи тиббиёт билим юрти очилди, у ерда у ўқитувчи бўлиб ишлади. 1920 – 1933й. у ўзи ташкил қилган микробиология кафедраси мудирлиги бўлди. Греков САГУ

микробиология кафедраси, кейинчалик ТошДавТИ ни бошқарган. П.П. Ситковски билан бирга у «Медицинская мысль Узбекистана» журнаliga асос солди. октябр 1922 й Тошкентда Туркистон врачларини биринчи илмий съезди бўлиб ўтди унда Греков иштирок этди. У иштирокида Ўзбекистонда малярияга қарши дастур ишлаб чиқилди. 1924й А. Д. Греков Оқ-Қамишдаги ўлат эпидемияси билан шуғулланди., 10-15 ноябрда

1925 й Алексей Дмитриевич Бухородаги малярия бўйича йиғилишда иштирок этди. 1943 й Алексей Дмитриевич Греков Бактериологик институт

бошқарувлигини ташлаб бутунлай кафедра мудирлигига ўтди. А. Д. Греков 1957й. Тошкентда вафот этди.

И. А. Кассирский Фарғонада 4 апрел 1898 й тугилган. 1915й. гимназияни олтин медал билан тугаткан. 1888г. Томск

Университетига оқишга киргшан 1921й.диплом олиб, Кассирский Тошкентга келади, у ерда Туркестан Университетига ординатор бўлиб ишга киради. У гематология, инфекцион патология, эндокринология, курортология, клиник физиология, кардиология, лаборатор диагностикага қизиққан. И.А.Кассирский топилмаси-суяк миясини ўрганишни у тавсия қилган игна оркали ўтказиш катта ахамиятга эга 1930й.И.А.Кассирский Тош Дав ТИ клиникасини тропик касалликларига доцентликка қабул қилинди, 1931— профессор ва кафедра мудир. 1936й. Кассирский терапия кафедрасини мудир бўлган кейинчалик гематология кафедрасини 1941й. биринчи бўлиб тош ичига қон қуйиш усулини ишлаб чиққан. Консервирланган қон транспортировкасини (8000км масофагача) ишлаб чиққан. И.А.Кассирский Москвада 21 феврал 1971й. вафот этган.

Валентин Феликсович Войно - Ясенецкий. Киев университетини тиббиёт факультетини тамомлаган, сонгра Чита харбий госпиталида жарроҳ бўлиб ишлаган. 1916й. Петербургда диссертация химоя қилиб тиббиёт доктори унвонини олган. Март 1917й у Тошкент шаҳар шифохонаси бош шифокори болган. Кузда 1934й «Очерки гнойной жарроҳии» монографиясини чиқарган. профессор Войно-Ясенецкий Тошкент шошилинич ёрдам институти бош жарроҳхонасини бошкарди.

Компанцев Николай Николаевич (21.07.1893– 3.03.1985)– профессор, фармаколог. 1954 й. бошлаб ЎзССРда хизмат кўрсатган илмий ходим ва шифокор. 1917г. физика- математика факультетини Петербург университетига тамомлаган, 1924й. эса Ўрта Осиё университетини тиббиёт факултетини . ТМИда Ассистент, доцент, кейинчалик фармакология кафедраси мудир(1933 по 1969). Компанцев 1937 – 1938й декан санитария-гигиена факультетига проректор ТошДавТИ 1938-39 ва с1950 – 61й.. 12 кандидат 1 фан доктори тайёрлаган. «Ленин» ва «Трудового Красного Знамени» ордени, 2та медал «За доблестный труд в Великой Отечественной войне 1941 —1945 гг.» билан тақдирланган

Шорохова Антонина Алексеевна (1871-1979) — профессор, биринчи врач акушер-гинеколог Тошкентда. Ўзбекистон ССРда хизмат кўрсаткан илмий ходим. «Ленин» ва «Трудового Красного Знамени» ордени, билан тақдирланган. Тошкентда вафот этган.

Воҳидов Восит Воҳидович- (1917 — 1994) жаррох, олим, Ўзбекистонда махсулаштирилган жаррохлик ёрдам кўрсатиш мактаби асосчиси, академик.

Пашковский Ефим Владимирович- (1925 — 1984) , педиатр профессорТМИ «Памятка для матерей по воспитанию ребенка на первом году жизни» ва «Нейротоксикоз у детей раннего возраста» китоблари муаллифи.

Магруппов Асадулла Икрамович(1910 — 1965) —тиббиёт фанлари доктори, профессор, хизмат корсатган илмий ходим ва шифокор. 1935 й. Ўрта Осиё тиббиёт институтини тамомлаган . Улар томонидан биринчи бўлиб джойлангарского энцефалита, полиомиелита, алиментарного токсикоза с энцефалитом (триходесмотоксикоза) патологик

анатомияси ўрганиб чиқилган-1950 - 1958 й.- СМИ патологик анатомия кафедраси мудири, 1954-1958 й. даволаш факултети декани . 1958-1965 й ТошДавТИ патологик анатомия кафедраси мудири, 1959-60 й. - проректор , 1961 1964 й. –даволаш факултети декани. Ўзбекистон республикаси паталогоанатомлари илмий кенгаши асосчиси.

Башир Хикматуллаевич Магзумов 1917 й.Тошкентда туғилган. 1941 .ТМИ тамомлаган. Сирдарё вилоятида кишлок шифохонасида бош шифокор бўлиб ишлаган, Тошкентдаги сил. диспансерда бош шифокор, Тошкент вакцина ва зардоблар Институтда санитария ва гигиена институтида директор бўлган. 1962 – 1966й Узб. Рес. Соғлиқни сақлаш вазирлиги вазири

Б.Х. Магзумов 26 фан номзоди ва 5 фан доктори тайёрлаган. 120 дан ортик илмий мақолалар муаллифи. Ўзбекистон ССРда хизмат кўрсатган олим, 3 карра «Фахрий ёрлик» билан тақдирланган. Тошкентда 15 октябр 199й вафот этди.

Орипов Ўктам Орипович— (1927 — 2001) – хизмат кўрсатган илмий ходим академик АН Ўзбекистана, Беруний давлат мукофоти сохиби Будапешт университети доктори. 1948 Самарканд давлат тиббиет институтини тамомлаган. 1964-1971 йй. – ССВни биринчи ўринбосари, 1971-1984 йй. - Тошкент Давлат Тиббиёти институти ректори. 460 илмий ишлар муаллифи.

Капкаев, Радик Абдуллаевич, ТТИ тамомлаган (1953). Килган ишлари

тери таносил кафедраси билан боғлиқ. 1970 г. Р. А. Капкаев докторлик диссертациясини химоя килган 1973 й. кафедра профессори бўлди 1976 й. эса кафедра мудир. 1979 й. хизмат кўрсатган илмий ходим совринига эга бўлди.

6.5. Ўзбекистонда олий тиббий таълим тизимининг ривожланиши

Замонавий Ўзбекистон ҳудудида ўрта асрларда ҳам табибларни (олий маълумотли табибларни) тайёрлайдиган ўқув муассасалари бўлган. Бундан ташқари, мадрасаларда ҳам тиббиётни ўқитишган. Бу ўрта асрлардаги кўпгина шарқ университетлари мажбурий дастурига кирган. Шунинг учун, ким ўрта асрлар университетини тугатган бўлса, тиббиёт соҳасида билимга эга бўлган. Бундан ташқари, тиббий касбни агар ҳоҳиши, қизиқиши бўлса етарли малакага ва муваффақиятга эга бўлган табибларга шогирд бўлиш тартибида ҳам эгалласа бўлган. Аммо, Ўрта Осиёда бир неча асрлар давомида тиббиёт соҳасида билим ва амалиётдан дарс бериш даражаси ўрта асрлар даражасида қолди ва Овropa ва янги Россия мамлакатларидан анча орқада қолди. XIX аср охири, XX аср

бошларида Туркистон ҳудудида инсонлар мухтожлигини қондира оладиган ва даволаш-профилактик ва эпидемияга қарши ёрдам кўрсата оладиган врачлар ва тиббий таълим тизими умуман бўлмаган. Туркистон Автоном Республикаси, кейинчалик Ўзбекистон Республикасига овропа илмий тиббиёти асосларини биладиган маҳаллий аҳолидан врачлар тайёрлаш ва ўқитиш тизимини киритиш ҳаётдек зарур эди.

1919 йил Тошкентда Туркистон Давлат университети ташкил этилди ва унинг қошида 2 июлда тиббиёт факультетини тузиш қарор қилинди. Тиббиёт факультети декани қилиб профессор П.П. Ситковский, декан муовини қилиб - проф. Хрущев К.Г тайинланди. Улар ишни Москва ва Петербургдан ўқитувчи кадрлар, жихозлар, ўқув қўлланмалар ва адабиётлар йиғишдан бошлашди. Булардан ташқари ушбу жараёнда фаол иштирок этишди профессорлар А.Н Крюков, Бернадский, И.В. Давыдовский ва бошқалар. Бир вақтда Тошкент шаҳрида энтузиаст врачлар П.Ф. Боровский, Г.Н. Броверман, Л.В. Ошанин, В.Ф. Войно – Ясенецкий, А.Д. Греков, В.П. Добров, М.И. Слоним ва бошқалар биргаликда собиқ «Буфф» ресторани биносида оғир шароит гражданлар уруши ва камбағалликка қарамасдан дастлабки тиббий мактаб очилди. 1919 йил августидан бошлаб 150 ўқувчидан иборат 1 – курс асосий гуруҳ университет дастури бўйича муваффақиятли шуғуллана бошлади. 1920 йил февralида Москвадан профессор П.П. Ситковский бошчилигида жихозлар ва ўқитувчилар билан биринчи эшелон йўлга чиқди ва шу йилнинг апрелида Тошкентга келди. ТДУ тўғрисидаги декрет 1920 йил 7 сентябрда Тошкентда қабул қилинди. Бу ўзига хос турли хил ўқув муассасаларини бирлаштирувчи ўқув-илмий комплекс эди. Университет таркибида биринчи бўлиб математика, табиий-агрономия, инженер-техник, тарих-филология ва тиббий факултетлар очилди.

1920 йилда Тошкентда силга қарши дастлабки диспансер иш бошлади. 5 май 1920 йил №837 ҳукумат буйруғига мувофиқ собиқ кадет корпусида Полторацкий номидаги 500 ўринли катта касалхона барча жихозлари билан ТДУ тиббий факултетига берилган. Клиникалар 1921 йилдан 1926 йилгача бўлган даврда

қайта қурилди ва ўқув базасига мослаштирилди, 1922 йилгача факултетнинг хомашё техник базаси бир мунча мустақамланди, бунинг учун Туркистон республикаси ҳукумати томонидан 65000 сўм олтин жихозлар ва адабиётлар сотиб олиш учун ажратилди. Москвадан медфакка келган профессор-ўқитувчилар таркибида таниқли олимлар: П. Ситковский (1222-1322) факултатив жаррохлик клиникасини ва кафедрасини бошқарган; Г.К. Хрущев – биринчи акушерлик ва гинекология кафедрасини бошқарган; А.Н. Крюков (1878-1952) факултатив терапия кафедрасини ташкил қилган; Н.С. Перешивкин (1873-1932) умумий жаррохлик ва урология кафедрасини бошқарган; П.Ф. Боровский (1862-1932) госпитал жаррохлик клиникасини ва кафедрасини бошқарган; М.И. Слоним (1875-1945) госпитал терапия кафедраси мудирини қилиб тайинланган. Нормал анатомия кафедрасини ташкиллаштирган ва биринчи вақтда бошқарган П.П. Рождественский (1878-1922); М.А. Захарченко (1879-1953) – асаб касалликлари кафедрасини бошқарган; Ю.В. Каннабих (1872-1921) психиатрия кафедрасини мудирини; В.Ф. Войно-Ясенецкий (1877-1961) топографик анатомия ва оператив жаррохлик кафедрасини мудирини қилиб тайинланган; Н.Н. Клодницкий (1865-1929) юқумли касалликлар клиникасини ва кафедрасини бошқарган; В.Б. Васильевский – умумий патология кафедрасини бошқарган; А.А. Юдин – физиология кафедрасини, И.И. Маркелов – фармакология кафедрасини, А.Н. Устинов – болалар касалликлари кафедрасини.

Тиббий факултетда ассистент ва ўқитувчи бўлиб ишлаганлар М.С. Астров (факултатив жаррохлик), М.М. Невядомский (факултатив терапия), Г.С. Бом (акушерлик ва гинекология), С.Э. Циммерман и И.П. Рождественская (анатомия), О.Б. Лепешинская (гистология), С.А. Молчанов (рентгенология), Г.И. Ильин (оператив жаррохия), Д.А. Введенский (патологик анатомия) С.Н. Наумов (органик кимё), М.И. Прозин (неорганик кимё), ва бошқалар. Кўпчилиги кейинчалик профессор ва кафедра мудирини бўлганлар. Тиббий факултетда дарс бериш учун Туркистоннинг турли хил даволаш муасасаларида ишловчи врачлар ҳам жалб қилинган.

Туркистон университетининг тиббий факултети Ўрта Осиёнинг барча республикаларига врачлар тайёрлаган. Бир неча талабалар Тошкентга бошқа Россия шаҳарлардан ўтказиб келганлар. Астрахан, Самара ва Томск университетларидан бир қанча талабалар Тошкентга келган ва Туркистон университетига кирган. Махаллий аҳолидан врачлар тайёрлаш катта қийинчилик туғдирган, чунки машғулотлар рус тилида олиб борилган. Бундан ташқари ўрта маълумот йўқлиги сабабли кўпчилик талабалар олий ўқув муассасасида ўқий олмасди. Шунинг учун махаллий ёшлар учун ўрта ўқув муассасаси типидagi махсус ишчи факултет (рабфак) , билим юрти ташкиллаштирилди. 1920 йили университетда тайёрлов курси очилди ва эллик киши қабул қилинди. 1921 йилда курсни тугатгандан кейин университетга 12 киши кирди.

Шундай қилиб, 1921 йили Туркистон университети тиббий факултетини биринчи 20 та врач битирди. 1922 йилда уларнинг сони 27 кишини, 1923 йилда – 27 кишини, 1924 йилда – 41 кишини ташкил қилди. Жами 1924 йилгача 131 та врач тайёрланган. 1923-1924 ўқув йилларида тиббий факултетнинг биринчи ўзбек талабалари Акбар Асқаров, Юнусжон Ахмеджонов, Хабиб Иноятов, Миркомил Мирсагатов, Мирносир Исмаилов, Турсунходжа Наджимиддинов, Курбан Усманов, Шариф Рахимов, Зульфия Умидова и Аккогаз Душановалар эди. Ўқишни тугатгандан кейин кўпчилиги факултетда ишладилар ва биринчи ўзбек тиббий-олимлари бўлдилар, булардан: А.Асқаров, Н.И. Исмаилов ва Т. Наджимиддинов. Гистология кафедраси доценти ва кафедра мудири К.Усманов бўлди. Ю.Ахмеджонов микробиолог мутахасислигини танлади. М.Мирсагатов венерология билан шуҳулланди ва соғлиқни сақлаш ташкилотчиси бўлди. Хабиб Иноятов ва Шариф Рахимов амалий тиббиёт билан шуғулландилар.

Туркистонда тиббий факултетнинг ташкил этилиши малакали врач кадрларни тайёрлашда катта аҳамият касб этди ва ўлкада тиббий ёрдамни ташкиллаштиришда муҳим рол ўйнади. Ўзбекистонда тиббий факултетнинг клиник базасида ўринлар сони жуда кўп эди. Бу ерда ихтисослаштирилган ёрдамнинг барча тури кўрсатилар эди. Бу ўша вақтда юқори малакали

мутахасислар ишлайдиган Ўрта Осиёда ягона тиббий муассаса бўлиб ҳисобланарди.

Тиббий факултет мутахасислари, нафақат республика аҳолисига тиббий ёрдам кўрсатишган балки, кўшни Эрон, Афғонистон ва Хитойга ҳам тиббий ёрдам кўрсатган. Улар кўпинча маслахат ва даволаш ёрдами кўрсатиш учун чекка вилоят ва туманларга чиқишган. Тиббий факултет профессор ва ўқитувчилари, кафедра ва клиникада педагогик ва даволаш ишларидан ташқари илмий фаолият билан ҳам шуғулланишган ва айнан улар томонидан биринчи марта Туркистонга характерли касалликлар баён қилинган. Пеллаграни 1920 йилда А. Смирнов аниқлаган ва ёзган., А.Н. Крюков – терапия клиникаси профессори 1921 й. **описал спру**, у 1922 й. Б.А. Смирнов билан – бруцеллезни таърифлаган, 1924 й. И.А. Кассирский билан биргаликда безгакни батафсил ўрганган. Профессор П.Ф. Боровский лешманиоз (пендинский язва) сабабини аниқлаган, О.Н. Павлова кала - азар ва гижжа инвазиясини аниқлаган. Ушбу ишлар билан Ўзбекистонда ва Ўрта Осиёнинг бошқа жойларидаги ўлка патологиясини илмий ўрганишга асос қўйилган ва кейинчалик ўнлаб бошқа институтлар ва олий ўқув муассасалари илмий ходимлари томонидан давом эттирилган. 1924 йилдан факултет кафедраларида талабаларнинг илмий тўғараклари ташкиллаштирила бошланган.

Тиббиёт факултети ходимлари Туркистон врачларининг Биринчи Съезди ишида фаол иштирок этишди (1922 й.). 1926 йилдан 1930 йилгача П.Ф. Боровский, Н.И. Рогоза, Г.П. Федоров сингари таниқли олимлар факултет декани бўлганлар. Ўқув ва илмий базалар кенгайтирилди ва мустаҳкамланди, клиник бўлимлар тамирланди, талабаларни қабул қилиш ошди.

1930 йилда тиббиёт факултетини Университет таркибидан ажратиш ва мустақил институтлар тузиш тўғрисида қарор қабул қилинди. 1930 йилда Ўзбекистон тарихида биринчи марта Самақандда биринчи мустақил тиббиёт институти очилди. 1931 йилда Тошкент тиббиёт факултети Ўрта Осиё давлат

университетидан ажралиб, Соғлиқни сақлаш Халқ комиссариатига тегишли мустақил Ўрта Осиё тиббиёт институти ташкил қилинди. Институтнинг биринчи директори қилиб тиббиёт факултетининг ижтимоий гигиена кафедрасини 1924 йилдан 1930 йилгача бошқараётган тиббиёт фанлари доктори, профессор Г.П.Фёдоров тайинланди. 1931 йилнинг охирида тиббиёт факултети декани бўлиб ишлаган Х.У. Умаров институт директори қилиб тайинланди. 1 йанвар 1932 й институтда 177 та ўқитувчилар, шулардан профессорлар 25та, доцентлар 26 та, ассистентлар 104 та, 1049 та талабалар ўқиган, булардан 316 таси Ўзбекистон халқи вакилларини ташкил қилган. Институт таркибида 4 та факултет ташкил қилинган. 1932 йил институт ректори қилиб Б. Саттаров тайинланган, 1936 йилгача шу лавозимда ишлаган. 1935 йил Ўрта Осиё тиббиёт институти Тошкент Давлат Тиббиёт институти деб номланган (ТошДавТИ). Унинг таркибида қуйидаги факултетлар ташкиллаштирилган: даволаш-профилактик, санитар-профилактик (кейинчалик санитар – гигиеник), оналик ва болаликни муҳофазалаш (кейинчалик педиатрия) ва стоматология, кейинчалик стоматология даволаш факултети таркибида курс қилинган. 1936 йилдан 1937 йилгача ТошДавТИ ректори лавозимида Э.Ю. Шурпе, В.Д. Штибен, У. Недрит ишлаганлар. 1937 йил институтда 1400 киши ўқиган. Олий муассасада кадрлар сонининг ортиши асосан Ўзбекистон халқининг ҳаёти ва яшаш шароити билан таниш бўлган ўзининг битирувчилари ҳисобига ортган, масалан профессорлар А.А.Аковбян (дермато венерология); А.А. Аскарлов, Э.И.Атаханов, Г.А.Буссел, Н.И.Исмаилов, Г.Ф.Манкус, А.С.Мелик-Карамян, М.Ф.Мирочник, О.Н.Павлов, З.И.Умидов (терапия); Г.Л.Вайнштейн (акушерлик ва гинекология); Л.Д.Василенко ва С.М.Масумов (жарроҳия); Б.А.Стекольников (оператив жарроҳия); Р.С.Гершенович ва К.Г.Титов (педиатрия); И.А.Кассирского ва Т.Х.Нажмитдинов (тропик касалликлар); Н.Н. Компанцев(фармакология); С.М.Миленков (гистология), Л.И.Рейхштейн (ортопедия) С.И.Шумский (отоларингология), А.Ю.Юнусов (нормал физиология), А.И.Магруппов (патологик анатомия), Ш.И.Абрамов (рентгеноанатомия) ва бошқалар.

Ўша йилларда бошқа вузлардан келган ва янги педагогик кадрлар кўпайди: Ф.Н.Тавилдаров, Р.А.Черток, С.Г.Хаскин, А.А. Коган – акушерлик ва гинекология, С.Г.Боржим – отоларингология, И.В. Марковин – суд биохимияси, А.И.Картамышев - дермато венерология, С.В.Кофман - ортопедия, В.П.Петров – тропик касалликлар, С.М.Субботин ва А.Я. Карасев - ижтимоий гигиена, М.А.Петрова – овқатланиш гигиенаси, Л.Я.Шаргородский – асаб касалликлари, Ф.Ф.Детенгоф – психиатрия, М.Н.Ханин - патологик физиология ва бошқалар.

Институт ходимлари томонидан трахомани даволаш ва ташхислаш усуллари мукамаллаштириш борасида катта илмий тадқиқот ишлар ўтказилди (Фельдман П.Б. ва Первухин Ф.С.1938 й.), ярали колитлар (проф. Кассирский И.А., Булова Л.Ф., Чапурская-Боженова Н.А., Аскарлов А.А., Нажмитдинов Т.Х., Расулев И.А., Аванесов Г.А.,1934), лейшманиоз (проф. Кассирский И.А., Терехов Г.Н., Петров В.П. 1939). 1932 йили профессор Кассирский томонидан суяк кўмигини пункция усули таклиф қилинди, пункция игнаси ҳозирги вақтгача кенг қўлланилмоқда.

1938 йил М.У.Мирсағатов институт ректори бўлди. Ўша вақтда ажратилган катта миқдордаги маблағлар институт клиник базасини кенгайтириш ва реконструкция қилиш учун сарфланган. Экспериментал корпус, инфекция, онкологик, протез-ортопедик клиникалар, тери-таносил, оториноларингологик, сил, ортопедик, асаб клиникалари ва рентгенорадиология кафедраси қайта қурилган. Талабалар учун ва профессор-ўқитувчилар янги турар жойлар, ошхона, клуб, дирекция учун корпус ва бошқалар қурилди. Янги қурилиш ҳисобига институт майдони икки баравар кенгайди. 1940 й институт ректори Б.И. Берлинер бўлди, 1941 йилда Р.И. Пўлатов тайинланди.

Улуғ ватан уруши йилларида институт ҳудудида эвакогоспиталь жойлаштирилди ва яна ўнлаб бошқа муассасалар, ўқув аудиториялари етишмасди, лаборатория ва кафедра учун ўқув жараёнини ташкиллаштириш муаммоси келиб чиқди. Бундан ташқари кўпгина профессор ва ўқитувчилар фронтга кетган эди

(Д.А.Введенский, Л.Д.Василенко, А.М.Геллер, Б.А. Стекольников ва бошқ.).
Хатто бутун мамлакат учун шундай қийин даврда ҳам институтда машғулотлар ва илмий изланишлар тўхтамади. Масалан, профессорлар Н.И Ходукин, А.Л. Каценович, А.И Магруппов, Г.Н. Тереховлар билан биргаликда геморрагик лихорадка ва жойлангар энцефалити ўрганилди. Уруш йилларидаги қийинчиликларга қарамасдан институтда 2122 та врачлар тайёрланган. ТошДавТИ битирувчиларидан (1630 киши) фронтга кетишган, улар орасида М.А. Ашрапова, М.Ж. Мухаррамова, С.А Файзиев, К.А Ахмедов, М. Акмалов, У. Умарова, В. С Карпухина, Л. И. Васковская, Л. Е. Стругацкая, С. А.Далимов, Ф.Ф. Амиров, Д.Н Максумов, Н.А. Камбулин ва бошқалар бор эди.

Улуғ Ватан урушида ҳалок бўлган ТошДавТИ битирувчилари: А.А. Айрапетовой, Р.Л. Аминова, А.Ю. Гулқорова, Г.Д. Мухтанова, В.М. Мажитова, Р.С. Орипова, Н.Г. Ращенко, З.С. Ржевская, У.З. Умарова, У. Хикматхужаева ва бошқалар хотираси учун институтнинг эски ҳудуди марказида қизил гранитдан ёдгорлик ўрнатилган. 9 Май – Хотира куни ушбу жойда байрам тадбирлари ўтказилади ва гуллар қўйилади.

1944 йил Я. К. Муминов институт ректори қилиб тайинланади. Уруш йилларида институтнинг ўқув базаси анча талофат кўрди: кафедра ва клиника бинолари капитал таъмирлашни талаб қиларди, урушгача олинган жиҳозлар эскирган эди. Ўша даврда киритилган 6 йиллик ўқитиш жараёни институт ходимларидан анча меҳнатни ва янги ўқув дастурлари тузишни талаб қилар эди. 1945 йил институтни Х.З. Зоҳидов бошқарган, ва унинг бевосита иштирокида 1945 йилнинг иккинчи ярмидан институт махсус жиҳозлар, юмшоқ ва қаттиқ инвентарлар билан таъминланди, канализация, иситиш тизими тузатилди, водопровод, клиника ва кафедралар тамирланди.

Биринчи урушдан кейинги 1945 – 1946 ўқув йили бирвақтда 3 та факултетда, 5 та курсда бошланди. Биринчи курсга 600та талаба қабул қилинган, ҳаммаси бўлиб 2752 кишини ташкил этарди. Ўша йили талабалар илмий жамияти ишини тиклашди.

Институтда ўқитиш ўзбек ва рус тилларда олиб бориларди. 1947 й институт

ректори қилиб Я.Х Туракулов тайинланган. 1950 й ТошДавТИ ректори қилиб А. Г Ғуломов тайинланган ва 15 йил раҳбарлик қилган. 1953 й талабалар контингенти институтда 3158 киши ташкил этарди. Шулардан 1945 йил маҳаллий талабалар сони 404 тани ташкил этган бўлса, 1953 йилда 1693 тани ташкил этди. 1954 йилда Республикага юқори малакали стоматолог мутахасислар зарурлиги учун, мустақил стоматология факултети тикланди.

60 – йилларнинг институтда ишлайдиган профессор-ўқитувчилар таркибида 57 та тиббиёт фанлари доктори, 18 та республикада хизмат кўрсатган фан арбоблари, 13 та хизмат кўрсатган врачлар, 2 та Ўзбекистон ФА аъзоси (А.А. Аскарлов ва Н.И. Исмаилов) 2 та АМН СССР аъзоси (З.И.Умидова ва Э.И. Атаханов). 57 та профессордан — 22таси ўзбеклардан бўлган. Ўша йилларда халқаро жамиятда ОЎЮ авторитети ошганлиги сабабли, 1962 йилдан институтда Осиё, Африка ва Лотин Америкаси мамлакатларидан ҳам талабалар келиб ўқий бошлашди. Ўша вақтда институтнинг материал-техник базаси анча кенгайди, экспериментал корпус биологик кимё, физикоколлоид кимё, фармакология, нормал ва патологик физиология, маъруза заллари тўлиқ реконструкция қилинди. 1965 йил сентябрида академик К.А. Зуфаров институт ректори қилиб тайинланади ва клиник базаларни факултетлар принципи бўйича қўллаш таклиф қилинади. Барча кафедралар янги ўқув жихозлари ва аппаратлар, жадваллар, муляжлар, кинофильмлар, диафильмлар, ўқув – услубий адабиётлар таъминланади, дастур бўйича ўқитиш элементлари киритилади. Ўша даврда янги замонавий морфологик корпус биноси, ректорат янги биноси, марказий илмий-тадқиқот ва муаммоли биофизик лаборатория очилди ва ишга туширилди. 1968 йилдан врачларни субординатура тизими, 1969 йилдан – интернатура тизими, кадрларни стажировкадан кейин ишга олиш киритилди.

60 йилларда ОЎЮ ходимларининг илмий тадқиқот ишлари физиология ва юрак қон томир тизими, овқат хазм қилиш тизими, Ўзбекистондаги асосий юқумли касалликлар, аёллар ва болалар саломатлигини муҳофазалаш, аҳоли гигиенаси, кўкрак жарроҳлиги, анестезиология ва нейрожарроҳия муаммоларини ечишга қаратилган. Гастроэнтерология муаммолари бўйича кўпгина тадқиқотлар

ўтказилган. Биринчи марта бу тадқиқотлар комплекс физиологлар иштирокида ўтказилган (проф. А. С. Содиков), анатомлар (проф. Р.И. Худайбердиев, Ф.Ф.Амиров, С.А.Далимов, Х.З. Захидов), иммунолог (проф. А.И. Николаев), клиницистлар (проф. А. А. Аскарров, Н.И. Исмаилов, М. С.Турсунходжаева, К. Б. Бахадиров, А. Х. Ходжаев, М.П. Постолов, Л.Д. Василенко, М.А. Ашрапова, С.М. Агзамходжаев).

1971 йил ТошДавТИ ректори республика ФА аъзоси профессор У.А. Арипов тайинланди, 1984 йилгача шу лавозимда ишлади. Ушбу йилларда барча факултетларга талабаларни қабул қилиш анча кенгайтирилган эди (даволаш, педиатрия, санитар-гигиеник ва стоматологик факультетлар) ва 1972 – 1973 ўқув йилида институтда ўн мингдан ортиқ талаба ўқиган. Бу Республикада соғлиқни сақлаш кучини экстенсив ошириш сиёсати билан боғлиқ эди.

1972 йилдан шаҳарнинг Собир Рахимов туманидан янги институт комплекси қурила бошлади ва бу иккинчи ТошДавТИ базаси бўлди. Шу ердан ходимлар учун турар жойлар ва талабалар учун талабалар уйи қурилди.

1975 йил ТошДавТИда иккинчи даволаш факултети очилди, биринчи курсга 1500 та талаба қабул қилинди. Саксонинчи йилларнинг охирига келиб чет эллик талабалар сони 170 тани ташкил қиларди, бу 1961 йилдагидан етти марта кўп эди.

Саксонинчи йилларнинг охирида ТошДавТИнинг профессор – ўқитувчилар сони 1042 та ходимдан иборат, шулардан олти академик Ўзбекистон Фанлар Академияси ва Совет Иттифоқи тиббиёт фанлар академияси аъзолари (У.А. Арипов, В.В.Вохидов, К.А. Зуфаров, Р.А. Каценович, Д.Н. Максумов, А.А. Абидов). 24 та республика фан арбоблари, 8 та хизмат кўрсатган врачлар, 90 та тиббиёт фанлари доктори, профессорлар, 207 та фан номзоди, доцентлар фаолият олиб борганлар. . Институт 3200 ўринли клиникаларга эга эди. Булардан ташқари республика шаҳар шифохоналари базасида умумий 7 минг ўрин фондига эга туғруқхоналар ва диспансерлар бўлган. Баъзи кафедралар ихтисослаштирилган илмий тадқиқот институтлари билан бирлаштирилган: госпитал жаррохлик кафедраси — АМН СССР Жаррохлик илмий марказининг Тошкент филиали билан, онкология кафедраси рентгенология институти билан, , радиология ва онкология;

госпитал терапия кафедраси — кардиология институти билан; коммунал гигиена кафедраси — санитария, гигиена ва касб касалликлар институти билан; ортопедия ва травматология кафедраси — ЎзР ССВ ортопедия ва травматология институти билан 1984 й ТошДавТИ ректори қилиб профессор О.С. Махмудов, 1987 йил эса демократик сайловлар асосида проф. Н.Х. Шомирзаев ректор қилиб сайланган..

Саксонинчи ва тўксонинчи йиллар даврида институтнинг халқаро алоқалари анча кенгайди. 3. Семмельвейса номидаги Будапешт (Венгрия) тиббиёт университети, Лейпцигс тиббиёт университети (Германия) , Пловдив тиббиёт институти (Болгария), Гдань тиббиёт академияси (Польша) каби тиббий таълим муассасалари билан шартномалар тузилган. Халқаро алоқалари бўйича проректор лавозими киритилди. Бу лавозимда проф. У.К.Вахабова, кейин проф. Х.Я. Каримов, кейин т.ф.д. А.И. Ходжаев ишлаганлар. Ходимлар сонининг ва минглаб талабалар отряди, Тошкент шахрининг даволаш муассасаларида жойлашган ўқув ва илмий базаларнинг ошиши бошқариш жараёнини реконструкция қилишни талаб қилди, ва 1990 йил республика ҳукумати ТошДавТИни ажратиш биринчи ва иккинчи институт қилиш тўғрисида қарор қабул қилди.

Бўлингандан кейин Биринчи Тошкент Тиббиёт институти ректори қилиб, илгари педиатрия ИТИ тида ишлаган ва бошқарган профессор Даминов Т.А. тайинланди. Уларнинг раҳбарлигида иккита факултет даволаш ва стоматология факултети ишлади. Иккинчи Тошкент Тиббиёт институти ректори қилиб таниқли олим, тиббиёт фанлари доктори патологик физиология кафедраси профессори Х.Я. Каримов. Тайинланди. Институт таркибига иккита даволаш ва санитар-гигиена факултетлари киритилди..

1991 йил Ўзбекистон халқи ҳаётида тарихий воқеа 31 августда давлат мустақиллиги ҳақида декларация қабул қилинди. Ўзбекистон сиёсий ва ижтимоий ҳаётида чуқур ўзгаришлар бошланди.. Ёш мустақил республикада соғлиқни сақлашнинг янги миллий моделини яратишда биринчи қадамлар ташланди. Соғлиқни сақлашда экстенсив ривожланиш усулидан, аҳолига тиббий ёрдамнинг сифатини ошириш ва интенсификациялашга асосланган интенсив ривожланишга ўтилди. Иккила институт ҳам Марказий Осиёда

етакчи илмий ва ўқув марказига айланди. Шу даврларда Президент И.А. Каримов инициативаси билан “Таълим тўғрисида”, “Фуқаролар саломатлигини муҳофаза қилиш” ва “Кадрлар тайёрлаш миллий дастури” тўғрисида қонун қабул қилинди ва ўрта ва олий тиббий таълим тизимида ўзгаришлар олиб борилди. Айнан ўша вақтдан бошлаб ўқитиш сифатини яхшилаш учун гуруҳларда талабалар сони қисқартирилди. Биринчи курсга талабаларни қабул қилиш ва абитуриентлар тайёрлашга ҳам юқори талаблар қўйилди. Талабаларнинг бир қисми, клиник ординаторлар ва аспирантлар шартнома асосида ўқий бошлашди. Талабалар билимини баҳолашнинг рейтинг тизими киритилди, амалий дарсларда ва машғулотларда янги ўқув технологиялари, электрон дарсликлармаъруза ва ўқув қўлланмалар, дискуссиялар, интерфаол ўқитиш усуллари ва бошқа кўпгина усуллар киритилди ва кенг қўлланилмоқда.. Институт таркибида замонавий компьютерлар билан жиҳозлаган тест маркази очилди.

Республика соғлиқни сақлаш тизимини ислоҳ қилиш ва уни такомиллаштириш тадбирларини амалга ошириш учун зарур бўлган маблағни етказиб бериш мақсадида Вазирлар Маҳкамасини 1997 йил 2 декабрда “Даволаш профилактика муассасаларини маблағ билан таъминлаш тизимини такомиллаштириш тўғрисида” қарор қабул қилди. Қарорлар ҳукумат томонидан ажратилган маблағдан ташқари ҳар хил хайрия жамиятлари, чет эл инвестициялари ва тижорат муассасаларининг сармояларидан фойдаланиш, унда даволаш учун сарфланадиган маблағларнинг бир қисмини беморларнинг ўз зиммаларига юклаш ҳам кўзда тутилган.

1998 йил 10 ноябрда Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Соғлиқни сақлаш тизимини ислоҳ қилиш тўғрисидаги давлат дастури ” №УП – 2107 фармони эълон қилинди. Ислохатнинг мақсади мамлакатда аҳоли саломатлигини сақлаш ва яхшилашни таъминловчи соғлиқни сақлаш тизимини яратиш, ҳамда соғлом авлодни тарбиялаш шароитларини яратишдан иборатдир. Ўзбекистон Республикаси Президенти томонидан

қўйилган вазифаларга мувофиқ тиббий кадрлар тайёрлаш ҳам ўзгарди. Институт жамоаси олдига талабалар фаоллигини ошириш, врач мутахасислар тайёрлаш сифатини яхшилаш учун, ташкилий, ўқув, илмий ва даволаш ишларни келгусида мукамаллаштириш асосий вазифа қилиб қўйилди.

1998 йилдан институт соғлиқни сақлашнинг бирламчи звеноси муассасаларини янги формациядаги юқори малакали тиббий кадрлар билан татаъминлаш учун , умумий амалиёт шифокори тайёрлаш тизимига ўтказилди. 1998 йилда тиббий ўқув муассасалари учун юқори малакали ўқитувчилар тайёрлаш учун Биринчи Тош МИ базасида тиббий-педагогика факултети очилди, 1999 йилда эса олий маълумотли хамшира тайёрлаш факултети очилди.

“Таълим тўғрисидаги ” қонунга мувофиқ ОЎЮларида узлуксиз таълим тамойилига асосан икки поғонали таълим: биринчи даража олий тиббий таълим – бакалавр, иккинчи даража – 2-3 йил давомида магистратурада ҳар бир мутахасислик бўйича юқори малакали кадрлар тайёрлаш қўзланган. 2000 йилда юқори малакали врачлар тайёрлаш учун магистратура очилди.

Ўқув жараёнига давлат тили ўзбек тилида ўқитиш кенг жорий этилди, шунинг учун барча фанлар бўйича дастурлар ва ўқув – услубий қўлланмалар, янги дарсликлар ўзбек тилида чоп этилди. Шу йилларда институт кутубхонаси ва ўқув заллари фонди Колорадо штати (АҚШ) университети 15900 том, Осиё маданияти ва ривожланиш марказидан (Жанубий Корея) 5500 том тақдим этди шу ҳисобга бирмунча тўлди. 1991—2005 й даврларда институтнинг материал-техник базаси . анча яхшиланди: янги замонавий аппаратлар (ядрено-магнит резонатор, ультратовушли ташхис воситалари, лаборатор жихозлар) олинди. Ўқитувчиларнинг ва шифокорларнинг малакаси ошди.

Биринчи ва Иккинчи ТошДавТИ пайтларида институт ходимлари томонидан учта йўналишда илмий мавзулар ишлаб чиқилган: фундаментал илмий тадқиқотлар давлат дастури бўйича, илмий-техник дастур ва Ўзбекистон Республикаси илм ва фан бўйича Давлат комитети гранти асосида. Биринчи ТошДавТИ да Ўзбекистон Республикаси ФА 7 та академиги (У.А Арипов, Т.А. Даминов, К.А Зуфаров, Н.М. Мажидов) ва бошқа давлатлар ФА (У.Х Алимов,

А.Д. Джураев, И.М. Мухамедов), 90 дан ортиқ профессорлар – тиббиёт фанлар доктори, 200 дан ортиқ доцентлар – фан номзодлари фаолият юритганлар. 1991 дан 2001 гача бўлган даврда институт ходимлари томонидан 82 та докторлик ва 316 та номзодлик диссертациялари химоя қилинди. Иккинчи институтда ўқув жараёнини 300 дан ортиқ олий малакали мутахасислар докторлар ва номзодлар олиб боришди 85% дан ортиқ педагоглар илмий даражага ва унвонга эга. Ўша вақтларда институт ходимлари: М.И Азимов, Ш.Э Атаханов, А.Г. Гадаев, А.С Бабаджанов, Г.А. Исмаилова, М.Ш. Каримов, М.Х Каттаходжаева, Т.Х Қаюмов, И.Р. Мавлянов Б.А Магрупов, С.Н Наврузов, Ф.Н. Назиров, Ф.Г Назыров, И.Н Низаметдинов, Х.М. Халимова, Х.А Ходжаева, А.Ю. Юлдашев, А.С Юлдашханова ва бошқ сингари ёш таланти профессор ўқитувчилар дан иборат эди.

Иккала ОЎЮда ҳам илмий тадқиқот натижаларини ўқув жараёнига киритишга катта эътибор қаратилган. Шу мақсадда институтларда мунтазам равишда жумладан талабалар ва чет эллик вакиллар иштирокида илмий ва илмий-амалий конференциялар, семинар ва симпозиумлар ўтказилган. Талабаларнинг илмий – амалий фаолиятини ошириш учун, ҳар йили талабалар илмий конференциялари ўтказилган, ТИЖ иштирокчилари томонидан турли йўналишлар бўйича 300 гача илмий маълумотлар эшитилган.

Институтларнинг халқаро алоқалари кенгайди. Иккала ОЎЮ олимлари Осиё ва Овропа халқаро съезд ва сипозиумларда қатнашишди, Австрия, Германия, Италия, Англия, Япония, Турцияда форумларда мустақил Ўзбекистон илмини бир неча бор кўрсатишди. 1998 йил Биринчи ТошДавТИ халқаро гуманитар ташкилот «NorvestMedicalTims» билан ҳамкорлик тўғрисида шартнома имзоланди, уларнинг ёрдамида америкалик ва ўзбекистонлик акушер – гинекологлар ва педиатрлар билан семинар ўтказилди, америкалик стоматологларнинг келиши ташкиллаштирилди ва ёш мутахасисларга амалий ёрдам кўрсатилди... 1998 йил Джон Хопкинс Университети (Балтимор, США) билан шарнома имзоланди, ўқитиш усуллари бўйича «Jirauso» дастури амалга оширилган. Шу йили институт билан Валенсия университети ҳамкорлиги тўғрисида шартнома имзоланган ва шунга мувофиқ Биринчи институт

ходимларини “Саломатлик психология”си дастурига ўқитиш олиб борилди. 1999йил Дебрецена (Венгрия) Тиббиёт университети, Офтальмология Департаменти Гартневал касалхоналари (Глазго, Великобритания) ва Мерсина (Турция) университетлари билан янги шартномалар тузилди. Иккинчи ТошДавТИ Иллинойс штати университети билан Америка халқаро иттифоқининг – соғлиқни сақлашни ва таълимни такомиллаштириш дастури буйича боғлиқ эди. Биринчи бўлиб Ўзбекистонда шу институт АҚШда ўтказилган МДХ ва Шарқий Овропа мамлакатлари касалхоналараро ҳамкорликда иштирок этувчи 57 та муассаса сонига кирган: 70 та институт ходими Иллинойс университетида малака оширишди, 125 та ходимлар ҳамкорлик учун ташкиллаштирилган ва соғлиқни сақлашнинг турли аспектларига бағишланган турли хил халқаро семинар ва конференцияларда иштирок қилишди. Бир гуруҳ олимлар: профессор Ш.И. Каримов, Х.Я. Каримов, Ш.Н. Назарпов, Н.С. Салахова, О.А. Назаров, Ш.Н. Каримов Нью-Йорк фанлар академиясининг ҳақиқий аъзоси бўлишди. 1 ва 2 –чи тиббиёт институти эришган ютуқлари чет эл ва маҳаллий газета ва журналларда доимий чоп этилди.

Мустақилликка эришилгандан кейин талабаларнинг маънавий-маърифий тарбиясига катта эътибор қаратилди. 15 йил мобайнида Биринчи ва Иккинчи ТошДавТИ фаолият олиб бориши давомида мамлакатнинг энг яшхи ОЎЮлари қаторидан ўрин олган. Аммо, Ўзбекистон республикаси соғлиқни сақлашни ислоҳ қилиш дастурига мувофиқ, материал-техник базани яхшилаш учун, ҳар томонлама ривожланган етук, бошқарув тизимини биладиган тиббий кадрларни тайёрлаш.

2005 йил Ўзбекистон Республикаси Президенти фармонида мувофиқ Биринчи ва Иккинчи Тошкент давлат тиббиёт институти базасида Тошкент Тиббиёт Академияси (ТТА) ташкил қилинди. Академия ректори қилиб Ўзбекистон ФА академиги таниқли жарроҳ Каримов Ш.И. тайинланди.

Ҳозирги вақтда ТТА Ўзбекистон ҳудудида ва МДХ мамлакатларида орасида етакчи олий ўқув муассасаси ҳисобланади. Академияда 4600 дан ортиқ талаба, 46 та йўналиш бўйича 700 дан ортиқ магистрлар таълим олади. Ўқув муассасаси таркибидақуйидаги факултетлар: даволаш, тиббий-педагогика, тиббий-профилактика, стоматология ва олий маълумотли хамшира фаолият юритади. Юқори малакали мутахасисларни тайёрлаш 58 та кафедрада, амалий кўникмаларни ўзлаштириш марказида, ОСКИ марказида, 2 та – ўқув лабораториясида, жамоат саломатлиги мактабида, ахборот-ресурс марказида, стоматология кўргазмали ўқитиш комплексида, 2 та ҚВП кўргазмали ўқитиш модулида ва олий малакали хамшира модулида амалга оширилмоқда. Академиянинг асосий учта йирик клиникаси, республика ихтисослаштирилган илмий-амалий марказлар, республика ва шаҳар касалхоналари асосий базаси ҳисобланади.

ТТАнинг материал-техник ва ўқув-услубий базаси замонавий аппаратура ва пографик техника жиҳозлари, компьютер дастурлари, жаҳон стандартлари даражасига тўғри

келадиган электрон дарсликлар билан таъминланган. Ўқув жараёнида замонавий педагогик технологиялар кенг қўлланилади. Академияда тиббиёт тарихи музейи, интернет ресурслар билан жиҳозланган кутубхона ва ўқув заллари бор.

Академия кафедраларида 800 дан ортиқ ўқитувчилар ишлайдилар шуларнинг орасида: 2 та академик, 100 га яқин профессорлар, 180 да ортиқ доцентлар. 2005 йил ТТА да 64 та фан доктори ва 3 88 та фан номзоди тайёрланган. Академияда “Инсон саломатлиги ва экология ва грант бўйича илмий-тадқиқот ишларни координацияси ва мониторинги бўйича” координацион совет ташкил қилинган. Академиянинг асосий илмий-тадқиқот бўлими марказий илмий-тадқиқот лабораторияси ҳисобланади, у ерда йигирма

бештадан ортиқ илмий лойиҳалар бажарилади. Академияда 7 та ихтисослаштирилган совет фаолият олиб боради.

Тошкент тиббиёт академияси ўқув ва илмий-тадқиқот ишлар бўйича бир қанча етакчи МДХ ва хорижий мамлакатлар олий ўқув юртлари билан ҳамкорлик олиб борадилар буларга, Гумбольдт Университети (Берлин) – Шарите Клиникаси, Оилавий тиббиёт бўйича резидентури маркази (Оклахома, АҚШ), Шарқ тиббиёти маркази «Komsta» Корея врачлар республика ассоциацияси, Сеул Университети, Чхоннам давлат университети (Корея), Россия Давлат тиббиёт Университети, И.М. Сеченов номидаги Биринчи МГМУ, И.И. Мечников номидаги давлат тиббиёт академияси (Санкт-Петербург), Москва Давлат тиббиёт стоматология университети, Самара Давлат тиббиёт университети ва бошқ.

Ўзбекистонда тиббий кадрларни тайёрлашда яна ҳар хил вақтларда ташкил этилган Самарқанд, Андижон, Бухоро тиббиёт институтлари, Тошкент педиатрия институти Нукус шаҳридаги филиали билан ва ТТА сининг Урганч ва Фарғона филиаллари муҳим рол ўйнайди. Шундай қилиб, йигирманчи юз йилликда Ўзбекистонда навбатдаги жаҳон стандартларига жавоб берадиган, илмий ва амалий тиббиёт ва тиббий маълумотнинг гуллаш даври бошланди.

ГЛАВА VII МЕДИЦИНА В НЕЗАВИСИМОМ УЗБЕКИСТАНЕ КОНЕЦ XX НАЧАЛО XXI ВВ.

Ўзбекистон 1991 йилда мустақилликга эришди. 1991 йил 31 августдан бўлиб ўтган Ўзбекистон Олий кенгашининг ун иккинчи чакирик навбатдан ташқари олтинчи сессиясида катнашган депутатлар Республика давлат мустақиллиги тугрисида баён қабул қилдилар. Шу куни Олий кенгаш Ўзбекистон республикасининг давлат мустақиллиги тугрисидаги қонунини қабул қилди. Мустақилликга эришганимиздан сунг республика ҳаётининг хама соҳаларида тикланиш даври бошланди.

Тиббиёт соҳасида ҳам Янги даврга кадам куйилди. Шуруллар тизимидан жиддий нуксон ва камчиликлари булган согликни саклаш тизими колган эди. Республика согликни саклаш ташкилотлари бу камчиликларни тугатиш ва согликни саклаш ишини Янги юкори боскичга кутариш чораларни амалга оширишга киришдилар.

Биринчи жиддий камчилик шундан иборат Эдики “Согликни саклашни саклаш” деб аталган эски тизимда тиббий ходимлар моддий манфаатдор эмас эдилар. Бу эса аҳолига тиббий ёрдам курсатиш ишига салбий таъсир этарди. Аммо тиббий муассасалар давлат мулки ҳисобланарди. Тиббий ходилар уз меҳнатлари учун белгилаб куйилган маошдан ташкари ҳечс кандай даромат манбаига эга эма эдилар. Тиббий ходимларга меҳнат ҳакки тулашда ҳар бир врачни тажрибаси ва билим даражаси ҳисобга олинмай, шу врач ишлаётган соҳадаги тиббий ходимлар учун белгилаб куйилагн даражада маош туланарди. Бу ҳам врачларда ички норозилик пайдо киларди. Шунинг учун тиббий ходимларда уз касбларига кизиқиш ва соҳада Янги кашфиётлар килишга интилиш кам эди. Шу сабадан бизнинг тиббиётимиз Гарбий Оврупа тиббиётидан анча орқада колганди.

Шурулар даврида тиббиёт купрок бирёклама ривожланган эди. У асосан юкумли касалликларга Карши чораларни ошириш Билан чегараланарди. Бунинг уз тарихи бор. Юкорида айтиб утганимиздек XIX асрнинг 60-чи йилларида Чор ҳукуматининг кушинлари Туркистон улқасини босиб олганларидан сунг, бу ердаги ҳар бир шаҳар ва каттарок : кишлокларда халкни итотда саклаш учун рус аскарларининг гарнизорларини барпо этдилар. Уша вақтда Трукистода маълум касалликлардан ташкари улқага хос касалликлар (безгак, ришта, лейшониез ва б.) ҳам куп тарқалган эди. Бу касалликлар рус салдатлари уртасида ҳам тарқала бошлади. Бундан хавфга тушиб колагн бошликлар қисмлардаги врачларга бу касалликларни текшириш

вазифасини юкладилар. Шундай килиб, юкумли касалликлар устилан таджикот ишлари олиб борила бошлади. Бу иш шурулар даврида ҳам давоам эттирилди. Асосий эътиборни юкумли касалликларг каратиб, тиббиётнинг бошка сохалари етарлича ривожланмай колган эди. Хусусан, клиник тиббиёт етрали ривожланмаган эди. Европа мамлакатларда эма клиник тиббиёт жуда ривожланиб кетган эди. Шурулар давридаги Согликни саклаш тизимида тузилиши (структура) жихатидан ҳам камчиликлар ҳам бор эди. Масалан, мамлакатда Согликни саклаш вазирлигига карашли тиббий муассасалардан ташкари бир канча вазирликларнинг уз мустакил согликни саклаш ташкилотлари бор эди. Чунончи, Мудофа вазирлигининг уз тиббий ташкилотлари. Темир йул транспорти вазирлигининг уз тиббий ташкилотлари, ички ишлар вазирлигининг , уз тиббий ташкилотлари ва х.к. булар согликни саклаш вазирлигига тобе булмай, узлари мустакил иш олиб борардилар. Уларнинг ишлари Согликни Саклаш вазирлигининг режалари Билан етарли даражада уйгунлаштирилмасди. Бу холат мамлакат микиёсида согликни саклаш ишини бир марказдан туриб бошкаришни кийинлаштирарди.

Шурулар тизими даврида тиббиёт илмини ривожлантириш ва унинг эришган натижаларини турмушга таджик килиш жуда секинлик Билан амалга ошириларди. Хар бир кашфиёт у амалга кулланишдан олдин жуда куп инстанциялардан утиш керак эди. Мамлакатимизад тиббий-илмий муассасалар (институтлар) куп эди. Уларда куп сонли юкори маош олувчи илмий ходимлар ишлардилар. Лекин , бу институларда олиб борилаётган илмий ишлар ва уларнинг натижалари етарли даражада турмушга таджик килнмасди. Шуларнинг хаммаси моддий манфаатдорликни натижаси эди. Таджикотчи уз кашвиёти учун моддий жихатдан етарли даражада рагбарлантирилмасди.

Республикада согликни саклаш ишларининг бундйа секинлик билан ривожланишининг асосий сабабларидан бири шу Эдики, биз бошка сохалардар булганидек, бу сохада хам Масквадаги марказий карам Эдик. Бу хукуматнинг рухсатисиз Бирон иш килнмасди. Мамлакатимизнинг шифо бахш усимликлар ва маъданларга бой. Лекин, улардан керакликча фойдаланмасдик. Чунки, юкорида бу иш учун маблаг ажратмасди.

Мамлакатимизда илмий-назарий тиббиёт хам етарли даража ривожланмаган эди. Бунинг асосий сабаба шуки, биз собик итифокнинг таркибида булган вақтимизад жaxon илмий тиббиёти эришган натижалари билан тугридан - тугри танишиш имконитига эга замс Эдик. Биз ташки данёдан бутунлай ажраланган холда яшардик. Республикада жaxon илмий тиббиётининг янгиликлари кечикиб келарди. Бу янгиликларнинг купи умуман бизгача етиб келмасди. Факат мамлакатимиз мустакилликга эришгандан сунг тиббиётимиз тугридан - тугри чет Эл тиббиёти билан богланиш имкониятига эга булди. Чет Эл тиббий муассасалари билан хамкорликда ишлай бошладилар. Мустакилликга эришганимизадн сунг бошка сохаларда булганидек, тиббиёт сохасига хам алохида эътибор берилди. Согликни саклаш ишини тубдан яхшилашга каратилган чора-тадбирлар амалга оширишла бошлади. Бу масалада биринчи булиб, 1992 йилнинг 3 июлида Узбекистон Республикасининг Президенти И.А.Каримовнинг Узбекистон Республикасининг “Давлат санитария назорати тугрисида” конуни кабул килинди. Мазкур конундан асосий мақсад санитария эпидемия масалаларида ахолининг хотиржамлиги ва радиация хавсизлигини таъминлаш сохасидаги иштимой муносабатларни тартига солиш, одамни кулай атроф мухитга эга булиш хукукина замда у билан боглик бошка хукукларни ва уларни амалга ошириш кафолатларни мутахкамлашдан иборат. Шунингдек, санитария конунларни

бузулишини олдини олиш, аниклаш ва уларга чек куйиш қаратилган. Санитария эпидемиология хизматининг фаолиятини такомиллаштириш иборат бўлган. 1996- йил 29 августда “Ўзбекистон фуқороларнинг соғлиқни сақлаш турсида”ги махусус Давлат қонуни қабул қилинди. Бу ҳужжатда давлат аҳамиятига эга бўлган учта муҳим масала қонунлаштириб қуйилган.

1. Фуқороларнинг соғлиқни сақлашга доир ҳуқуқларининг давлат томонидан қароқатлинишини таъминлаш.

2. Мамлакатдаги барча давлат ва оммавий ташкилотларининг фуқоролар соғлиқни сақлаш соҳасидаги фаолиятини ҳуқуқий жиҳатдан тартига солиш.

Мазкур қонунда йуқоролар соғлиқни сақлашнинг асосий тамоиллари белгилаб қуйилди. Бу тамоиллар қуйидагилардан иборат:

- Соғлиқни сақлаш соҳасида инсон ҳуқуқларига риоя қилиниши.
- Профилактика чора-тадбирларининг устуңлиги.
- Соғлиқини йуқотган фуқороларнинг ижтимоий ҳимоя қилиниши.
- Тиббий фанларнинг амалиёт билан бирлиги

“Қонун”да Ўзбекистон Республикаси соғлиқни сақлаш вазирлигининг структураси ва вақолатлари ҳам белгилаб берилди. Бундан ташқари қонун аҳолини санитария-эпидемиология жиҳатидан ҳавотирсизлигини таъмин этиши ҳам белгилаб қуйилган. Ўзбекистон фуқороларининг соғлиқни сақлаш турсидаги Қонун аҳолининг ҳар бир тоифасини ҳуқуқларини беолгилаб қуйди. Бемор кишининг ҳуқу ва имтиёзлари ҳам қурсатилган.

Ўзбекистон муқтақилликга эришгандан сунг соғлиқни сақлаш соҳасида амалга оширилган иккинчи муҳим тадбир соғлиқни сақлаш

тизимини ислох қилиш бўлди. Бу ҳақда мамлакат президенти 1998 йилнинг 10 ноябрда “Ўзбекистон Республикаси Соғлиқни Саклаш тизимини ислох қилиш давлат дастури тугриси”даги махсус фармон чиқарилди. Бу фармонга мувофиқ соғлиқни саклаш тизимида хизмат қилувчи мутахассислар, оғлимлар, ҳуқуқшунослар ва бу ишга дахлдор ташкилотлар иштирокида Ўзбекистон Республикаси соғлиқни саклаш тизимини ислох қилиш Давлат дастурини ишлаб чиқдилар. Бу дастур Республика Соғлиқни саклаш вазирлигининг ва Ўзбекистон Вазирлар Маҳкамасида муҳокама қилиниб, соғлиқни саклаш тизимини ислох қилинишининг асосий дастури сифатида тавсия этилган эди.

Фармонда таъкидланишича, аҳолининг малакали тиббий хизматдан фойдаланиш ва ижтимоий ҳимояга доир конституциявий ҳуқуқларини таъминлаш, шунингдек, тиббий хизматнинг сифатини яхшилаш учун ташкилий иқтисодий ва ҳуқуқий шарт-шароитлар яратиш, соғлом авлодни тарбиялаш, соғлиқни саклаш тизимини малакатда амалга оширилаётган ислохотларига мувофиқ ҳолга келтиришга қаратилган. Дастурда соғлиқни саклаш тизимини ислох қилишнинг қуйидаги қонденцияси тавсия этилди: бепул тиббий ёрдам курсатадиган ва бюджетдан молияланиш лозими бўлган Даволаш-профилактика масалаларининг рўйхатини тузиш, қишлоқ: врачлик пунктлари тармоғини ривожлантириш, юксак тажрибадан шифокор ва урта тиббий ходимлар тайёрлаш, шу мақсадда тиббиёт билим юрғларини касб-ҳунар коллежларига айлантириш ва ҳ.к.. Дастурда тез тиббий ёрдам тизимини юксак даражага кўтариш мақсадида бир неча тиббий ташкилотлар (Тошўйжойинвестуриликкорпорациясининг тиббий санитария қисми. Тошкент шаҳар тез тиббий ёрдам станцияси, республика ва Тошкент вилоят санитария авиацияси) негизида Республика шошилинч тиббий ёрдам. Марказини минтақавий филиаллари билан ташкил этиш қўзда тутилган. Республика

шошилич тез тиббий ёрдам марказининг тузилмаси ва Республика шошилич тиббий ёрдам. Марказ тугрисидаги Низом ҳам тасдиқланган. Фармонда Руспублика шошилич тиббий ёрдам курсатиш Маркази ва унинг жойлардаги филиалларини юкори малакали мухтаассислар Билан тулдирилсин. Дейилган.

Фармонда нодавлат Даволаш муассасалари, хусусан аҳолига пули тиббий хизмат курсатувчи хусусий муассасалари маъулм имтиёзга эга булган беморларга 20 фоизга кадар бепул тиббий хизмати курсатишлари кераклиги такидланган.

Фармонга кура олий тиббий укув юрталари кошида 3 йил укиш муддати Билан олий малакали тиббиёт хамширалари (реаниматалоглар, анисстезиетлар, жарролик хамширалари, тугрукхона акушеркалари) тайёрлаш булимларини очиш кузда тутилган.

1998-2005 йилларда Узбекистон Республикаси Узбекистон согликни саклаш тизимини ислох килиш Давлат дастурини оширишга доир асосий чора-тадбирлар тасдиқланади. Согликни саклаш тизимини ислох килиш Давлат дасутрини амалг оширишини назорат килиб туриш учун махсус Республика Комиссияси тузилди. Бу комиссияга куйидаги вазифалар юклатилди: Согликни саклаш тизимини ислох килишни амалга ошириш Билан алокадор вазирликлар идоралари, муассасаларининг фаолиятини муовафиклантириш, Согликни саклаш тизимини амалдаги хукукий кайта куриб чикиш хамда янгилаш.

Фармонда халкаро ташкилотлар хорижий сармаядорлар, жамгармалар ва жамоат ташкилотларининг маблагларини хам Согликни саклаш тизимига жалб килиш кузда тутилган.

Фармонга мувофик, Узбекитон Республикаси Согликни саклаш вазирлигининг марказий аппаратада давлат тиббиёт муассасаларининг моддий-техника баъзасининг ривожлантириш ва ажратилаётган бюджет

маблагларидан уринли фойдаланишни мувофиқлаштирувчи 9 9 кишидан иборат Бош бошкарма ташкил этилди.

Фармонда Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлигига Ўзбекистон Республикасида Соғлиқни сақлаш тизимини ислох қилиш Давлат дастурини амалга оширишни молиявий жихатдан таъмирлаш, шу мақсадда хорижий сармояларни ҳам жалб қилиш юқланди.

Фармонда хусусий тиббиёт муассасаларини барпо этишни рағбарлантирувчи бир қанча тадбирларни амалга ошириш ҳам кузда тутилган. Чунончи, хусусий тиббиёт муассасалари ташкил этилган пайтдан бошлаб, 2 йил муддатга уларни барча турдаги соғлиқлардан озод қилиш хусусий Даволаш муассасаларини барпо этиш учун ер майдонлари ажратиш, Янги ташкил этилаётган хусусий тиббий муассасаларни молиялаш учун кредит лициялари очиш ва х.к. Мазкур Фармонни бажариш юзасидан 1999 – йил 14 январда Ўзбекистон Республикаси Вазирлаш Маҳкамаси “Ўзбекистон Республикаси Соғлиқни сақлаш тизимида бошқаришни такомиллаштириш тугрисида” қарор қабул қилди. Қарорда Ўзбекистон Республикаси Соғлиқни сақлаш вазирлиги ва унинг жойлардаги органларнинг асосий вазифалари белгилаб берилди. Бу вазифалар қуйидагилардан иборат: , Соғлиқни сақлаш тизимини ислох қилиш Давлат дастурига мувофиқ соғлиқни сақлаш соҳасида давлат сиёсатини амалга ошириш; аҳолига тиббий - санитария ёрдами курсатилиш давлат томонидан қафолатланган даражада ва сифатини таъминлаш аҳолига шошилиш тиббий ёрдам курсатиш тизимини ташкил этиш ва мустаҳкамлаш; Даволаш профилактика муассасаларининг босқичма-босқич пуллик хизмат курсатишга утказиш: жаҳон стандартларига жавоб берадиган замонавий клиникааларни барпо этиш. Шунингдек, қарорга мувофиқ соғлиқни сақлаш вазирлиги тизимида Назорат инспекцияси ташкил этилди.

Вазирлар маҳкамаси соғлиқни сақлаш вазирлигининг марказий аппарати унинг маъмурий бошқарув тизимларини тасдиқ этди. Ўзбекистон Республикаси Соғлиқни сақлаш вазирлигининг марказий аппарати Соғлиқни сақлаш вазири ва унинг 4 нафар уринбосари (шулардан биттаси биринчи уринбосари) белгиланди. Тошкент шаҳар соғлиқни сақлаш бошқармасининг бошлиғи лавозимига кура соғлиқни сақлаш вазирлигини уринбосари деб ҳисобланадиган бўлди.

Вазирлармаҳкамаси ўз қарори билан соғлиқни сақлаш ҳудуди органларининг наъмунаив й нихоми ҳамда унинг тузилмасини белгилади.

Бундан ташқари соғлиқни сақлаш тузилмасини ташкил этиш ҳақида ҳам қўрсатма берди. Чунинчиси, туман (шаҳар) марказий касалхонаси тугрисида Низомни ишлаб чиқиш топширилди. Бунда марказий туман касалхонаси ўзига бириктирилган ҳудуд аҳолисига шўшинч тиббий ёрдам бериш ҳамда дастлабки тиббий - санитария хизмати қўратиш вазифалари бевосита ҳал қилиш назарда тутиши кераклиғи тақидланди.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар маҳкамаси ўзининг 1999 йил 4 январидаги қарорига илова сифатида “Ўзбекистон Республикаси Соғлиқни сақлаш вазирлиғи тугрисидаги Низом” ҳам чиқарди. “Низом”да Ўзбекистон Республикаси Соғлиқни сақлаш вазирлигининг мақоми, вазифалари, ваколатлари ва унинг фаолиятини ташкилий асоалари белгилаб берилди. Унда тақидланишича Соғлиқни сақлаш вазирли ўз фаолиятида Ўзбекистон Республикасининг амалдаги Қўститутцияси, Ўзбекистон Олий Мажлисининг қарорлари, Президентнинг фармонлари ва бошқа давлат ҳужжатларига амал қилади. Аҳолии соғлиғини сақлаш хўсусан, юқумли касалликларнинг тарқалишига йўл қўймастик, санитария - эпидимиология хизмати билан боғлиқ. Бунда санитария назоратини тугри ташкил қили шва уни аниқ ҳам тезқорлик билан

амалга ошириш хал килувчи роль уйнайди. Шунини ҳисобга олиб, республика президенти 1992 йил 3 июлда “Давлат санитария назорати тугрисида”ги Қонунига қул қуйди. Унда санитария - эпидимиология назоратининг асосий принциплари аниқлаб берилди.

Хусусан саломатлик учун қулай атроф муҳит, шу жумладан радиация фавсизлигини таъминлаш устидан назорат олиб бориш бўлиқлари, ташкилотлар, муассасалар ва айрим шахслар томонидан санитария қоидалари бузилганлиги учун жавобгарликни ошириш тадбирлари расмий ҳолатдан қонуништириб қуйилди. Бу қонунда санитария - эпидимиология масалаларига чет мамлакатлар билан халқаро шартномалар тузиш ҳам қўзиб тутилган.

Ўзбекистон Республикасида “Давлат санитария назорати тугрисида”ги қонуни бажариш юзасидан республика ҳукумати ва Президент бир қанча қарорлар қабул қилдилар. Чунинчиси, 1998 йил 2 март президент “Санитария қонунларини бузганлиги учун жавобгарликни қўжайтириш тугриси”да қарор чиқарди. Унда давлат санитария назорати тизими фаолиятининг роли ва самарадорлигини ошириш, юқумли касалликларнинг олдини олиш, аҳолии яшаш шартларининг санитария - эпидимиология ҳолати учун шаҳарлар ва туманлар ҳокимлари, қўхоналар ва муассасалар раҳбарлари ҳамда фуқороларнинг жавобгарлигини қўжайтириш қўралари қўрсатиб берилган. Қарорда аҳолии яшайдиган шартларнинг санитария-эпидимиология вазияти учун қўмунал ва санитария хизматлари раҳбарлари билан бир қаторда ҳокимлар шахсан жавоб берадилар, деб тақидлаб қўйилган. Бундан ташқари қонунда қўхоналар муассасалар ва ташкилотларнинг раҳбарлари ва фуқоролар ҳам санитария қонунларини бузганликлари учун маъмурий жавобгарликга тортилишлари қўрсатилган.

1998 йил 4 сентябрда Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Махкамаси “Бозорларда сифатсиз озтк-овкат махсулотларини сотишни бартараф қилиш чора-тадбирлари тугрисида” Қарор қабул қилинди. Қарорда санитария нормалларига тугри келмайдиган озик - овкатлар махсулотларини бозорга чиқармаслик ва сотмаслик қатъий равишда тақидлаб қуйилган. Озик- овкат махсулотларини сақлаш учун санитария шарт - шартларига риоя қилиш ҳолда фақат тургун савдо дуконлари орқали амалаг ошириш рухсат этилган.

Мамлакатнинг санитария – эпидемиология ҳолати ва юқумли касалликларнинг тарқалишига йул қуймаслик масалалари Вазирлар Махкамаси ва Республика соғлиқни сақлаш вазирли коллегиясида тез-тез муҳокама қилиниб тудиган булди. Уларда вазиятга қараб зарур чора тадбирлар ишлаб чиқиш ва амалга ошириш йулга қуйилган. Шу мақсадда Вазирлар махкамаси қошида эпидемияга Қарши республика фавқулодда комиссияси ташкил этилди. Аҳолига тиббий ёрдам беришнинг сифати ва унинг самарадорлиги тиббий ходимларнинг билим ва тажрибасига боғлиқ. Шунинг эътиборга олиб мамлакатимизда етук билимга эга булган тажрибали врачлар етиштиришга алоҳида аҳамият берилла бошлади.

Мамлакатимизда 7 та олий тиббий укув юрти, бита врачларнинг малақасини ошириш институти ва бир фамацевтика олий укув юрти мавжуд. Улар ҳар йили бир неча врач, провизор ва тиббиётнинг турли соҳаларида хизмат қилувчи мутахассислар етиштириб чиқаради. Аммо, яқин яқингача бу мутахассисларнинг қупи етарли даражада билим ва тажрибага эга булиб чиқмасдилар. Чунки, укув юртларидаг қупитиш тарбия ишларида жиддий нуқсонлар бор эди. Аввало шун айтиш керакки, бизнинг тиббий укув юртларимиздаги қупитиш сифати ва унинг даражаси умумжаҳон тиббий таълимидан анча орқада эди. Умаман тиббий укув юртларида ишлайдиган профессор,

доцент ва ассистентларнинг ҳаммасининг ҳам билими етарли даражада юксак эмас эди. Чунки, улар жахон тиббиёт илми эришган ютуқларидан етарлича хабардор эмасдилар. Бунинг сабаби шуки, биз ташки дунёдан ажралган холла яшардик. Мустакилликга эришганимиздан сунг олий тиббий таълим соҳасида ҳам кескин ижобий узгаришлар юз берди. Тиббий укув юртларимиз чет эллардаги илгор тиббий укув марказлари Билан тугридан - тугри боғланиш, тажриба алмашиш ва улар эришган натижалар Билан таниши имкониятига эга булдилар. Президентимизининг ташаббуси Билан чет элдаги олий укув юртларига куплаб талабалар, аспирантлар ваа илмий ходимлар юборилди. Олий укув юртларимизда талабаларга айрим фанлардан лециялар укиш учун таникли олимлар, педагоклар таклиф этилди. Бу тадбирлар уз самарасини бериб, укув юртларимиздаги укув - тарбия анча юксалди. Бу соҳада ҳам бизнинг укув юртларимизга жахон фн даражасига анча якинлашди.

Ахолини дори-дармон иблан таъминлаш масаласида маълум узгаришлар амлга оширилди. Бу соҳада хусусий тадбирколик амалга оширила бошлади. Бунинг натижасида дорихона эгалари бизда йук дориларни чет эллардаги фармацевтика фирмаларидан келтирибю сотиш имкониятига эга булдилар. Аммо бу ишда жастлаб баъзи конунсизликка ҳам йул куйилди. Дориларнинг нархи ошиб кетди. Дорихона эгалари уз хукукларини суйистеъмол кила бошладилар. Шунинг учун Узбекистон Республикаси Вазирлар Махкамаси 1999 йил 14 январдаги “Дори-дармон воситалари ва тиббиёт буюмлари сотишни тарбияга солиш тугрисида” махсус карор каубл килинди. Карорга мувофик Даволаш муассасаларида ва чекана дорихона тармогида дори - дармон воситалари ва тиббиёт буюмларига нарх белгилашнинг ягона тартиби жорий килинди. Согликни саклаш вазирлигида махсус Назорат инспекцияси ташкил этилиб, унга дори - дармон воситалари ва

тиббиёт буюмлари харид килиниши, сотилиши ва Даволаш муассасаларини улар билан таъминлаш устидан назорат урнатиш вазифаси топширилди. Дори - дармон воситалари ва тиббиёт буюмларининг республика ишлаб чиқарувчилардан харид қилиш Даволаш муассасалари томонидан тугридан - тугри шартномалар бўйича амалга ошириладиган бўлди. Имтиёзли (бепул) рецентлар бўйича дори – дармон воситалари олиш ҳуқуқига эга бўлган беморларнинг ҳуқуқи сақланиб қолди ва унга баъзи узғаришлар киритилди.

Қарорда дори -дармон воситалари ва тиббиёт буюмларини сотишда қонунни бузганлик учун дорихона ходимларини маъмурий ва жиноий жавобгарликга тортиш қўйилди.

Республика ҳукуматининг жорий этган муҳим тадбирларидан Яна бири тиббий ходимларининг манфаатдорлигини ошириш бўлди. Ушбу мақсадда врачларга беморларни даволашда, дорихона эгаларига аҳолини дори- дармонлар билан таъминлашда хусусий тадбиркорлик курсатиш учун руҳсат берилди. Бунинг натижасида врачлар ва доришуносларда уз ишлари нисбатан кизиқиш ва фаоллик ошди. Врачлар беморларни мумкин қадар яхши Даволаш йулларини излай бошладилар. Доришунослар қамқор дориларни излаб топиш ва уларнинг хилларини қўйиб туриш йулларини қидира бошладилар. Лекин, бу ишларда юқорида курсатиб ўтганимиздек, дастлабки вақтда ҳатто ва қамқорлар ҳам йул қўйилди. Масалан, баъзи врачлар Даволаш воситаларига (қасалларни қабул қилиш учун кабинет, беморга ташхис учун зарур бўлагн асбоб – ускуналар, лаборатория, рентген апаратини ва х.к.) эга бўлмай туриб, давлатга қаршли воситалардан фойдаланиб, қасалларни хусусий усулда қабул қила бошладилар ва улардан қатта пул олиб, бойиш йулига кириб олдилар. Хусусий дорихона эгалари эса дориларнинг нарзини ошириб юбордилар. Шунинг учун врачларнинг

хусусий (пуллик) даволаш ишлари чеклаб куйилди. Айрим тажрибали ва уз даволаш воситаларига эга булган врачларга ҳамда бир коллективга бирлашган врачлар гурухларига хусусий усулда касалларни Даволаш Билан шугулланишга рухсат берилди. Масалан, хусусий стоматология поликлиникалари буллар шулар жумласидандир. Аммо, тажриба шуни курсатдики, хусусий Даволаш воситаларини сотиб олиш имкниятига эга булган врачлар жуда оз экан. Касалларни Даволаш иши сифатини яхшилаш эса хусусий врачлар сонини купайтириш таказо этади.

Врачларнинг хусусий иш услубига утишлари натижасида бу сохада ҳам бошка сохаларда булганидек, ракотаб пайдо булади. Бунинг натижасида касалларни Даволаш сифати яхшиланади. Бу фойдали албатта, лекин врачлардаги хусусий иш услубининг салбий томонлари ҳам куниб колди. Батавладрок бемордан мумикн кадар купрок: маблаг ундириб олиш учун уни Даволаш муддатини атайлаб узокрок: мудатга чузиб юборишлари мумкин. Шундай ходисани куйидаги мисол Билан келтиришни жойиз деб топдик.

Вокеа шундай булган экан: бир одамнинг оёклари панжасида экзема касаллиги бор эди, ёз фасли бошланиб у оёкларини ерга (тупрокка) босиши Билан бу касалик кузгаб, оёкларининг панжаларига кизил тшмалар тошиб, кичиишиб азоб берарди. Табиблар бу касалликни тузатаолмаганликларидан сунг (у вақтда узбеклардан бирорта ҳам тиббиёт институтини тугатиб, врачлик дипломини олган киши йук эди) дадаси хозирги олой бозори худудида турувчи Дервенников исмли рус врачга олиб борган. Врач унинг оёгига уткир хидли сарик суртма дори суркаб, бинт Билан боглаб куйган ва дадасига “углингиз эртага ҳам келсин” деган. Дадаси унга бир червон (ун сум) пул берганлар. Ун сумга уша вақтда бир кора мол бурурдилар.эрасига эрта Билан дадаси уни узлари Билан машиналарига утказиб олиб борганлар ва узларида колиб, шоферга уша врачнинг

адресини айтиб, уни ушанга олиб бориб кел, деганлар . унинг кулига бита 5 сумомк кумуш танга бериб, буни врачга Бер , деганлар уша вақтда 5 сумга битта куй берарди.

Врачнинг кечаги бойлаган бинти оёк панжасига ёпишиб колган эди., у бинтни кури Билан шарт этиб юлиб олган эди. Оёгидан эса кон окиб кетди. Бемор огрикдан еглаб юборган, врач эса хеч кайфиятини бузмай Яна уша кечаги сарик суртма доридан куйиб, бошка бинт Билан боглаб куйган ва унга “эртага Яна кел” деган. Шундай килиб бемор хар куни 5 сумлик кумуш тангани чунтагига солиб Деревенниковнинг олдига катнаверган. У оёгидаги бинтни юлиб олиб, кон окизиб, янгисини боглаб куяверарди. Шу зайилда у бу врачга бир ойча каннаган. Шу давр ичида врач ундан 30га якин беш сумлик кумуш танга йигиб олган.. сунг мактабда ёзги таътил бошланиб, дадаси ойиси ва укаларини дам олиш учун Чимёнга олиб борган. Ажабки у ерга борганидан сунг оёгидаги яра чакалар уз - узидан аста секин камайиб, сунг йуколиб колган. (Афтидан оёгига тоғ хавоси йукган булса керак).

Дервенковни куп йиллар утгандан сунг Тошкент тиббиёт институтига укишга кирганида учратган. У тери ва таносил касалликлари клиникасида доцент экан. Дервеншиковга ухшаган , беморларнинг касалини атайлаб чузиб юрадиган врачларнинг Яна бир нечтасини учратган.

Хусусий врачлик ва хусусий доришуносликнинг Яна бир салбий томони бор. Масалан, хорижий капиталистик мамлакатларда врачлар дорихона эгалари Билан келишиб олиб, касалларга керак булмаса хам камёб ва энг кимматбахо дориларни ёзиб берадилар. Бунинг эвазига дорихона эгаси бу кимматбахо доридан келган фойданинг бир кисмини шу врачга беради. Бизда хам шундай врач ва

доришунослар учраб қолиши мумкин. Яна бир масала, операция қилиш керак бўлган касалларнинг шури курсин. Хар - бир операция қаида тўрт – беш муллик сумлардан иборат бўлади. Хуллас, хусусий врачда даволаниш касаллар учун унчалик катта жаннат эмас.

Ўзбекистон Республикаси Соғлиқни сақлаш тизимини ислох қилиш ва уни такомиллаштириш тадбирларини амалга ошириш учун зарур бўлган маблагни етказиб бериш масаласида Вазирлар Маҳкамаси 1997 йил 2 декабрда “Даволаш профилактика муассасаларини маблаг билан таъминлаш тизимини такомиллаштириш тугрисида” қарор қабул қилди. Қарор ҳукумат томонидан ажратилган маблагдан ташқари хар хил хайрия жамиятлари, чет эл инвестициялари ва тижорат муассасаларининг сармояларидан фойдаланиш ҳам қўзда тутилган. Унда даволаниш учун даволаниш учун сарф бўладиган маблагни бир қисмини беморларнинг зиммасига юклаш ҳам ҳисобга олинади. Масалан, 1998 йил 1 январдан бошлаб, беморларни шифохоналарда даволанишлари жараёнида пуллик овқатланишлари жорий этилади.

Тошкент ш. Республик ихтисослаштирилган
жаррохлик маркази

Тошкент ш Республик ихтисослаштирилган
кардиология маркази

Булардан ташкари согликни саклаш тизимини кушимча маблағ билан таъминлашни кузда тутиб, хар хил нодавлат жамгармалар ҳам барпо этилди. Масалан, президентимизнинг 1993 йил 28 прелдаги фармони билан “Соғлом авлод учун” халкаро хайрия жамгармаси ташкил этилди. Фармонда бундай дейилган: “Келажак авлод саломатлигини таъминлаш оналик ва болаликни муҳофаза қилиш, болаларнинг жисминой аклий ва маънавий камол топиши учун кулай шарт - шароит яратиш мақсадида. Халкаро хайрия жамгармаси ташкил этилсин ” барча вилоятлар марказида Тошкент шаҳрида “Жамгарма” нинг филиаллари ҳам ташкил этилди.

“Жамгарма” олдига куйидаги вазифалар куйилган: тугрукка ёрдам бериш ишини яхшилаш, болалар муассасаларининг моддий - техникавий баъзасини мустахкамлаш, уларни замонавий ускуналар билан жихозлаш, Янги самарали Даволаш ускуналари билан таъминлаш, жаоатчилик, давлат тузилмаларининг жахон тажрибасини ҳисобга олган ҳолда келажак авлод наслини яхшилашга қаратилган тадбирларни амалга ошириш.

“Соғлом авлод учун” жамгармасининг иш фаолиятини ташкил этиш юзасидан Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси 1993 йил 3 июнда махсус қарор ҳам қабул қилди. Бу катта ишга кенг жамоатчилик оммасини жалб қилиш мақсадида 1995 йил 13 апрелдаги Фармонга мувофиқ : “Соғлом авлод учун” журнали ҳам таъсис этилди. Журнал олдига соғлом ҳаёт тарзини тағиб қилиш, аҳолини тиббиёт ва согликни саклаш соҳаларидаги янгиликлар билан таништириш ва халкнинг санитария - гигиеник маданиятини юксалтиришдек муҳим вазифалар куйилди.

Келгусида умудавлат миқёсида соғлом авлод етиштиришда она ва болаларни муҳофаза қилиш, болаларнинг соғлом - тетик

ушишлари учун зарур шарт шароитлар яратиш ҳар хил касалликларни таркалишига йул куймаслик биринчи даражадаги вазифа эканлигини ҳисобга олиб, ҳукуратимиз мазкур масалаг оид бир канча фармон ва қарорлар қабул қилди.

1996 йилда Ўзбекистон шифокорлар уюшмасининг ташаббуси билан “Ибн Сино” Халқаро Хайрия жамғармаси ташкил этилди. Ташаббусни мамлакат президенти қўллаб-қуватлади ва бу ҳақда махсус фармон чиқарди. Фармонда бандай дейилган: жамғарма “Дунё тиббиётига улкан ҳисса қўшган шифокор Абу Али ибн Синонинг башарятга қолдирган бой меросини чуқур урганиш ва қенг тарғиб этиш”. Хусусан, унинг маънавий - марифий мероси асосида ватанпарварлигини айниқса ёшларни тарбиялаш бу умумбашарий меросдан чет Эл фуқороларини ҳам ҳабардор қилиш, инсонпарварлик ҳайрия ишларини амлағ оишириш ва соғлиқни сақлаш тизими ислоҳатида фаол иштирок этиш мақсадини қўзда тутиши қерак.

Президент фармонида “жамғарма” олиға қуйидаги вазифалар қуйилган: соғлиқни сақлаш тизимидаги ислоҳатларни тезлаштиришга ёрдам бериш, соғлиқни сақлаш тизимини тузилиши жиҳатидан қатъ қуришда тиббий- ижтимоий Хайрия ташкилотларини , нурунийлар учун геронтология (гериатрия) марказларини очиш ва Ибн Сино таълимот ҳамда замонавий илм-фан ассида Шарқ тиббиётини ривожлантириш. Абу Али ибн Синонинг меросини чуқур урганиш ишларини тезлаштириш тиббий мактаблар ва уқув юртлари учун янги уқув дастурларини ишлаб чиқшда иштирок этиш, буюқ олим асарларини тартига солиш ва уларни нашр этишга қўмақлашиш ва Ибн Сино қутубхонасини очиш, Ибн Синонинг ҳаёти ва табиблик фаолиятига ҳақида қитоблар, рисолалар чиқариш ҳамда Ибн Сино музейини барпо этиш. Ибн Синонинг илмий меросига бағишланган симпозиумлар, қонгреслар утқизиш.

Фармонда тиббиёт ва доришунослик соҳасида ёзилган яхши асарлар учун Ибн Сино номидаги мукофат таъсис этиш ҳам кузда тутилган.

Мамлакатимизнинг барча вилоятларида ва хорижий улкаларда “жамгарма” булимларини ташкил этиш тавсия этилган.

Юкорида санаб утилган барча чора- тадбирлар мамлакатимизда тиббиёт Фани ва соғликни сақлаш ишини ривожлантириш йулида қуйилган биринчи кадамлардир. Келгусида мамлакатимизда соғликни сақлаш тизимини такомиллаштириш ва ривожлагтириш соҳасида Яна қуп ишлар қилиш керак. Ўзбекистонда тиббиётнинг сунги давридаги ривожланиш тарихини ёзиш булгуси тиббиёт тарихчиларининг фахрли бурчидир.

эндокринологии.

АДАБИЁТЛАР

1. Абдуллаев А.А. История развития медицины Хорезма /Диссертация на соискание ученой степени доктора медицинских наук Москва-1971 г. 431 с.
2. Абу Али Ибн Сина Канон медицинской науки в 5 книгах // Тошкент «Фан» 1979-1982гг.
3. Абу Али Хуссейн Ибн Абдуллах Ибн Сина (Авиценна) Годы юности. Из автобиографии (перевод)// Огонек 1952 г. №33 стр. 4 - 5
4. Альманах 50 лет ТашГос Ми // Тошкент, 1980 г 127 с.
5. Альманах 35 лет ТашГосМи // Тошкент 1954 г. 75с.
6. Бородулин Ф.Г. История медицины. Избранные лекции - М.: Медицина, 1961.-252с.
7. Заблудовский П.Е., Крючок Р.Р., Кузьмин М.К. История медицины - М.: Медицина, 1981.-304с.
8. Здоровье населения и здравоохранение в Республике Узбекистан// Статистические сборники - Тошкент. 1993; 2013 гг. 257с.
9. Кадыров А.А. История медицины Узбекистана - Тошкент.: ИПО Ибн Сины 1994.-223с.
10. Каримов И.А. Узбекистан на пороге достижения независимости. -Т.: Узбекистан, 2011. – С.348
11. Коран – М.:СП Дом Бируни, в 2 томах. 1990г
12. Лисицин Ю.П. История медицины: Учебник. - М.:ГЭОТАР-МЕД. 2004.-400с.
13. Махмудова Н. М. «История развития внутренней медицины в Узбекистане» из - во «Фан» Тошкент, 1969г.
14. Медицина//Большая медицинская энциклопедия.-2 – е. изд. - М.: Медицинская энциклопедия, 1960.
15. Мультановский М.П. История медицины: Учебник. - М.: Медицина, 1967.-348с.
16. Пашков К.А. Белолапоткова А. В. Учебно-методическое пособие к семинарским занятиям по истории медицины для студентов стоматологического факультета. М., 2004.
17. Романюк В.П., Лучкевич В.С., Самодова И.Л. История мировой и отечественной медицины: учебное пособие. – СПб.: СПбГМА им. И.И. Мечникова, 2010. – 160 с.

18. Сорокина Т.С. История медицины: Учебник для студ. мед. вузов. 3-е изд. М., 2004.
19. ПКМ РУз «О дополнительных мерах по укреплению здоровья женщин и подрастающего поколения» 2002г.
20. ПКМ РУз «О мерах по реализации проекта «Национальная программа по фортификации муки» 2005г
21. Национальный план действий по обеспечению благополучия детей в Узбекистане 2007г.;
22. ПП РУз -№700 от 2 октября 2007 г. «О мерах по совершенствованию организации деятельности медицинских учреждений республики»;
23. Закон РУз «О профилактике йод дефицитных заболеваний» 2007г
24. Закон РУз «О гарантиях прав ребёнка» 2008г.
25. ПП РУз -892 от 18 июня 2008г. «О Государственной программе раннего выявления врожденных и наследственных заболеваний для предупреждения рождения инвалидов с детства»;
26. Стратегия улучшения питания населения Республики Узбекистан на 2009-2011гг.;
27. ПП-1096 от 13 апреля 2009 г. «О дополнительных мерах по охране матери и ребенка, формированию здорового поколения»;
28. ПП РУз -1144 от 1 июля 2009 г. «О программе мер по дальнейшему усилению и повышению эффективности проводимой работы по укреплению репродуктивного здоровья населения, рождению здорового ребенка, формированию физически и духовно развитого поколения на 2009-2013гг.»
29. ПМЗРУз №226 от 20 июля 2009г «Основы ухода за здоровым и больным новорожденным ребенком».
30. УП-2107 от 10 ноября 1998 года «О Государственной программе реформирования системы здравоохранения Республики Узбекистан»
31. УП-№3214 от 23.02.03г «О мерах по дальнейшему реформированию системы здравоохранения»
32. УП-№3923 от 19 сентября 2007г «Об основных направлениях дальнейшего углубления реформ и реализации Государственной программы развития здравоохранения»;
33. УП-№ ПП-1652 от 30.11.2011 «О мерах по дальнейшему углублению реформирования системы здравоохранения»
34. Церн Э. «Библейские холмы» .: Москва «Правда» - 1996г.473с.
35. <http://www.historymed.ru/training>
36. <http://www.planetseed.com>
37. <http://cl.rushkolnik.ru>
38. <http://ru.wikipedia.org>
39. www.minzdrav.uz

